

ACTA UNIVERSITATIS SZEGEDIENSIS
SECTIO LINGUISTICA

NYELVTUDOMÁNY

V–VII.

Új folyam

(XLVI–XLVIII.)

Szeged
2009–2011

Szerkesztőbizottság

Bakró-Nagy Marianne
Forgács Tamás
Maleczki Márta

Szerkesztők

Sinkovics Balázs
Szeverényi Sándor

HU ISSN 1786-7428 Acta Universitatis Szegediensis Sectio Linguistica

A 70 éves
M. Korchmáros Valéria
köszöntése

KULTÚRA A MAGYAR MINT IDEGEN NYELV ÓRÁN¹

ÁRVAY ANETT

Bevezetés

Az elmúlt évtizedekben egyre több nyelvpedagógiai tanulmány foglalkozott a nyelv és a kultúra integrált oktatásának kérdésével (Damen 1987; Hammerly 1982; Kramsh 1993, 1998; Seelye 1984; Valdes 1986), különösen az angolt második, illetőleg idegen² nyelvként tanulók nyelvóráival és tananyagaival. Ezidáig azonban még kevesen foglalkoztak azzal, hogy a magyar kultúrát miként lehetne szisztematikusan beépíteni a magyart idegen nyelvként (MID) tanulók nyelvórájába, pedig a feladat nem teljesíthetetlen kihívás. A magyar anyanyelvű, külföldieknek magyart tanító tanárok nagy előnyben vannak az idegennyelv-szakos kollégáikkal szemben, hiszen belülről ismerik a célnyelvi kultúrát, és ezáltal képesek egy-egy beszédhelyzetben szocio-pragmatikailag adekvát megnyilatkozásokat felsorolni, pontos háttérmagyarázatokkal szolgálni kulturálisan eltérő szituációkban, valamint stilisztikailag és retorikailag megfelelő kiegészítő anyagokat összeállítani.

Jelen cikk sorra veszi, hogy a magyart idegen nyelvként tanulók számára miért hasznos a magyar kultúra mielőbbi megismerése, tisztázza a nyelvórába integrálható kulturális tartalmak körét, valamint vázlatosan összefoglalja, miként lehet a kultúra egyes elemeit beilleszteni a magyar mint idegen nyelv órába.

Tanulói igények

A Szegedi Tudományegyetem Hungarológia Programjának keretében 1971 óta tanulnak külföldiek. Diákjaink sokféle motivációval és céllal érkeznek. Van, aki az egyetemi tanulmányai részeként, van, aki a munkája miatt, és van, aki pusztán érdeklődésből iratkozik be magyarórára. Az instrumentális motivációval érkezők jelentős része rövidebb-hosszabb időre Magyarországon marad, vagy rendszeres kapcsolatba kerül magyar üzleti partnerekkel, illetőleg oktatási intézményekkel, mivel a magyar nyelvet az országhatáron kívül viszonylag kevesen beszélik, karrier szempontjából kevésbé kamatoztatható külföldön a világnyelvekhez képest.

Nyelvtanulóink körében az instrumentális motiváció mellett jelentős az integratív motivációval érkezők aránya, akik a magyar nyelvet egzotikusnak, a magyar kultúrát megismerésre érdemesnek tartják, így nyitottak és érdeklődőek. A tanulói igények tehát szerencsésen összezsengenek a nyelvpedagógiai törekvésekkel, és azon alapvetéssel, miszerint a kultúra nem szigetelhető el a nyelvtől. Bár a külföldiek számára nehéz-

¹ Ezzel a rövid tanulmánnyal szeretném köszönteni Korchmáros Valéria tanárnőt születésnapján, és egyben megköszönni a sok hasznos útmutatást, amelyet a külföldiek oktatásával kapcsolatban kaptam Tőle az évek során.

² A másodiknyelv-tanulás mindig a célnyelv területén történik, az idegennyelv-tanulás pedig szervezett oktatási keretek között az anyanyelv országában (Giay 1998).

seget okozó nyelvtani jelenségek (pl. alanyi és tárgyas ragozás, birtoklás kifejezése, ragozott személyes névmások) oktatása mellett az elmúlt évtizedben egyre érezhetőbbé vált a kommunikatív szemlélet hatása a MID órákon, a kultúra komponens (különösen kezdő és középhaladó szinten) még mindig nem szervesen épül a négy készség (olvasás, írás, beszéd, hallás utáni megértés) fejlesztésébe, hanem gyakran ötödikként, önálló tematikai egységként van jelen. Ez azért probléma, mert nem csupán megalkotni kell tudni egy nyelvi szerkezetet, hanem adekvát módon használni is: adott beszédhelyzetben megfelelő megnyilatkozást tenni. Fontos tudatosítani nyelvtanulóban és nyelvtanárban egyaránt, hogy az anyanyelvi beszédpartner a grammatikai hibákat (pl. helytelen igerag vagy helyrag) sokkal jobban tolerálja, mint a nyelvhasználati hibákat (pl. tegezés-magázás tévesztése). Az előbbinél a nyelvtanuló nyelvismereti szintjéhez méri a hibát, akár még értékeli is a külföldi igyekezetét, az utóbbinál viszont a beszélőt minősítik udvariatlannak (Hidasi 2004).

A másik fontos pont annak tudatosítása, hogy a nyelvhasználatot az adott kulturális közeg határozza meg, azaz a nyelvhasználatbeli különbségek egyben kulturális különbségek is. Míg a nyelvtanuló könnyen elfogadja és tudatosítja, hogy két nyelv szerkezete különbözőképpen működik (pl. előljárószó helyett ragot kell használnia), addig – még középhaladó, haladó szinten is – a saját nyelvének nyelvhasználati szabályaiból kiindulva reagál egy beszélgetésben: például nincs tudatában annak, hogy a magyarban a kapott dicséret erejét illik csökkenteni a szerénység elvének értelmében (Szili 2000: 271).

A nyelvtanár célja tehát minden esetben az, hogy hozzásegítse a nyelvtanulót a kommunikációt befolyásoló, nem látható kulturális különbségek feltárásához és tudatosításához. Ebben a kultúra és a nyelvi viselkedés összefüggéseit tanulmányozó interkulturális pragmatika segíthet (Blum-Kulka – Olshtain 1984), amelynek hazai művelői már jelentős empirikus kutatásokat folytattak a témában (pl. Bándli – Maróti 2003; Erdősi 2006, 2008; Maróti 2005; Mászlainé 2007; Óvári 2008; Suszczyńska 1999, 2003; Szili 2000, 2002a, 2002b, 2003, 2004, 2012)

Civilizáció kontra integrált kultúraoktatás

Amikor a kultúra oktatásáról beszélünk, sokan a magyar történelemre, művészettörténetre, néprajzra, zenetörténetre, esetleg a magyar emberek szokásaira, életmódjára, tehát a hagyományosan civilizációnak nevezett oktatási részegységre gondolnak („Culture with a Capital C/with a small c”, Landeskunde, Byram 1994). De a kultúra nemcsak tárgyasult, látható produktumokból áll, hanem vannak nem látható elemei is: normák, elvárások, gondolkodási sémák. E kettő között helyezkedik el a nyelv, amely az ember által létrehozott hallható/látható produktum, de maga a nyelvhasználat már nem az, mert a kontextusba ágyazott megnyilatkozásokra már hatnak a kultúra nem látható elemei a beszélő által.

Kulturális tudásra azért van szükség, mert a nyelvtanuló a szocializáció során megszerzett anyanyelvi és a célnyelvi sémái gyakran ellentmondásban vannak egymással (Holló 2008:199), és ezt fel kell oldani, meg kell tudni magyarázni.

<i>Civilizáció</i>	<i>Nyelvi viselkedés, nyelvi udvariasság</i>	<i>Szövegkezelés és -szerkezet</i>
<i>történelem földrajz művészetek irodalom folklor gazdaság tudomány szervezetek, intézmények életmód, szokások kulináris szokások</i>	<i>nem-verbális kommunikáció beszédaktusok helyes használata (pl. üdvözlés, kérés, dicséret, egyetértés, visszautasítás) társalgási szabályok</i>	<i>célnyelvi retorikai struktúra (írott/szóbeli)</i>

1. táblázat

A kultúra összetevői (Holló–Lázár 2000 alapján)

A fent említett civilizáció mellett a kultúra szerves részét képezi a nyelvi viselkedés, azaz a nem-verbális kommunikáció, a beszédaktusok használata és a társalgási szabályok, valamint a szövegalkotási és szövegszerkesztési hagyományok.

A nem verbális kommunikáció

A nyelvi viselkedés egyik legelhanyagoltabb része a nyelvtanórán a célnyelvi nem verbális kommunikáció bemutatása, pedig jelentős kulturális különbségek figyelhetők meg a nyelvek paralingvisztikai jellemzőinél és a gesztusokban is. Minden MID tanárnak ismerős a folyton mosolygó japán, a szemkontaktust gyakran kerülő arab diák. Szintén érdemes felhívni a külföldi nyelvtanulók figyelmét a térközsabályozás kultúrafüggő zónatávolságaira is, hiszen ennek megsértése sok kellemetlenséget okozhat a nyelvtanulóknak, különösen, ha az anyanyelvi kultúrájában kisebb volt az optimális távolság, mint a magyaroknál.

A beszédaktusok helyes használata

Amennyiben a nyelvtanuló megnyilatkozása az adott beszédhelyzetben nem felel meg a célnyelvi szokás-kultúrának és a társadalmi elvárásoknak, szociopragmatikai hibáról beszélünk (Thomas 1995: 91). Tipikus eset a tegezés-magázás szabályának megsértése, amely különösen gyakori azoknál a nyelvtanulóknál, akiknek anyanyelvéből hiányzik ez a jelenség.

Pragmalingvisztikai hiba akkor jön létre, ha a megnyilatkozás pragmatikai ereje nem azonos a beszélő által neki tulajdonított pragmatikai erővel (i. m.). Másképpen fogalmazva, a hiba a beszédszándék helytelen kifejezése, pl. az „Elnézést, hogy zavarok, de szerintem nem jó itt dohányozni.” megnyilatkozással a japán adatközlő kérését

akar megfogalmazni, de a beszédpartner nagy valószínűséggel inkább tanácsként értelmezte azt (Bándli – Maróti 2003).

A szituációhoz legjobban illő beszédaktus kiválasztásának feltétele, hogy a beszélő helyesen mérje fel önmaga és a beszélgetőtárs közötti társadalmi távolságot, illetőleg hatalmi viszonyt, valamint hogy tudjon egy sor nyelvi formából választani. Fontos azonban tudatosítanunk tanárként, hogy az azonos nyelvközösséghez tartozók beszédaktus-használata is variabilitást mutat kor, nem, iskolázottság, státusz szerint.

A társalgási szabályok

Tapasztalataink szerint, a magyart idegen nyelvként tanulók nagy többsége már beszél valamilyen idegen nyelven (általában angolul), ezért egymás között legtöbbször sajnos nem a magyart használják közvetítő nyelvként, mert az alacsonyabb szintű nyelvtudás nem teszi lehetővé a gördülékeny társalgást, a plasztikus kifejezőmódot, és ezáltal kedvezőtlenebb képet alakíthat ki róluk a beszédpartner. Magyarul társalogni (értsd: beszélgetni) legtöbbször idegen nyelven nem beszélő (esetleg külföldiekkel ritkán érintkező) magyarokkal szoktak, ezért különösen fontos a társalgási szabályrendszer ismerete. Az étkezés előtti „Jó étvágyat kívánok!”, a tüsszentésre válaszolt „Egészségedre!”, és a megköszönés viszonzása mind megtanítható már a nyelvtanulás kezdeti szakaszában.

Gyakori beszédhelyzet a telefonálás, ahol a beszélgetés elkezdésének és lezárásának szabályát kell(ene) alkalmazni a nyelvtanulónak. Hasonlóképpen, egy több résztvevős társalgásban a beszélőváltás módját, a beszédjog átengedését is külön kulturális szokások szabályozzák. A magyarban folyamatos a beszélőváltás, a szünet megakadást jelez, ellentétben a svéd és a finn szokással, ahol gyakori a szünet. A közbevágás kevésbé elfogadott a magyarban, mint Európa déli államaiban.

Szövegszerkezet és kultúra

Ahogy a nyelvi megnyilatkozások, úgy az írott szövegek retorikai felépítése is magán hordozza az adott kultúra jellemzőit. A kontrasztív retorika a nyelvek szövegszerkesztési konvencióit vizsgálja (pl. Connor 1996; Mohan – Lo 1985; Tirkonnen-Conditt 1985). A diszciplína megszületése egy angolt idegen nyelvként oktató tanár kutatásából indult ki (Kaplan 1966), aki sok vitát kiváltott tanulmányában amellelt érvelt, hogy a nyelvtanulók az anyanyelvi retorikai struktúrákat transzferálják a célnyelven írott fogalmazásaikba. Ez az észrevétel segítette a nyelvtanároknak abban, hogy szisztematikusan tárják fel a fogalmazásírási problémákat, és hogy a célnyelven részletesen tanítsanak szöveget létrehozni.

Gyakorlati megfontolások

Kérdésünk tehát az, milyen fajta kultúrát kell a nyelvórába integrálni, és hogyan tehetjük? Mivel a nyelvóra kommunikációs témája bármi lehet, lehetőség van feldolgozni a kulturális különbségeket beszéd-, olvasás- vagy íráskészség fejlesztésénél is. A táblázatban szereplő *Civilizáció* oszlophoz tartozó tartalmak legtöbbször olvasmány-

ként jelennek meg a nyelvkönyvekben, általában középhaladó (B2³) szinttől kezdve. Ha az óra témája egy új nyelvtani anyag feldolgozása, a példamondatok szókincse lehet alkalmas magyar kulturális ismeretek közvetítésére (pl. földrajzi nevek, magyar történelmi alakok). Ezt a lehetőséget a MID tankönyvek általában kihasználják.

A civilizációhoz sorolt „életmód és szokások” témát tantermi körülmények között olvasmányokban, szövegeket hallgatva vagy akár rövid filmjeleneteket nézve sajátíthatja el a nyelvtanuló. A hangzó vagy leírt szöveg értésének ellenőrzése mellett kulcsfontosságú a kulturális tartalom elemzése és összevetése a nyelvtanuló kulturális szokásaival. Az összehasonlítás mellett izgalmas és hasznos a különbségek okának feltárása is. Ezekben a pontokon említhetők meg (természetesen csak vázlatosan) a kulturantropológia egyes kultúramodelljei (pl. Hall 1990; Hofstede 2002; Kluckhohn – Strodtbeck 1961; Trompenaars 1995) által leírt szempontok is, amelyek meghatározzák egy kultúra nyelvi és nem nyelvi viselkedésének szabályait. Ha a korosztály vagy az időhiány nem teszi lehetővé a rövid összefoglalást, akkor elég egy beszédhelyzet elemzése kapcsán magyarázatként felhozni az említett szerzők elméletének releváns gondolatát. Egyik legkönnyebben érthető és megjegyezhető modell szerint a kultúrák lehetnek alacsony, illetőleg magas kontextusúak (mint amilyen a magyar is) (Hall 1990). Minél magasabb kontextusú egy kultúra, annál több információ marad kimondatlan, azaz a nyelvhasználónak meg kell tanulnia olvasni a sorok között. A másik fontos, a szokásokkal összefüggő kultúraspecifikus jellemző például az időkezelés, azaz hogy mennyi a bevett és a tolerált késés az adott társadalomban.

A nyelvi viselkedés tehát legkönnyebben mintapárbeszéd elemzésével, alkotásával illetve eljátszásával tanítható. A párbeszédekben használójukhoz kötve lehet megfigyelni a társalgási szabályok, beszédaktusok használatát, és explicitálni az implicit tartalmakat, amely a fentebb említett magas kontextusú kultúrákban különösen fontos. Ez a fajta elemzői munka (passzív tudás) tehát a párbeszédírással és különösen a szerepjátszással tehető aktívvá. Az előre nem kidolgozott, rögtönzött dialógusok pedig felszínre hozhatnak egy sor, még meg nem beszélt kulturális különbséget.

Összegzés

Összegzésként elmondható, hogy a kultúra nyelvórába integrálása az eddig is tanított országismereti témák megbeszélése mellett az interkulturális pragmatika szempontjának érvényesítésével valósítható meg. A cél az lenne, hogy a MID könyvekben hangsúlyosabb szerepet kapjanak a nyelvi viselkedést és a szövegszerkesztést bemutató, tudatosító és fejlesztő feladatok, mert ezekkel segíthetjük a nyelvtanulókat, hogy sikeres interakciókat tudjanak kezdeményezni, és azokban részt is tudjanak venni. Az interkulturális pragmatika magyar nyelvet is vizsgáló empirikus kutatásainak eredményei alapján egyre célzottabban lehet kiegészítő anyagokat összeállítani a különböző kulturális háttérrel rendelkező nyelvtanulók számára.

³ A nyelvtudás szintjeit hivatalosan a Közös Európai Referenciakeret (CEFR) útmutatása alapján határozzuk meg 2006 óta.

A multikulturális csoportösszetétel különösen segíti és élvezetessé teszi a kultúrák összehasonlítását, hiszen az egyes kulturális variációk tudatosítása és megbeszélése gazdagítja és élményszerűvé teszi a nyelvi kurzust nemcsak a nyelvtanulók, hanem a tanár számára is. A nyelvtanulóra megfelelő terep arra, hogy a nyelvtanulók interkulturális felfedezéseket tegyenek, és ne csak tudatában legyenek a kulturális különbségeknek, hanem meg is tudják tapasztalni azokat, és képesek legyenek reflektálni a tanterem biztosította „semleges térben” (Kramersch 1993).

IRODALOM

- Bándli Judit – Maróti Orsolya 2003: Kultúra és nyelvi viselkedés. Japán diákok kérései és visszautasítási stratégiái magyar nyelven, in Nádor Orsolya – Szűcs Tibor szerk.: *Hungarológiai Évkönyv* 4, 137–52.
- Blum-Kulka, Shoshana – Elite Olshtain 1984: Requests and Apologies: A Cross-Cultural Study of Speech Act Realization Patterns (CCSARP), *Applied Linguistics* 3, 196–213.
- Byram, Mike 1994: *Teaching and learning language and culture*, Clevedon, Multilingual Matters Ltd.
- Connor, Ulla 1996: *Contrastive rhetoric: Cross-cultural aspects of second-language writing*, Cambridge, UK, Cambridge University Press.
- Damen, Louise 1987: *Culture learning: The fifth dimension in the language classroom*, Reading, MA, Addison Publishing.
- Erdősi Vanda 2006: Empirikus beszédaktus-kutatás a magyar mint idegen nyelv kommunikatív oktatásában – A köszönetnyilvánítás beszédaktusának vizsgálata, in Nádor Orsolya – Szűcs Tibor szerk.: *Hungarológiai Évkönyv* 9. Pécs, PTE BTK, 109–23.
- Giay Béla 1998: A magyar mint idegen nyelv fogalma, in Giay Béla – Nádor Orsolya szerk.: *Magyar mint idegen nyelv. Hungarológia*, Budapest, Janus – Osiris, 28–36.
- Hammerly, Hector. 1982: *Synthesis in Second Language Teaching: An Introduction to Linguistics*, Blaine, Washington, Second Language Publications.
- Hall, Edward T. – Mildred R. Hall 1990: *Understanding Cultural Differences*, Yarmouth, Maine.
- Hofstede, Geert 2006: Dimensionalizing cultures: The Hofstede model in context, in Walter J. Lonner ed.: *Online Readings in Psychology and Culture, Unit 2: Conceptual, Methodological and Ethical Issues in Psychology and Culture*, Bellingham, WA, Center for Cross Cultural Research.
- Hidasi Judit 2004: *Interkulturális kommunikáció*, Budapest, Scolar.
- Holló Dorottya 2008: *Értsünk szót!* Budapest, Akadémiai Kiadó.
- Holló Dorottya – Lázár Ildikó 2000: Take the bull in the china shop by the horns: teaching language through culture, *Folio* 6/1, 4–8.

- Kaplan, Robert 1966: Cultural thought patterns in intercultural education, *Language Learning* **16/1**, 1–20.
- Kluckhohn, Clyde – Fred L. Strodtbeck 1961: *Variations in value orientations*, Evanston, Illinois, Row, Peterson.
- Kramsh, Claire 1993: *Context and Culture in Language Teaching*, Oxford, Oxford University Press.
- Kramsch, Claire 1998: *Language and Culture*, Oxford, Oxford University Press.
- Maróti Orsolya 2005: Sajnálom, de nem érek rá. Indirektség a performatívumok használatában, *THL2* **1**, 93–100.
- Mohan, Bernard – Winnie Au-Yeung Lo 1985: Academic writing and Chinese students: Transfer and developmental factors, *TESOL Quarterly* **19/3**, 515–34.
- Mászlainé Nagy Judit 2007: A bocsánatkérés pragmatikája a kisiskolások körében, *Argumentum* **3**, 65–84.
- Óvári Valéria 2008: Magyar–török bocsánatkérési stratégiák. *THL2*, 32–41.
- Seelye, H. Ned 1988: *Teaching Culture*, Lincolnwood, IL., National Textbook Company.
- Szuszczynska, Małgorzata 1999: Apologizing in English, Polish and Hungarian: Different languages, different strategies, *Journal of Pragmatics* **31**, 1053–65.
- Szuszczynska, Małgorzata 2003: A jóvátevés beszédaktusai a magyarban, *Általános Nyelvészeti Tanulmányok XX*, 255–95.
- Szili Katalin 2000: Az udvariasság elméletéről, megjelenésmódjairól a magyar nyelvben, *Hungarológia* **2000/1–2**, 261–82.
- Szili Katalin 2002a: A kérdés pragmatikája a magyar nyelvben, *Magyar Nyelvőr* **126**, 2–30.
- Szili Katalin 2002b: Hogyan is mondunk nemet magyarul? *Magyar Nyelvőr* **126**, 204–20.
- Szili Katalin 2003: Elnézést, bocsánat, bocs. A bocsánatkérés pragmatikája a magyar nyelvben, *Magyar Nyelvőr* **127**, 292–307.
- Szili Katalin 2004: *Tetté vált szavak. A beszédaktusok elmélete és gyakorlata*, Budapest, Tinta Könyvkiadó.
- Szili Katalin 2012: A grammatika és kultúra viszonyának kérdéséhez, a felszólító mód kapcsán, in Balázs Géza – Veszelszki Ágnes szerk.: *Nyelv és kultúra – kulturális nyelvészet*, Budapest, Magyar Szemiotikai Társaság, 327–33.
- Thomas, Jenny 1995: *Meaning in Interaction*, London, Longman.
- Tirkonnen-Condit, Sonja 1985: *Argumentative Text Structure and Translation* (Studia Philologica Jyväskyläensia 18.), Kirjapaino Oy Sisasuomi, Jyväskylä, Finland.
- Trompenaars, Fons 1995: *Riding the waves of culture*, London, Nicolas Brealy Publishing.
- Valdes, Joyce Merrill 1986: *Culture Bound: Bridging the Cultural Gap in Language Teaching*, Cambridge, Cambridge University Press.

CULTURE IN THE TEACHING OF HUNGARIAN AS A FOREIGN LANGUAGE

ANETT ÁRVAY

Since language embodies cultural reality, the integration of culture in language teaching has been in focus for many decades in language pedagogy, however, its systematic integration into classroom practice has not been fulfilled yet in the teaching of Hungarian as a foreign language.

In the present article the elements of culture are summarized first, highlighting the need for incorporating the often neglected element of culture, the linguistic behaviour (i.e. the proper usage of speech acts, linguistic politeness, turn-taking strategies in conversation). The lack of knowledge of the sociopragmatic rules can result in communication breakdowns between foreigners and Hungarians, whereas grammatical mistakes are better tolerated by native speakers of Hungarians.

Second, the article offers a few practical insights on how the integration can be fulfilled and states that cultural diversity can be fruitfully managed by exploring cultural differences especially in a multiethnic classroom. It is also argued that the differences are rooted in the different cultural patterns that are mapped by various cultur-antropological models. These models can serve as a basis for explaining the causes of differences that are strange and suprising for our foreign students.

AZ ALAKTANIG ÉS TOVÁBB: KORCHMÁROS, KOCSMÁROS, KORCHOMÁROS ÉS TÁRSAI

MORFOLÓGIAILAG ELEMZETT TÖRTÉNETI MAGÁNÉLETI ADATBÁZIS

DÖMÖTÖR ADRIENNE

Marótiné Korchmáros Valériának korábban tanítványa, később kollégája lehettem Szegeden – mindkét helyzetben igen sokat tanultam tőle. Kritikája, tanácsai a mai napig fontosak számomra. Volt alkalmam megtapasztalni azt is, hogy az „és mit csinálnsz mostanában?” típusú kérdések nála nemcsak a kötelező udvariasság jelei – érdeklődésére valódi, szakmai választ vár. Köszöntésekor – amely meglepetésnek volt szárvna – szeretnék elébe menni ennek a kérdésnek. S mivel a tanszék meghívása morfológiai előadásra szolt, a két dolgot össze is kapcsolnám.

Nem egészen három hónappal ezelött, 2010 szeptemberében indult egy négy éves munkálat, amelynek középpontjában a morfológia áll – ahogyan erről előadásom alcíme is árulkodik. A *Morfológiailag elemzett nyelvtörténeti korpusz a magánéleti nyelvhasználat köréből*¹ című projektum tervét, céljait és munkafázisait szeretném röviden bemutatni.

Elektronikus adatolás

A nyelvtörténet – természetéből következően – adatigényes tudományág: korábbi korok nyelvi változásait csak megfelelő mennyiségű és gondosan kiválasztott forrásokból összegyűjtött anyag birtokában lehet felrajzolni (már amennyiben nyelvemlékekkel rendelkező időszakról van szó). Elektronikus korpuszok segítségével a felhasználók összehasonlíthatatlanul könnyebben és gyorsabban juthatnak adatokhoz, mint korábban, amikor a kutatásokat – meglehetősen idő- és energiaigényes módon – előzetes anyagválogatásnak és -vizsgálatnak, valamint saját adatgyűjtésnek (cédulázásnak) kellett megelőznie.

Ez a könnyebbség minden eddiginél nagyobb vonzeröt kölcsönöz az adatoknak, ami talán hozzájárulhatott ahhoz is, hogy a – korábban kizárólag az introspekció létjogosultságát elfogadó – generatív szemléletű kutatások is egyre inkább érdeklődést mutatnak a gyűjtött adatok iránt. Az adatbázisok létrehozása visszamenőleg is jelentősen megnöveli a korábban elvégzett filológiai munka értékét, hiszen korpuszt építeni csak a már rendelkezésre álló, szakszerű kritikai szövegkiadásokból lehet, illetve érdemes. A digitális változatok ugyanakkor nem teszik feleslegessé a papíralapú publikációkat sem, hiszen átfogó anyagismeret és a szövegkiadások filológiai apparátusának felhasználása nélkül, pusztán kiragadott korpuszadatokból aligha születhetnek megbízható elemzések.

¹ OTKA 81189. sz. projektum. Vezető: Dömötör Adrienne.

A munkálat kezdete; az adatbázis alapanyaga

A Nyelvtudományi Intézet korábbi Nyelvtörténeti Osztályából létrejött háromtagú kutatócsoport kezdetben azt tervezte, hogy ómagyar kori korpuszt épít a kódexek és a kisebb nyelvemlékek anyagából; egyrészt a TNyt. és a kódexkiadások munkálatai során felgyülemlett tapasztalatokra, másrészt pedig a kiadott kódexeknek a gépeinken lévő digitális szövegváltozataira alapozva. A csoport (további intézeti munkatársak bevonásával) próbajelleggel hozzá is kezdett a munkához; először a kézi annotálás feladataival és lehetőségeivel próbálkozva, majd a Novák Attila számítógépes nyelvész által javasolt „szövegnormalizálás” módszerével kísérletezve. (Ez utóbbiról később még bőven lesz szó.) Néhány szövegrészlet elkészülte után azonban, amikor tudomásunkra jutott, hogy az intézet egyik kutatócsoportja megnyert egy generatív nyelvtörténeti pályázatot, amelynek az ómagyar kori korpusz megépítése is a részét képezi, másik alapanyagot választottunk (meglévő digitális szövegváltozatainkat pedig átadtuk annak a projektumnak).

Az új választás során kijelölt forráscsoport jelentőségét az adja, hogy a magánéleti nyelvhasználatba – és a mögötte kitapintható nyelvi tendenciákba, szabályokba – nyújt betekintést. A magánéleti regiszterhez legközelebb álló műfajokként a levelek és a periratok (tanúvallomások) kínálkoznak arra, hogy korábbi századok mindennapi nyelvhasználatát tanulmányozhassuk. Ezért az ó- és középmagyar kori levélananyag, valamint az 1772-t megelőzően keletkezett perszövegek képezik az épülő adatbázis anyagát, ami az ómagyar korból csekély, ám a középmagyarból annál tetemesebb anyagmennyiséget jelent. A pályázati időszak alatt természetesen nem nyílik mód a teljes elérhető anyag feldolgozására; az adatbázis azonban bármikor tovább bővíthető.

Az anyag kijelölése után először megkíséreltünk némi gyakorlatot szerezni a korpuszépítés újfajta módszerében, hiszen a Novák Attila által ajánlott, majd közösen, sok-sok aprómunkával kidolgozott eljárásnak ez volt az első próbája. (Korábbi próbamunkáinkból két részlet – az egyik még a kódexekből, a másik már a középmagyar magánéleti szövegekből – a www.nytud.hu-n, a nyelvtörténeti munkacsoport honlapján látható.) Ezt követte a pályázat beadása, majd a kedvező döntés után – immár külső munkatársak, elsősorban PhD-hallgatók bevonásával – a négy millió karakter nagyságúra tervezett korpusz megépítésének kezdete.

Digitális szöveggyűjtemény

Az adatbázis elsősorban a történeti morfológiai, lexikológiai, szociolingvisztikai kutatásokhoz kínál anyagot, de segítségül szolgál a történeti mondattani és pragmatikai vizsgálatokhoz is, ahogyan mindezen területek oktatásához is használható. Az anyag összeállítása során jelentős figyelem jut a szociolingvisztikai szempontoknak: a perek szövegei változatos időkört és területi megoszlást képviselnek, a leveleknél pedig további szempontok is figyelmet kapnak: az író társadalmi státusza, neme, a címzetthez fűződő kapcsolata és a levél létrejöttének módja (saját kezű-e vagy sem).

A nyelvtörténeti adatok publikálása terén már az is jelentős előrelépés volna, ha pusztán elektronikusan közzétennénk a szövegeket. Meghatározott betűsorokat így is nagy mennyiségben lehetne kigyűjteni az anyagból. Teljes listákat is össze tudna állíta-

ni az, aki járatos a keresőprogramok kínálta lehetőségekben, és otthonosan mozog a tudományterületen is, vagyis fel tudja mérni, milyen alakokra kell rákeresni, amikor egy adott szó összesféle előfordulását meg akarja kapni. Ehhez a vizsgálni kívánt jelenség előzetes tanulmányozására éppúgy szükség van, mint az adott szöveg hangjelölési, helyesírási sajátosságainak felmérésére.

Ha például a *kocsmáros* szó boszorkányperek-beli előfordulásait szeretné valaki összegyűjteni, az anyag tanulmányozása után legalábbis a következő formákra kell számítani (és mellettük természetesen előfordulhatnak előre kalkulálhatatlan, egyéni írásváltozatok, íráshibák is):

<i>korchmáros</i>	<i>korchomáros</i>	<i>kochmáros</i>	<i>kochomáros</i>
<i>korchmaros</i>	<i>korchomaros</i>	<i>kochmaros</i>	<i>kochomaros</i>
<i>korcsmáros</i>	<i>korcsomáros</i>	<i>kocsmáros</i>	<i>kocsomáros</i>
<i>korcsmaros</i>	<i>korcsomaros</i>	<i>kochmaros</i>	<i>kocsomaros</i>
<i>korczmáros</i>	<i>korczomáros</i>	<i>koczmaros</i>	<i>koczomáros</i>
<i>korczmaros</i>	<i>korczomaros</i>	<i>koczmaros</i>	<i>koczomaros</i>
<i>korcmáros</i>	<i>korcomáros</i>	<i>kocmáros</i>	<i>kocomáros</i>
<i>korcmaros</i>	<i>korcomaros</i>	<i>kocmaros</i>	<i>kocomaros</i>

Egy elemzetlen szövegcsoportban tehát elsősorban a magyar nyelvtörténet szakemberei tudnának megbízható gyűjtéseket végezni. S nekik is további – esetleg jelentős – kiegészítő munkát jelentene a homonim betűsorok kiszűrése a találati listából (gondolhatunk itt nemcsak a *vár* ige és *vár* főnév típusú homonímiákra, hanem a grammatikailag létrejött homonim betűsorokra is, mint például a *nevet* ige és *nevet* főnév + tárgyrag esete).

Morfológiailag elemzett adatsor

A munkálat az elmondottak miatt lényegesen többre törekszik annál, minthogy pusztán összeállítson egy elektronikus szövegyűjteményt. A morfológiai feldolgozásnak a felhasználó szempontjából az a felbecsülhetetlen jelentősége, hogy célirányos keresésre ad módot. Így már nemcsak adott betűsorokat lehet lekérdezni, hanem lehetőség van morfológiai kategóriákra is rákeresni. Abban az esetben pedig, ha a felhasználó betűsorokra keres rá, elegendő megadnia az elem mai formáját ahhoz, hogy az összes korabeli előfordulást megkapja. Ezt az teszi lehetővé, hogy az eredeti elemen kívül a mai sztenderd változatuk is be van kódolva. A rendszer minden esetben a megcélzott elem(csoport)ot listázza ki, homonimák nélkül. A gyűjteményt így a kifejezetten magyar nyelvtörténeti képzettségű felhasználókon kívül mások is – egyéb nyelvészeti részdiszciplínák kutatói, egyetemi hallgatók, külföldi nyelvészek stb. – megbízhatóan kezelhetik adatforrásként.

Nézzünk először egy betűsorra való rákeresést, illetve rögtön ennek az eredményét! Ha például a *kocsmáros* szó előfordulásait szeretnénk összegyűjteni, elegendő megadnunk ezt az egy alakot ahhoz, hogy az eredetiben az alábbi adatokat is megkapjuk:

*e fatensnek anya Baksa Eva **korcsmáros**néval öszvő szolalokdván,
azon szollakodásajért Baksa Eva meg fenyegette e fatens Annyát*

*azon Talban valami bogarak es soh leven
az Varas **korczmaros** haza előtt hintete az Pincze elől*

*Nagi Hoflany **korcomaros** Faingli Martony huty utan vallia,
hogy az eő felesége Matthias Swadlsek kurvaja let volna*

Lássunk példát morfológiai kategóriákra való rákeresésre is – ezúttal már a lekérdés folyamatával együtt! Ha például azokat a szerkezeteket szeretnénk megkapni, amelyekben egy főnévnek a létige befejezett melléknévi igeneve és egy melléknév is a jelzője, a keresőbe a *V PartPrf Adj N* kombinációt kell beírunk. (A nemzetközi felhasználhatóság érdekében a morfológiai kategóriák rövidítései a nemzetközi sztenderdet követik; feloldásukat egy jegyzék tartalmazza. A lentebbi ábra keresőkérdésében szereplő *L a lemmá*-t, a *C a category tag*-ot [=címké] jelöli.) A „Mehet” gombra kattintva környezetükkel együtt kilistázódnak a kívánt felépítésű szerkezetek, így például a következő adatsor is:

IMK Iörténeti Magánéleti Korpusz lekérdezőfelület

Lekérdezés:

Megjegyzés:

Adatbázis: Szövegjellemzők:

Mehet v1.0.6 - 2012.09.11. -

vaio	bocozját	mindjárt	máskir	őjzezaka	állni	kívánván	otannyira	mognyomta,	hogy	<ha	már	a	házi	csolódok	fel	nc	kottck	volna, >	
vaio	bocozu	mindjárt	máskir	őjzezaka	áll	kíván	ot+annyira	mogi+nyom	hogy	ha	már	a	házi	csolódó	fel	nc	kel	van	
Adj	N.PxS3	Acc	Adv	Adj{Prf}	N.Sup	V.Inf	V.PartAdv=VAn	Adv{Prf}	V.Pfx.V.Past	S3	Def	C	Adv	Det	Adj	N.Pl	V.Pfx	V.Past.P3	V.Cond

el	kölletett	volna	fulladnj.	
el	kölletett	volna	fulladni.	
el	kell	van	fullad	
V.Pfx	V.Pass	Past.S3	V.Cond	V.Inf

[3] Bocz: 464, Vae magye, 1619, ., - (NE) 261381

hatAd-Fmm	Czen	fatens	hallotta	emnyihán	izben	is	a	magia	Feleséghitül,	hogy	az	előbeni	Urának	őszve	lívén	halála	előt	cirriter	két	hettel	kucsolodva
hatAd-Fmm	Czen	fatens	hallotta	egy-néhány	izben	is	a	magia	feleségétől,	hogy	az	előbeni	urának	őszve	lívén	halála	előt	cirriter	két	hettel	kucsolodva
Det	N	N	V.Past.S3	Def	Adv{Q}	Adv	Det	N.Pro.S3	N.PxS3	Adv	C	Det	Adj	N.PxS3	Adv	N.PxS3	Adv	Adv	Adv	Adv	V.PartAdv

a	szája,	mindenkor	nam	egyébre,	hanem	Szabó	Mihályra	gyanakodott,	.a mint hogy	ugyan akkor	az	említett	Urának	.(aki	is	a	száját	fel	nem	
a	szája,	mindenkor	nam	egyébre,	hanem	Szabó	Mihályra	gyanakodott,	aminthogy	ugyanakkor	az	említett	urának,	<(aki	is	a	száját	fel	nem	
a	száj	mindenkor	nam	egyébr	hanem	Szabó	Mihály	gyanakszik	a+mint+hogy	ugyan+akkor	az	emlit	úr	a+ki	is	a	száj	fel	nem	
Det	N.PxS3	Adv{Prf}	Adv	Adj{N}Prf	Sub	C	N	N.Sub	V.Past	S3	Adv{Prf}	Det	V.PartPrf	N.PxS3	Adv	Det	N.PxS3	Acc	V.Pfx	Adv

nihatván	nyithatván	nyit	csak	a	csak	a	fhgai	altal	kintelenifeltt	szólni)	Kapuvárrnt	akkonn	fhghsaghtan	lívén	Szigethy	névi	wilt	Rabothi	Korcsmáros	tanácsolta	azt,			
nyit	nyit	nyit	csak	a	csak	a	fhg	altal	kénytelenifeltt	szólni)>	Kapuvárrnt	akkor	fhgság	van	Szigethy	névi	van	habóli	korcsmáros	tanácsolta	azt,			
V.Mnt	V.PartAdv=VAn	Adv	Adv	Det	N.PxS3	Pl	PP	V.Pass	Past	S3	V.Inf	N.Int	Adv{Prf}	N.Ine	V.PartPrf	Adv	V.PartPrf	Adv	N	V.Past	S3	Def	N.Pxm	Acc

hgy	a	msélt	a	tiize	hegye,	és	azon	két	moséft	piritson	megh	az	után	mag	jóbbul,									
hgy	a	msélyt	a	tiize	hegye,	és	azon	két	moséft	piritson	meg	az	után	mag	jóbbul,									
hgy	a	msély	a	tiiz	tesz	és	azon	két	moséft	pirit	mag	az	után	mag	jóbbul									
Det	N	Acc	Det	N	Sub	V.Subj	S3	Def	C	Det	Prf	Q	N	Acc	V.Subj	S3	V.Pfx	Adv	N	V.Past	S3	Def	N.Pxm	Acc

1. ábra: A lekérdezőfelület működése

Az elemzőprogram tehát megadja és kereshetővé teszi a szótöveket, azok szófa-
ját és a szótőn fellelhető grammatikai elemeket is – azaz hogy a szónak milyen számú,

személyű, idejű, milyen névszóraggal ellátott stb. – alakjával van dolgunk (a képzőktől megfosztott abszolút szótövekig azonban nem megy vissza).

Ezt az automatizált munkaszakaszt – programozói oldalról éppúgy, ahogyan a korpuszt építő nyelvtörténész oldaláról – számos, aprólékosan elvégzett munkafolyamatnak kell megelőznie és követnie. A továbbiakban ezekről a munkafázisokról lesz röviden szó, miközben kialakul a válasz az előző ábra láttán bizonyára felmerülő kérdésre is, hogy milyen sorok és milyen okból állnak itt egymás alatt.

A korpuszépítés folyamata

Az első lépés: a szövegeket elektronikusan olvashatóvá kell tenni. (Ennek részletezésétől most tekintünk el a kívánatos rövidség érdekében!) A munka lényegi szakasza, a feldolgozhatóvá tétel ezután kezdődik. Annak érdekében, hogy a mai magyar szövegek feldolgozására kifejlesztett elemzőprogram nyelvtörténeti szövegeken is működtethető legyen, először egy új szövegváltozatot kell létrehozni.

Ez a munkaszakasz az úgynevezett normalizálás, amely a szöveget a mai sztenderd nyelvváltozathoz közelíti, és alkalmazkodik a mai hangjelölés és helyesírás szabályaihoz – így válva alkalmassá arra, hogy közvetítő szerepet töltsön be a történeti szöveg és az elemzőprogram lehetőségei között. Megfelelő szabályok szerint át kell tehát alakítani az eredeti szövegek összes mondatát, majd begépelni, és – több körben – ellenőrizni, javítani, a vitás kérdéseket ezenközben tisztázni.

Ahhoz, hogy a morfológia szintjén ne legyen eltérés az eredeti és a normalizált szövegváltozat között, a legfontosabb szabály az, amelyet házi használatra a „morféma-megmaradás törvényé”-nek neveztünk el. A mai megfelelővel nem rendelkező – vagy eltérő használatú – morfémáknak meg kell maradniuk eredetiben a sztenderdizált szóalakon is; ellenkező esetben elvesznének az elemzésből. Például a *nekije*-ből nem lehet *neki*, a *dolgoztanak*-ból *dolgoztak*, a *Pécsé mene*-ből *Pécsre ment*. Ezekben az esetekben az elemzőprogrammal kapcsolatban adódik feladat: „meg kell tanítani” a számára új elemek, szokatlan elemkombinációk felismerésére. A megtanítandó tövek között például olyanok fordulnak elő, mint *kapufőle*, *lemonya*, *pázsitdisznó*, *tyúkmonysütte*, *csentereg*. Számos esetben történeti, etimológiai és tájszótárak, valamint történeti grammatikák tanulmányozása előzi meg a döntést, hogy például helyes megoldás-e, ha a *moh*-ból *moha*, a *másüv*-ből *máhová*, a *májog*-ból *nyávog* lesz.

Ebben a munkaszakaszban – tagmondatokra tagolva, és az eredeti alá a normalizált változatot beírva – az alábbihoz hasonlóan festenek a szövegek (némi leegyszerűsítve, hiszen a helyes kódolás érdekében az eredeti változatban is számos technikai jellegű jelölést kell alkalmazni):

Boszorkányságához egyebet nem tud
Boszorkányságához egyebet nem tud,
hanem Tavalyi esztendőben itt Balkányban lévén Valyi János uramnak egy
korcsmarossa,
hanem tavalyi esztendőben itt Balkányban lévén Valyi János uramnak egy
kocsmárosa,

*és annak lévén egy szolgálcskája mint egy tizen öt esztendős,
és annak lévén egy szolgálcskája, mintegy tizenöt esztendős,
és ezen Fatens oda menvén
és ezen fatens odamenvén,
már akkor az szolgál igen igen rosszul volt
már akkor a szolgálca igen-igen rosszul volt.*

A program a sorpárok alá beilleszti a morfológiai elemzéseket (egyúttal átalakítja az eredeti szövegbe beszúrt technikai jelöléseket is). A háromféle adatsor – az eredeti szöveg, a normalizált változat és a szavakhoz rendelt morfológiai elemzés – együttesen is megjeleníthető; ahogyan kereséskor is lekérdezhető a három sor bármelyike külön-külön vagy együtt is. Az alábbi ábrán együtt látható a három adatsor. (A látszólagos különbség az előző ábrától abból adódik, hogy ott a morfológizált sor két alsorra törölve volt látható.)

struc:addr										
Az	en	szerelemes	Atiamfjanak	Wardaj	Kat	aßonnak	adassik.			
Az	én	szerelemes	atyámfiának,	Várdaj	Kata	asszonyinak	adassék.			
az[Det]	én[N]Pro.S1]	szerelemes[Adj]	atya+fia[N.PxS1.Dat]	Várdaj[N]	Kata[N]	asszony[N.Dat]	ad[V.Pass.Subj.S3]			
struc:/addr										
Köszönetem	magam	ajánlása	után,							
Köszönetem,	magam	ajánlása	után,							
köszönet[N.PxS1]	maga[N]Pro.S1]	ajánlás[N.PxS3]	után[PP]							
Isten	agion	mjnden	jokat	jo	egisiget	¶enek-mjnd	az	apro	gyermekekkel	egjetemben.
Isten	adjon	minden	jokat,	jó	egészséget	mind	az	apró	gyermekekkel	egyetemben.
isten[N]	ad[V.Subj.S3]	minden[Det]	jó[Adj.Pl.Acc]	jó[Adj]	egészség[N.Acc]	mind[Adv]	az[Det]	apró[Adj]	gyermek[N.Pl.Ins]	egyetem[N.Ine]
Istennek	hala									
Istennek	hála,									
isten[N.Dat]	hála[N]									
mj	egisigben	uagiunk.								
mi	egészségben	vagyunk.								
mi[N]Pro.P1]	egészség[N.Ine]	van[V.P1]								
Mi nekünk	mjnd	ez	jdeig	ualo	jargalasuk	sem	ir	egj	barackot,	
Minekünk	mind	ez	ideig	való	járkálásunk	sem	ér	egy	barackot,	
mi[N]Pro.Dat.P1]	mind[Adv]	ez[Det]Pro]	idő[N.Ter]	való[Adj]	járkálás[N.PxP1]	sem[Adv]	ér[V.S3]	egy[Det]	barack[N.Acc]	
csak	hjaban	hurcolnak	faraßtanak	bennüket	az	sok	saron,	hegyen,	uizen.	
csak[Adv]	hiába[n]	hurcolnak,	fárasztanak	bennüket	a	sok	sáron,	hegyen,	vizen.	
	hiába[Adv]	hurcol[V.P3]	fáraszt[V.P3]	mi[N]Pro.P1.Acc]	a[Det]	sok[Q]	sár[N.Sup]	hegy[N.Sup]	víz[N.Sup]	

2. ábra: Az adatsorok együttes megjelenítése

Ezen együttállítás létrehozatala a korpuszépítő számára további – itt nem részletezendő – nagy mennyiségű, változatos feladatot jelöl ki. A napi szinten megválaszolható szakmai kérdések sorában a legelőkelőbb helyet a normalizálás menete közben felvetődő lehetőségek mérlegelése foglalja el. Igyekezünk a lehető legnagyobb következetességgel eljárni; ennek érdekében a normalizálási szabályzat folyamatosan alakul, bővül.

De hasonlóképpen sok rákérdezést igényel az elemzőprogram által elvégzett munka is. Egyrészt a megoldásait ellenőrizve időről időre pontosítani, javítani, tanítani

kell a programot. Tanácsos ehhez számos nyelvi kérdést újragondolni, hiszen ebben a munkában nem lehet átmeneti kategóriákat, határeseteket megadni.

És végig kell vinni egy mechanikusabb munkafolyamatot is. Homonim alakok esetében az elemző az összes elvi lehetőséget felajánlja, hiszen – az emberi elmétől eltérően – önállóan nem tud szelektálni a homonimák között. Ez a jelenség nagyon nagy számban érinti az alakokat, és a lehetőségek sora sokszor igen tekintélyes. Például a *megértettem* szóalak elemzéseként tíz változat jelenik meg:

megért [V.Past.S1]
megértet [V.Past.S1]
megértetik [V.Past.S1]
megért [V.Past.S1.Def]
megért [V.Past.S1.Def?]
megértet [V.Past.S1.Def]
megértet [V.Past.S1.Def?]
megértetik [V.Past.S1.Def]
megértetik [V.Past.S1.Def?]
megért [V.PartPrf.PxS1]

Ezekon a helyeken a munkatársaknak kézi eljárással kell az egyértelműsítést elvégezni, azaz egy szövegdoboz megnyitásával a felkínáltak közül az adott kontextusban érvényes megoldást kiválasztani; a *kegyelmed leveléből nyilván megértettem, hogy...*-ot tartalmazó szöveghelyen például a *megért [V.Past.S1]*-et megjelölni. Az alábbi ábrán egy jóval egyszerűbb választás szerepel példaként (a *lopó* főnév + többesszám-jel kódot kell választani a melléknévi igenév, illetve a többes szám első személyű igealak ellenében).

valakinek Valakinek vala+k[<i>N</i>][<i>Pro.Dat</i>]	Gyermeket gyermekét gyermek[<i>N.PxS3.Acc</i>]	vestete vesztete veszt[<i>V.Past.S3.Def</i>]	avagi avagy avagy[<i>C</i>]	Marhat marhát, marha[<i>N.Acc</i>]
avagi avagy avagy[<i>C</i>]	Mezőben mezőben mező[<i>N.Ine</i>]	Gonoszt gonoszt gonosz[<i>N.Acc</i>]	czelekedé; cselekedé? cselekszik[<i>V.Ipf.S3</i>]	
avagi Avagy avagy[<i>C</i>]	Mások mások, más[<i>Adj/N</i>][<i>Pro.Pl</i>]			
az kik akik a+k[<i>N</i>][<i>Pro.Rel.Pl</i>]	loptanak loptanak lop[<i>V.Past.P3=tAnAk</i>]	es és és[<i>C</i>]	Tolvailotanak tolvajlattanak, tolvajlik[<i>V.Past.P3=tAnAk</i>]	
es és és[<i>C</i>]	or Gazdak orgazdák orgazda[<i>N.Pl</i>]	volnanak volnának, van[<i>V.Cond.P3</i>]		
avagi avagy avagy[<i>C</i>]	lophok lopók lopó[<i>N.Pl</i>]	volnanak. volnának? van[<i>V.Cond.P3</i>]		
!lat!1-test! !lat!1-test!	lopó[<i>N.Pl</i>] lop[<i>V.PartPrs.Pl</i>] lop[<i>V.Ipf.P1.Def</i>]			

3. ábra: Példa a kézi egyértelműsítésre

Felhasználás

Az adatbázis elkészítése annál több energiabefektetést igényel, minél megbízhatóbban szeretné kiszolgálni majdani felhasználóit. Az előzőekben talán sikerült érzékelteni, hányféle munkafolyamat és milyen mennyiségű munka rejlik amögött, hogy a felhasználó pár kattintással akár jelentékeny mennyiségű adathoz juthasson.

Az elkészült adatbázis bárki számára – szakembereknek és érdeklődőknek – szabadon hozzáférhető lesz. Használatát egy bevezető útmutató segíti majd, amelyhez (ahogy erről már szó volt) a grammatikai kategóriák nemzetközi rövidítéseinek feloldása csatlakozik.

A projektum eredményeként létrejön az első magyar nyelvű történeti magánéleti adatbázis. A korpuszt sokoldalúan lehet alkalmazni: az érdeklődők használhatják pusztán a szövegolvasásra és -értelmezésre, az egyetemi oktatók és hallgatók számára munkanyagként szolgálhat, a kutatóknak pedig – a munkálat fő célja szerint – adatforrást kínál, mégpedig a nyelvnek egy olyan rétegéből, amelynek igen nagy a jelentősége a nyelvtörténeti vizsgálatok számára.

**MOPHOLOGY AND BEYOND: *KORCHMÁROS, KOCSMÁROS,*
KORCHOMÁROS AND THEIR VARIANTS**
MORPHOLOGICALLY ANALYSED DATABASE OF HISTORICAL TEXTS
REPRESENTING INFORMAL LANGUAGE USE

ADRIENNE DÖMÖTÖR

My paper describes a project which is in progress in the Research Institute for Linguistics of the Hungarian Academy of Sciences. The project aims at building a morphologically annotated historical corpus that intends to represent the daily vernacular of speakers of Old and Middle Hungarian, covering a period of three centuries from the end of the 15th century to the end of the 18th century. The corpus will comprise samples of private correspondence and depositions of witnesses in trials. The present paper introduces the method of the work and describes the different steps of the building process.

TEMATIKAI ÉS SZINTAKTIKAI SZERVEZŐDÉSEK KOREFERENCIÁLIS ÖSSZEFÜGGÉSEI

B. FEJES KATALIN

1. Abból a három évtizedből, amelyben e nagy múltú tanszéken együtt dolgoztunk Valival, azaz M. Korchmáros Valériával, csupán az első harmadban, a hetvenes években tanulhattuk a magyar szintaxist Deme Lászlótól, de az akkor tanultak mindmáig elkísérnek bennünket. M. Korchmáros Valéria számos tanulmányában, de két önálló kötetében is Deme László alapművére épít (M. Korchmáros 1992 és 2006), jómagam egyes szövegek koreferencia-láncainak fölféjtésében követem a vizsgált szintaktikai alakulatok Deme László-féle szinteződését és tömbösödését. A következőkben erre mutatok be két, egymáshoz közeli példát.

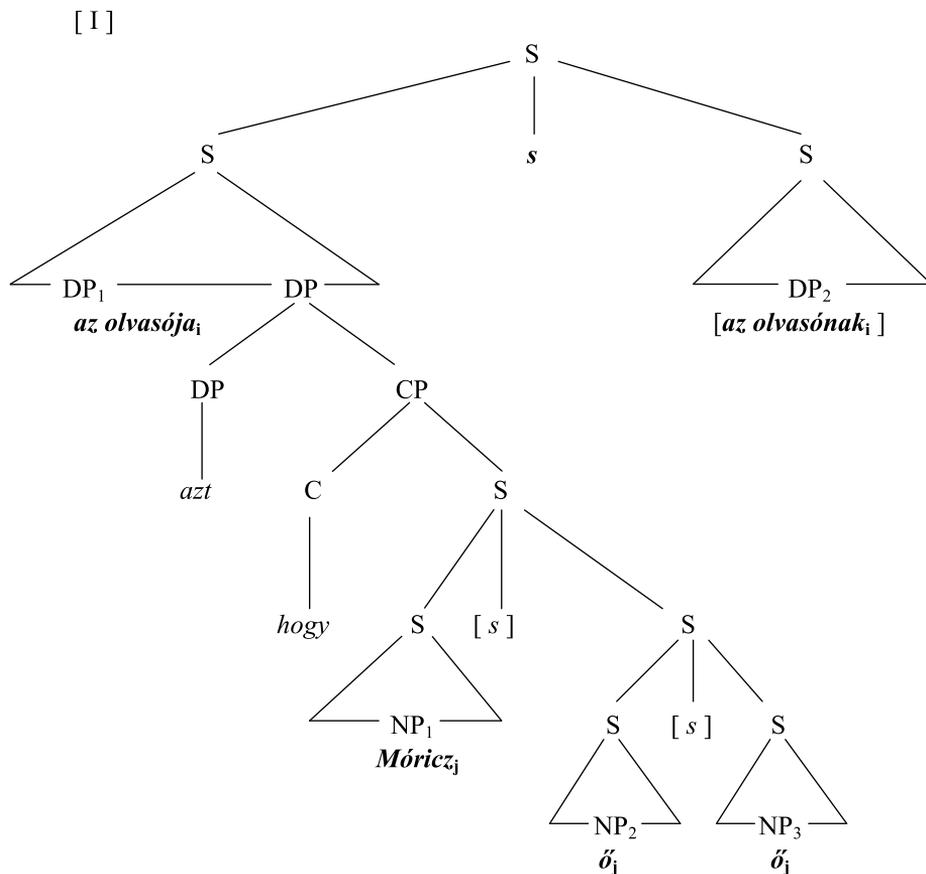
2. Nincs olyan szövegkutatás, amelyben a koreferencialitást mint a szövegösszefüggőség egyik vetületét ne vizsgálnák. Érthető hát, hogy szakirodalma – a kelet-európai régióban B. Palek 1968-as könyvével kezdődően – óriási. Itthon – 1997-től kezdődően – Petőfi S. János irányításával az *Officina Textologica* munkatársai folytattak összehangolt vizsgálatokat, egyidejűleg Tolcsvai Nagy Gábor is megkülönböztetett figyelmet fordított a témára (Tolcsvai Nagy 2001: 180–242). A vizsgálatok azonban, paradox módon, inkább a vizsgálhatóság kételyeit erősítették fel; a gazdag jelenségvizsgálatokból nemigen sikerült megragadható formákat elvonatkoztatni, így a nyelvész, aki mégiscsak – morfológiai, valamint szintaktikai – formák feltárásában és leírásában érzi otthon magát, olyan lehetőségek után néz, amelyekben a koreferenciális láncolódás egy-egy szintaktikai szerepű tematikai elemét tudja vallatóra fogni.

2.1. Saját vizsgálataim a koreferencialitás szintaktikai összefüggéseire irányulnak a kettőnél több tagú alakulatokban (B. Fejes 2005: 62–72), majd – ezeken belül – a globális kohéziót alkotó tematikai elemek szövegszervező összefüggéseire. Ezek közül már korábban felfigyeltem két szereplőnek, az **olvasónak** és az **írónak** (jelen esetben *Móricznak*) egymással összefüggő szerepére egy Móricz Zsigmonddal kapcsolatos Illés Endre-szövegben, ahol is csak a koreferencia-viszonyok fölféjtésével lehet egyértelmű választ kapni arra a kérdésre, hogy *melyiküknek* (az olvasónak vagy pedig Móricznak) „kellett [-e] megremegni a távoli morajtól”.

A koreferáló elemek szintaktikai helyzetét ágrajzos modellen lehet reprezentálni. Emlékeztetőül ide idézem a már korábban (B. Fejes 2005: 62–72) bemutatott összetett mondatot.

(1) „Ezeknek az írásoknak **az olvasója** sokszor azt érezhette: Magyarországot egyedül **Móricz** járja akkoriban, ezeket a figurákat csak ő láthatta meg, hírt csak ő adhatott róluk, s meg kellett remegni a távoli morajtól.”

(Illés Endre 1976: 88)



Az idézett szövegrész elemzésében természetesen nem a válasz megtalálása lett fontos a vizsgálat számára (az [I] ábra szerint az *olvasónak*), hanem az, hogy az együtt referáló főnevek (DP₁, DP₂) és (NP₁, NP₂, NP₃) hol helyezkednek el a szintaktikai szerkezetben. Kétségtelen, hogy a szintaktikai szerkezet ilyen fokú részletessége pontosabban jelöli ki a koreferáló elemek szintaktikai helyét, mint a lineáris-tömbös ábrázolás, mégis érdemes összevetnünk a kettőt a vizsgált koreferenciális összefüggések alapján. Az öt tagmondaton végighúzó két koreferenciális lánc együtt mozog a tagmondatok hierarchikus elhelyezkedésével, így a főkapcsolás helye egyben az első tagmondatban induló koreferenciális lánc folytatását jelenti. Próbáljuk meg a lineáris-tömbös megoldáson jelölni a koreferáló elemek elhelyezkedését:

$$((F \text{ az olvasója}_i \text{ }^{azt/hogy} (m_1 \text{ Móricz}_j - (m_1 \text{ ő}_j - m_1 \text{ ő}_j))) s (F [\text{az olvasónak}_i]))$$

Példánk alapján azt mondhatjuk, hogy ilyen módon a szövegmondatok lineáris egymásutániságán jól reprezentálható az indexált koreferáló elemek együttmozgása a

tagmondatok szinteződésével és tömbösödésével: a főmondatok szintjén szerveződik az olvasó anaforikus szekvenciája, a mellékmondati szinten pedig a *Móriczot* reprezentáló elemek sora.

2.2. A szöveg helyzet az alábbiakban idézett, (2) jelű szövegrészletben az előzőleg vizsgált szöveg helyzetével csaknem azonos, a különbséget egy többlet tematikai elem adja. Az idézett szöveg írója itt Németh László, a szövegben szerepeltetett „*prédikáló író*” L. Tolsztoj, valamint a Tolsztoj-szöveg (*Kreutzer szonáta*) olvasója. A harmadik tematikai elem Tolsztoj elbeszélésének fő szereplője: **a férj**.

A mondategységek tömbösödése⁵

(2) „¹A *Kreutzer szonáta első fejezetein* zúgolódhat **az olvasó** (²főként [akkor], ³ha nem veszi figyelembe, ⁴hogy itt egy örült és gyilkos okoskodik), de ⁵amikor **a férj** a házi hangverseny után a gyűlésre utazik, ⁶a vidéki szállodában fölébred, ⁷a gyanú belekap, s ⁸tarantásán megindul hazafelé, ⁹ő sem tud mást tenni, ¹⁰mint [azt], ¹¹amit **a prédikáló író**: [vagyis azt, hogy] ¹²engedelmeskedik a szemére tóduló vízióknak.”

(Németh László 1975: 35)

Lineáris reprezentálás:

$[(1 - (2^{[akkor]}/_{ha} (h_1 / t_2))) de ((h_1 + h_1 + h_1) s h_1) \setminus 9 /_{mint} [azt] / (h_1 /_{amit} t_2) [vagyis^{azt}/_{hogy} t_2]]$

A koreferáló elemek szintaktikai helye⁶

A megkülönböztető (alterátor) szekvencia három eleme:

DPi = az író (az általa írt *Kreutzer szonáta első fejezetei*),

DPj = az olvasó,

DPk = a férj, egy örült és gyilkos

A 12 mondategységre tagolódó komplex megnyilatkozás a *de* kötőszóval jelölt ellentéttel tagolódik közvetlenül két fő tömbre: (1–12) = ((1–4) *de* (5–12)).

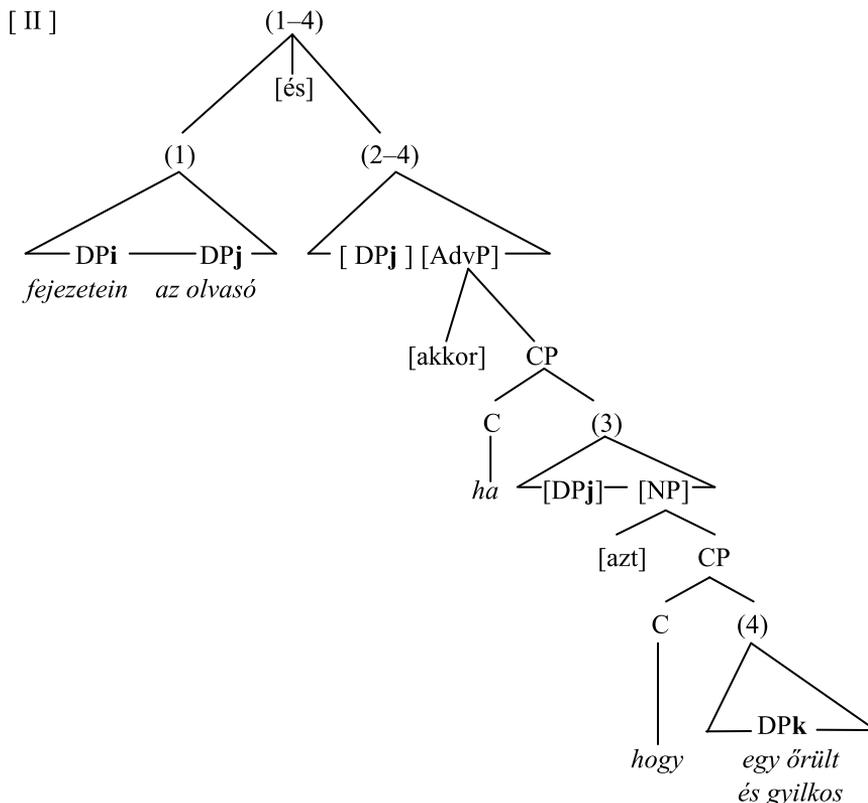
Az első fő tömb (1–4) szintaktikai tagolódása: „¹A *Kreutzer szonáta első fejezetein* zúgolódhat **az olvasó** (²főként , ³ha nem veszi figyelembe, ⁴hogy itt egy örült és gyilkos okoskodik), ...

Lineáris reprezentálással: $(1 - (2^{[akkor]}/_{ha} (h_1 / t_2)))$

⁵ Az idézetben – hogy az együtt referáló elemeket lineáris rendjük szerint azonosíthassuk – megszámoztam a mondategységeket. A lineáris reprezentáláson a számok egyúttal a mondategység főmondati szintjét is képviselik, a mellékmondatokat pedig a mondatrészi szerepüket jelző kezdőbetűik. A zárójelpárokkal – Deme László reprezentációs rendjét követve – a tagmondatok tömbösödését fejezem ki (Deme 1971: 58).

⁶ A tagmondatok alárendelő viszonyában működő együttreferálást – magyar kutatásban – a két tagmondatos alakulatok esetében Kenesei István tette vizsgálat tárgyává (Kenesei 1992: 529–714). Ugyanazon főnévi szerkezetnek első (DP1) vagy második (DP2) megjelenését vetette össze a fő-, illetőleg a mellékmondati szerepükkel. Mivel az alábbi (1) és (2) példában 2, illetőleg 3 főnévi szerkezet anaforikus láncolódását vizsgáljuk, ezek reprezentálását módosítanunk kell. Ezért a (2)-ben elhagyjuk a sorrendiség itt nélkülözhető számozását; majd az (1) példában (DP) és (NP), a (2) példában az általánosan alkalmazott (DP)-k mellett az **i**, **j** és **k** jelek képviselik az alterációs szekvencia három tagját.

Ágrajzos reprezentálással:



Kommentár

A második fő tömb (5–12) az ⁵amikor (⁵⁻⁸) \ ([akkor] ⁹⁻¹²) viszonyaként tagolódik két altömbre: előre vetett mellékmondati tömbre, valamint főmondat tömbre.

Az előre vetett mellékmondati tömb: ... ⁵amikor **a férj** a házi hangverseny után a gyűlésre utazik, ⁶a vidéki szállodában fölébred, ⁷a gyanú belekap, ⁸tarantásán megindul hazafelé, ⁹ő sem tud mást tenni, ...

Lineáris ábrázolással: ((h₁ + h₁ + h₁) s h₁) \ 9

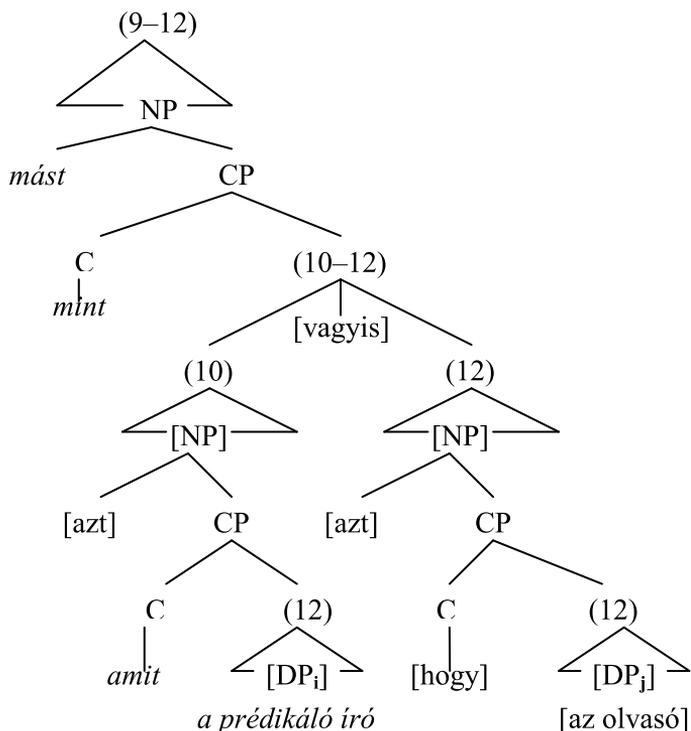
(Ennek az altömbnek az ágrajzos ábrázolását – mivel a 9-cel jelölt főmondat itt mellőzhető része – elhagyjuk.)

A második tömb – szerkezeti szempontból – fontosabb altömbje (9–12): ⁹ő sem tud mást tenni, ¹⁰mint ¹¹amit **a prédikáló író**: ¹²engedelmeskedik a szemére tóduló vízióknak.

Lineáris ábrázolással: 9 /_{mint}^[azt] / (h₁ / amit t₂) [vagyis ^{azt} / ^{hogy}] t₂)

Ágrajzos ábrázolással:

[IV.]



Az ágrajzos reprezentáció elemeinek beépítése a lineárisba:

Az alábbiakban látható, hogy példánk lineáris ábrájába miként írhatjuk be az indexált tematikai elemeket:

$[(F \text{ első fejezetein}_i, \text{ az olvasó}_j - (F [\text{olvasó}_j]^{[\text{akkor}]}) /_{\text{ha}} (h_1[\text{az olvasó}_j] / t_2 \text{ egy örült és gyilkos}_k)) \text{ de } ((\text{amikor } h_1 \text{ a férj}_k + h_1[\text{a férj}_k] + h_1[\text{a férjbe}_k]) \text{ s } h_1[\text{a férj}_k]) \setminus^{[\text{akkor}]} F \text{ ő}_j /_{\text{mint}}^{[\text{azt}]} / (h_1 /_{\text{amit}} t_2 \text{ a prédikáló író}_i) [\text{vagyis }^{[\text{azt}]} /_{\text{hogy}} t_2 [\text{az olvasó}_j])]$

Hasonló megfigyeléseket tehetünk az ábra alapján, mint az előző példában. Ebben a mondatban három tematikai elemre figyeltünk ugyan a koreferálásban, ebből azonban a mondat belső szerkezeti építkezésében, a szinteződésben és a tömbösödésben lényegében két elem játszik domináns szerepet: *az olvasó* és *a férj*. A harmadik tematikai szál (*az első fejezetein*, illetőleg a mű szerzője, *a prédikáló író*) együtt lép be a mondat szerkezetébe, és együtt is mozog az *olvasó* tematikai elemmel. A hierarchikus elrendeződésben – a másik kettőtől eltérően – mindig alsóbb szerkezeti szinten találjuk a *férj*re vonatkozó koreferenciális elemeket. Azt is láthatjuk, hogy a hierarchikus elren-

dezés mindig relatív, hiszen befolyásolja az értelmi (tartalmi-logikai) tagolást tükröző tömbösödés.

3. A koreferenciális szerveződés hierarchikusságáról már korábban is voltak jelenség szintű megfigyeléseim, lényegében erre összpontosítottam ugyanis, amikor a szintaxis és a koreferencialitás összefüggéseit vizsgáltam teljes szövegekben (B. Fejes 2005: 105–17). A teljes szövegre vetített tematikai szerveződés vizsgálatának eredménye lett a 'koreferencia-nyalábok' szintjének az elkülönítése. A jelen elemzésben arra kerestem választ, hogy a szöveg alsóbb szerveződéseinak egységeiben, a többszörösen összetett mondatokban mutat-e reprezentálható összefüggést a koreferenciális elrendeződés a szerkezeti megoldással. Ha igen, akkor ez megbízható bázisa lehet a szintaxis koreferenciális szerveződése megjelenítésének.

IRODALOM

- B. Fejes Katalin 2005: *Szintaxis és koreferencialitás*, Szeged, Juhász Gyula Felsőoktatási Kiadó.
- Deme László 1991: *Mondatszerkezeti sajátosságok gyakorlati vizsgálata*, Budapest, Akadémiai Kiadó
- Illés Endre 1976: *A só íze*, Budapest, Magvető Kiadó.
- Kenesei István 1992: Az alárendelt mondatok szerkezete, in Kiefer Ferenc szerk.: *Strukturális magyar nyelvtan 1. Mondattan*, Budapest, Akadémiai Kiadó.
- M. Korchmáros Valéria 1992²: *Mondattan I.* Deme László egyetemi előadásai alapján, Szeged, JATE BTK.
- M. Korchmáros Valéria 2006: *Lépésenként magyarul. Magyar nyelvtani kézikönyv*, Szeged, SZTE Hungarológiai Központ, 287–300.
- Németh László 1975: Tolsztoj inasaként, in *Megmentett gondolatok*, Budapest, Magvető–Szépirodalmi.
- Palek, Bohumil 1968: *Cross-Reference. A Study from Hyper Syntax*, Praha, Universita Karlova.
- Petőfi S. János főszerk. 1997: *Egy poliglott szövegnyelvészeti-szövegtani kutatóprogram*, Debrecen, Kossuth Egyetemi Kiadó.
- Tolesvai Nagy Gábor 2001: *A magyar nyelv szövegtana*, Budapest, Nemzeti Tankönyvkiadó.

COREFERENTIAL RELATIONS OF THEMATIC AND SYNTACTIC TEXTUAL ORGANIZATIONS

KATALIN B. FEJES

This paper investigates two aspects of text organization relations, viz., coreferentiality, on the one hand, and thematic elements that contribute to global cohesion, on the other hand, in constructions made up of more than two members. The attached figures indicate the places which coreferential nouns (DP_1 , DP_2) and (NP_1 , NP_2 , NP_3) occupy in multiple compounds.

A LÍRA: LOGIKA (ÉS RETORIKA?)

NAGY L. JÁNOS

Korchmáros Valériának ajánlom tisztelettel,
őszinte nagyrabecsüléssel.

- (1) ...s még jó, ha az ember harapja
nem az embert magát harapja,
hanem valaki mást,
dudás a fuvolást,
én téged és engemet te, –
mert mi lenne, mi történhetne...

(József Attila: *Magad emésztő...*)

1. József Attila idézett soraiban az *én téged és engemet te* kereszteződés, első látásra Lausberg (1960) „Klein-Chiasmus”-ának tipikus példája, lényege a tőpárhuzam és a toldalékkereszteződés. Tőpárhuzam, mert az első személy – második személy – első személy – második személy ismétlődik; toldalékkereszteződés (tkp. esetkereszteződés), mert nominatívusz – akkuzatívusz – akkuzatívusz – nominatívusz a sorrendjük. Látszólag ennyi az alakzat, nem több. Ha a szemantikai szerkezetet vizsgáljuk, feltűnik: a *harap* ige jelentése vonatkozik rá (logikai megfogalmazással: predikátum; a műveletre utalva: reláció). A megelőző sorokban, korábban adott szemantikai közeg szerint (*szerítja, nyomja, összefogja / egyik dolog a másikat... Így él a gazdag is, szegény is, / így szenvedünk te is, meg én is...*) az emberek általában egymást teszik próbára. Ez az alakzat tehát az egymástól szenvedő emberek viszonyait festi. (A gondolat ennél általánosabb, az összes előre és élettelenre vonatkozik.)

Szükségszerű-e, hogy kereszteződés érvényesüljön a sorrendben? Tekintsük egyrészt az adott sor más megfogalmazásának lehetőségeit; másrészt hogy a versre egészében jellemző-e a sorrendi kereszteződés. A leírásban *a* az első személy, *b* a második személy; *x* a nominatívusz, *y* az akkuzatívusz. Az *és*-viszony állandó a két rész között.

Az *én téged és engemet te* sor sémája: $a^x b^y$ és $a^y b^x$ ($a b a b + x y y x$)

- (1a) *engemet te és te engemet $a^y b^x - b^x a^y$ ($a b b a + y x x y$)
*én téged és téged én $a^x b^y - b^y a^x$ ($a b b a + x y y x$)

(A sorrendi változatok: **te engemet és engemet te*, illetve **téged én és én téged.*)

Könnyű belátni, hogy szinte elképzelhetetlen ilyen redundáns, tautologikus verssor.

Az elfogadható változatok és sémáik:

(1b) *én téged és te engemet	$ax by - bx ay$	$(\mathbf{a b b a} + x y x y)$
*téged én és engemet te	$by ax - ay bx$	$(\mathbf{b a a b} + y x y x)$
*téged én és te engemet	$by ax - bx ay$	$(b a b a + \mathbf{y x x y})$
*te engemet és én téged	$bx ay - ax by$	$(\mathbf{b a a b} + x y x y)$
*te engemet és téged én	$bx ay - by ax$	$(b a b a + \mathbf{x y y x})$
*engemet te és én téged	$ay bx - ax by$	$(a b a b + \mathbf{y x x y})$
*engemet te és téged én	$ay bx - by ax$	$(\mathbf{a b b a} + y x y x)$

A kétszer két elem és a kétszer két toldalékfajta sorrendi lehetőségei a felsorolt változatok tanúsága szerint csak kereszteződéses megfogalmazást tesznek lehetővé: legalább egy tényező sorrendi megfordítással áll. (A szembeállítás miatt felfogható a *te* 'nem-én'-nek is, s így a két tényező szembeállítása még inkább fokozza az ellentétet.) Ugyancsak föltűnhet: egyetlen esetben sem fordul elő, hogy a személyek is, az esetek is kereszteződnek. (Mindegyik elem csak egyszer fordulhat elő: ez az ismétlés nélküli permutáció az algebrában.)

A poétikai helyzet, a rímelés döntötte el a versben, hogy éppen az a megfogalmazás lett a végleges, amelyet publikált a szerző. Az *engemet te* rímhívó, s erre csap rá a *történhetne* válasza. Nem lényegtelen a ritmikai érv sem, hiszen az *én téged* részben két *é* hangzik, hosszán (az *én* és a *téged* szembeállítását szolgálva); az *engemet* és a *te* pedig a rövid magánhangzókkal festi az előbbi viszony ellenkezőjét. A személyek említése nyomatékos, akár hosszú szótaggal kezdődik a két pólus, akár röviddel. Jegyezzük meg: a *-ged* rövid szótagja következik a hosszú szótagok után; ugyancsak a tagolást szolgálhatja az egymás után ejtett két *-t* hang az *engemet* és a *te* határán. A sor első fele három, a második négy szótagos, közöttük az *és* áll; a ritmikában spondeusz, jambus, majd két troheusz hangzik: *tá tá-ti - tá - tá-ti-tá ti*.

2. A továbbiakban lírai szövegeket sajátos megvilágításban vizsgálunk: logikai és retorikai szempontokat egyeztetünk – a poétikai szerveződés értelmezésére. A logikai megközelítés Békési Imre (2001, 2010) kettős szillogizmus elméletét alkalmazza, a retorikai megközelítés a kereszteződés alakzatait az *Alakzatlexikon* megvilágításában elemzi (Szathmári István főszerk. 2008), a poétikai szerveződés tárgyalása az oszcilláció elmélete alapján halad (Hankiss Elemér 1985, majd Nagy L. J. 2003).

2.1. Még egy kiasztikus alakzat van a fenti versben.

- (2) *S hallottam, említ
az a szó isteneket,
kik nem hajolnak ezután neked.
Pedig
te nem szolgálsz többé nekik.
(József Attila: Magad emésztő...)*

A kik nem hajolnak ezután neked. / Pedig / te nem szolgálsz többé nekik. szerkezet sokkal komplexebb, mint az imént idézett sor, a kereszteződést a *kik – neked – te –*

nekik sorozat adja. Sémája: $ax by - bx ay$; típusa tókereszteződés + toldalékpárhuzam. A szembeállítás a *te* dőlt betűs szedése (és sorkezdő helyzete) nyomatékositja. A párhuzamot szolgálja a tagadás és az időhatározó: *nem hajolnak ezután - nem szolgálsz többé*. Az ellentétet hangsúlyozza a *hajolnak* többes szám harmadik személye és a *szolgálsz* második személye, a *pedig* jelentése.

Megjegyezhetjük, hogy az *isteneket - neked* rím, ugyanígy (az *említ*), a *Pedig - nekik*. Fontos a *te* nyomatéka is, ezt Békési leírásában szemlélteti: elkülöníti a nyomaték nélküli reprezentálástól.

Békési Imre (2001: 207–14) elemzi a részletet abból a szempontból is, hogy a *Pedig* jelölte ellentét nemcsak a veresszöveg adott két részlete között érvényes, hanem két szillogisztikus következtetés között is. A szillogisztikus következtetéseket reprezentálja (l. i. h. és Békési 2001). A kettős szillogizmus meggyőzően leírja, hogy az adott részletben a feltételezés (*hallottam, ...hogy az istenek nem hajolnak ezután neked*) helyett a valóság tényállása igaz (*valójában *te nem szolgálsz többé nekik*). A két jelentés (a feltételezés – a valóság) között lehetséges a múlt/jelen szembeállítás is: 'korábban hajoltak neked' – 'ezután, tehát most már nem hajolnak neked'; 'te szolgáltál nekik' – 'ezzel szemben többé nem szolgálsz nekik, a jövőben'. A két explicit tétel szembeállítása polárisan ellentétes, ugyanakkor a nyelvi megfogalmazásuk kiasztikus, azaz kereszteződő.

2.2. A kettős szillogizmus a szövegben kifejtett és ki nem fejtett információk együttesében ellentétet kifejező alakzat. Működésében a tételek szerinti és a sorrendjük szerinti rendszer ok-okozati összefüggései jelennek meg. A *de* kötőszó jelölte ellentét első része (A szillogizmus) gyakran feltételezést, reményt, hiedelmet, elvárást fogalmaz meg – ezzel szemben explicit a *de* utáni részben (a B szillogizmusban) tárgyias, valóságos, tényszerű, érvényes megállapítások szerepelnek. Ritkán explicit a *de* kötőszó előtt és után a közvetlenül egymással ellentétbe állított két tétel, ezért a *de* kötőszó hatására a hallgató, az olvasó egészíti ki valamelyik oldal explicit tételét az implicit tétel információival. Ez az aszimmetria az alakzat jelentésében úgy tükröződik, hogy a szöveg fogalmazója a sorrend segítségével a befejező kifejtett tételben, a *de* kötőszó után álló tagmondatban, mondatban közli a (leg)fontosabb információt.

(3) *Gyerekkoromban*
boldog lehettem volna,
de nem értettem hozzá.

Felnőtkoromban
boldog lehettem volna,
de nem értem rá.

Öregkoromban
boldog lehetnék,
de a közelgő halál okozná.

(Weöres Sándor: *De*)

A (3) példa felszíni szerkezetében a három következtetés ellentétét a *de* kötőszó az Aq és a Bp, tehát az első szillogizmus konklúziója és a második szillogizmus kis premisszája között jelöli. A közvetlen összefüggés ellentéte az elvi szerkezetben a két konklúzió között érvényes.

(Aq) *boldog lehettem volna*, *de* (Bq*) nem voltam boldog,

(Aq) *boldog lehettem volna*, *de* (Bq*) nem voltam boldog,

(Aq) *boldog lehetnék*, *de* (Bq*) ...

(A három pont azt jelöli, hogy a kettős szillogisztikus szerkezet csupán az értelmezés elvi lehetőségét, irányát körvonalazza. Nem is várható el, hogy a lírai szöveg befejező sorát egyetlen prózai tagmondatra korlátozva írjuk le.)

Feltűnő nyelvtani összefüggés párosul a szemantikai jelenséghez: az (Aq) előbb kétszer a feltételes mód múlt idejű igével, a harmadik esetben a feltételes mód jelen idejű igéjével áll. Egyik strófa sem fejt ki a közvetlen ellentét másik oldalát, amely azonban a valóságot állítja szembe a feltételezéssel. A feltételes mód múlt idejű ige a lezártág, meg nem változtathatóság jelentésével meggyőzően fejezheti ki a lehetőség implicit tagadását, lehetetlenségét. A strófák harmadik sorában ugyancsak múlt idejű igék állnak, de kijelentő módban, visszavonhatatlan érvénnyel. A feltételes mód jelen idejű ige (*lehetnék*) a harmadik strófában nem zárja ki visszavonhatatlanul a boldogság lehetőségét, s többféle szemantikailag elfogadható kijelentés együttese jelenik meg (*de a közelgő halál okozná*) a retorikai és poétikai szempontokat érvényesítő sorban (rím: *hözzá – rá – okozná*; gondolatpárhuzam; ritmikai lüktetés stb.).

3. Az alábbi vers első olvasásra nyilvánvalóan annak a paradoxonnak a kifejezésére született, amely a strófák befejező soraiban mint refrénben fogalmazódott meg.

(4) *A föld, hol az élet terem,
a mindent nyelő sírverem,
a síkság, hegy, tenger, folyó:
öröknek látszik és muló.*

*Világűr és mennyboltozat,
sok forgó égi kapcsolat,
a milliárdnyi tűzgolyó:
öröknek látszik és muló.*

*Mit eltemet a feledés,
egy gyík-kúszás, egy szárnyverés,
egy rezdület, mely elpörög:
mulónak látszik és örök.*

*Mert ami egyszer végbement,
azon nem másít semmi rend,
se Isten, se az ördögök:
mulónak látszik és örök.*

(Weöres Sándor: *Öröklét*)

Az 1980-ban publikált kötet, az *Ének a határtalanról* tartalmazza Weöresnek ezt a szövegét. Bertha Zoltán invenciózus tanulmánya elemzi azokat a filozófiai tartalmakat, amelyek az értelmezésben feltárhatók (l. Alföld, 1982, illetve Magyar Orpheus, 1990). Itt utalhatunk a rímekben adatható néhány összefüggésre: *folyó – muló* (nem lehet nem gondolni Hérakleitoszra); *tűzgolyó – muló* (a tűz az arkhék, az őselemek egyike, ott a föld, a víz, a levegő, a világűr arkhéja is); *elpörög – örök* (a mozgás mint mindörökké létező fenomen); *ördögök – örök* (a szellemi szféra sem másíthat). Persze ez a legutóbbi gondolat George Orwell 1984-jének ismert paradoxonjában (*holnaptól minden másként volt...*) átértékelődött a vers születése óta.

3.1. A refrén elemzése következik, abból a szempontból, hogy

- a) kiasztikus retorikai-stilisztikai alakzatot alkot,
- b) a kettős szillogizmus logikai természetét érvényesíti,
- c) a szöveget szervezi, mindkét minőségében.

A refrén kétszer-kétszer ismétlődik, ez alakzatként sajátos gemináció. Azért sajátos, mert a gemináció tipikusan szóalakzat, bővebb szintaktikai egységek megkettőzésében nem érvényes. (Ilyen, akár egész mondatos szintaktikai egységek ismétlődése Móra Ferenc *Rab ember fia* című elbeszélésében Buzáth Gáspár mondataiban gyakori: – *Micsoda, öten vannak a törökök egy lovadmagukkal? Egy lovadmagukkal vannak öten? Pénz van az iszákjukban? Az iszákjukban pénz van?* – Móra 1977: 113.) A refrénben kétszeri-kétszeri ismétlődéssel bővebben nem foglalkozunk itt.

A kiasztikus, azaz sorrendi megfordításos alakzat az *öröknek látszik és muló – mulónak látszik és örök* refrént formálja. A megfordítás a szóalakzatként felfogott *örök – muló – muló – örök* kiazmust eredményezi, pontosabban a *látszik* beiktatásával (és mint látni fogjuk, központi fontosságával) az *epanodosz* alakzatának felel meg, sémája az $a b c - c b a$. Az antimetaboléval rokonítja az a szemantikai jellemzője, hogy az *örök* és a *muló* ellentétes jelentésűek.

Fontos az *és* kötőszó szerepe. Jelentése megfelelhet a 'mégis'-nek, hiszen a két ellentétes jelentésű rész között áll, ezeket összekapcsolva. A mindenkor első mellett áll a *látszik* szó, ilyen módon az első elemmel ellentétes második előtt az *ést* 'és mégis'-nek érti az olvasó.

Az eddigiekből kitűnik, hogy a *látszik* ige jelentése meg az *és* kötőszó 'mégis' jelentése felhívja a figyelmet arra a ki nem fejtett, implikált jelentésre, amelynek az eddigiek szerint ellentétesnek, polárisan ellentétesnek kell lennie a 'látszik' jelentéssel: ez pedig a **valójában*. Éppúgy, ahogyan a *muló* és az *örök* polárisan ellentétes egymással. Kiegészítve az egyes sorokat, így az *öröknek látszik és valójában mégis muló*, illetve a *mulónak látszik és valójában mégis örök* sorokat kapjuk.

A strófák egymásutánjában a refrénként következő alakzatok a megelőző sorokban kétféle tartalomra vonatkoznak: az élettelen természet felsorolt, állandónak gondolható jelenségeinek sokaságáról olvasható, hogy „öröknek látszik és muló”; s az élővilág pillanatnyi eseményeinek adatairól, hogy „mulónak látszik és örök”. Azaz: az élő és az élettelen áll szemben egymással. Ami pedig a ’muló’ jelentést illeti: kétféle jelentésben szerepel. Az első két strófában a „muló” annyit tesz: ’nem marad örökké olyan, mint amilyennek tapasztalható’ (legalábbis rövid időintervallumban, pl. egy emberi élet tartama alatt). A harmadik és a negyedik versszakban a kicsiny mozdulatok, a törékeny, gyorsan illanó jelenetek minősítésében a „mulónak látszik” könnyen és hétköznapi módon értelmezhető: a tapasztalatok szerint „elpröög” mindegyik. (A *gyíkűszás* és a *szárnyverés* állatokra utal, a *mozdulat* minden élőre.) Akkor és úgy érthető ezekre az ’örök’ jelentés, ha a befejező strófa *Mert* kötőszava után elfogadja az olvasó az indoklást. Eszerint az teszi örökké az elröppenő életjelenségeket, hogy éppen úgy és nem másként mentek végbe, történtek meg. Tehát nem másíthatóak meg többé, örökké olyanok maradnak, ahogyan fel- és elvillantak a szemlélő szeme előtt. (A filmtechnika persze újraterezheti a mozdulatot, de az már mint újratereztett mozdulat lényegileg különbözik attól, amit újratereztett.) Bár *eltemet a feledés* minden ilyen jelenséget, talán főként az emberi feledés, – de a verset is emberek olvassák...

3.2. Ha a két alakzatot és az elemek sorrendi cseréjét tekintjük, egymásutánjuk párhuzam. Ezt sémába foglalva az

x-nek látszik és (mégis) y, illetve y-nak látszik és (mégis) x

alakulatot kapjuk.

(Ha a fentiek módjára a kiegészítő információkkal írjuk le, ugyancsak párhuzamot alkotnak.)

Ez nem meglepő, hiszen a kiasztikus alakzatok mindenkor párhuzamok is.

Ami mármost az egymás után következő refrének alkotta alakzatot illeti, az elvi lehetőségek szerint vagy a *muló*val kezdődik a sorozat, s a *muló*val végződik; vagy az *örök*kel kezdődik, és az *örök*kel végződik. A szerző a szövegben az élettelen dolgok – élő jelenségek sorrendet választotta, tehát az *örök* kezd és végez a refrénben. Egyben némi pozitív – negatív ellentét is érződik a szembeállított minőségek között, s megvan a jelentősége annak is, hogy a zárásban a pozitív kicsengésű *örök* hangzik. Az élet diadala ez az élettelen fölött: ’az elmúló élet elmúlása is örök, többé meg nem másítható’; a fordított sorrendben a kicsengés is negatív volna: ’minden elmúlik’.

Az alakzatok felől nézve tehát gemináció és párhuzam is érvényes a kiasztikus szerkesztésben, s a sorrendnek is jelentős szerepe van a szövegszervezésben. A poétikai tényezők közül említettük a rímélést, a ritmikai lüktetésből figyelmet érdemel a refrénben a *látszik* központi helye és szerepe, a hangzás aszimmetriájából (az első két strófában) ebben a sorban (a harmadik-negyedik strófában) szimmetria lesz (az első két strófában a magas és mély hangzók keverednek, s a harmadik és a negyedik refrénjében már négy mély magánhangzó után áll négy magas). A lüktetésében a *mu-ló* veláris jambusa (*ti-tá*) után a *-nak lát-* mély spondeus hangzik, – s innen palatális jambusok: *-szik és ö-rök*.

A szövegalkotó tényezők között a *paradoxon* alakzata igen fontos Weöres versében, hiszen olyan tényeket állít, amelyek a hétköznapi gondolkodásban szokatlanok, meglepőek (ezért is költőiek). Számos szakirodalmi utalás kiemeli a kiasztikus alakzatok paradoxonjait. Az itteni paradoxon szerint az mulandó, amit a közgondolkodás öröknek vél; s az örök, amit mindenki mulandónak ítél első gondolatában.

Még egy alakzatot említhetünk. A cím: *Öröklét*, s az utolsó szó a versben: *örök*. Ez a felütés és ez a zárás visszatérés, azaz reddíció is. A szöveg születésének évében több olyan Weöres-szöveg jelent meg, amelyek az élet és a halál, az elmúlás és az öröklét kérdéseit fogalmazták meg: Talizmán, Hatvanhat (a kézírásos könyvben) stb.

3.3. A refrénsorok két kijelentésében Weöres Sándor versének négy refrénje rendre két sort alkot, kiegészítve a *valójában mégis* elemmel.

*öröknek látszik és *valójában mégis muló*

*öröknek látszik és *valójában mégis muló*

*mulónak látszik és *valójában mégis örök*

*mulónak látszik és *valójában mégis örök*

Az *örök* és *muló* szemantikai ellentétét a *látszik* és a **valójában* szembeállítás teszi nyomatékosabbá, ezt az ellentétes viszonyt jelzi a **mégis* kötőszó is.

Mindaz, ami Weöres szövegének refrénjéről leírható, nyilvánvalóvá teszi, hogy az ismétlődő sor paradoxonában megfogalmazott ellentét megközelíthető az alakzatok felől. Ekkor számos alakzat és verstechnikai eszköz együttese szervezi a szöveget, hogy a refrén szokatlan gondolatát elfogadtassa. A kettős szillogizmus logikai megközelítésében elvonatkozathatunk a poétikai különbségektől, ekkor szemléltethető a két refrén logikai jelentésének azonos típusa.

Weöres refrénjeinek kettős szillogizmusai:

1. A. Ami az élettelen világban öröknek látszik, az örökké tart.

A síkság... tűzgolyó stb. öröknek látszik.

Az élettelen világ örök.

1. B. Az élettelen világ valójában elmúló.

A síkság... tűzgolyó stb. az élettelen világot alkotja.

A síkság... tűzgolyó valójában mégis **elmúló**.

Az explicit tételek: **Ap** és **Bq**, azaz az első szillogizmus kis premisszája és a második szillogizmus konklúziója.

2. A. Ami az életben történik, elmúlónak látszik.

Az élet minden rezdülése **elmúlónak látszik**.

Az élet rezdülései elmúlóak.

2. B. Ami az életben történik, utólag nem változhatik meg, valójában örök.
Az élet minden rezdülése sem változhat meg már, sorsuk örök.
Az élet minden rezdülése valójában mégis **örök**.

Az explicit tételek: **Ap** és **Bq**, azaz az első szillogizmus kis premisszája és a második szillogizmus konklúziója.

4. Mint a fentiek bizonyították, Békési Imre kettős szillogizmusai közül azt a típust írhatjuk le József Attila és Weöres Sándor egy-egy verséből, amely a *látszik–valójában* ellentétére épül a költői gondolat paradox megfogalmazásában. Más kettős szillogizmusokban a *valójában* gyakran áll szemben a feltételezéssel, a hiedelemmel, a vélekedéssel; – fentebb a látszattal. Ilyen módon az alakzati jelentések a kettős szillogizmus logikai megközelítésének értelmezésével ötvöződnek az adott szövegfajtaban, s a verssorok a poétikai tényezők segítségével formálódnak meg. A bemutatott részletek igazolják, hogy a líra logikai és retorikai megközelítésének eredményei érdemi tanulságokhoz vezethetnek. A poétikai szerveződés értelmezésének a számára is.

* * *

(A gondolatmenet 2010 novemberében hangzott el, a Jubilánst köszöntve. 2011-ben a jelentésképzés megközelítése jelent meg (Nagy L. 2011b), majd a kettős szillogizmus más kettősszillogizmus-elméletekkel együtt (Nagy L. 2011a), a szójelentés és a paradoxon alakzatának a középpontba emelése (Nagy L. 2012a), a poétikai szempontok érvényesítése (Nagy L. 2012b).

IRODALOM

A kettős szillogizmus elméletéhez:

- Békési Imre 2001: *Az osztatlan filológia*, Szeged, Tiszatáj könyvek, 207–14.
Békési Imre 2010: A kettős szillogizmus értelmezése és alkalmazásai, *Szemiotikai Szövegtan* **19**, 3–308, különösen 197–201.
Nagy L. János 2008: Kettős szillogizmus, in Szathmári István főszerk. *Alakzatlexikon*, Budapest, Tinta Könyvkiadó, 327–32.

A retorika/stilisztika kiasztikus alakzatairól:

- Burton, G. O. et alii 1996–2007: *Silva Rhetoricae. Forest of Rhetorics*. www.byu.uk
Fónagy Iván 1999: *A költői nyelvről*, Budapest, Corvina.
Lausberg, Heinrich 1960: *Handbuch der literarischen Rhetorik*, München, Hueber.
Lausberg, Heinrich 1973: *Elemente der literarischen Rhetorik*, München, Hueber.
Nagy L. János 2005: *A chiazmus gondolata és a szöveg chiazmusa*. Az alakzatok világa 12. Budapest, Nemzeti Tankönyvkiadó, p. 59.

- Szathmári István főszerk. 2008: *Alakzatlexikon*, Budapest, Tinta Könyvkiadó, Antimetabolé, Epanodosz, Kiazmus, Kommutáció, Permutáció, Szillogizmus (címszók): 105–7, 198–200, 332–35, 343–5, 404–6, 462–3, 483–4, 535–8.
- Ueding, G. et alii 1992–2009: *Historisches Wörterbuch der Rhetorik 1–9*. (a–z) De Gruyter (e-book is).

Az oszcilláció elméletéről:

- Hankiss Elemér 1985: *Az irodalmi mű mint komplex modell*, Budapest, Magvető, főként 502–98.
- Nagy L. János 2003: *A retorikai nyelvhasználat Weöres Sándor műveiben*, Budapest, Akadémiai, 40–103, 277–84.

2010 novembere óta készült további publikációk:

- Nagy L. János 2011a: A kettős szillogizmus és a kettős szillogizmusok, in Iványi Zsuzsanna és Pethő Gergely szerk.: *A szaván fogott gondolat. Ünnepi könyv Kocsány Piroska tiszteletére*, Debrecen, Printart-Press Kft., I: 81–102.
- Nagy L. János 2011b: A kettős szillogizmustól a poétikai elemzés felé. A kettős szillogizmus jelentésképzéséhez, in Simon Orsolya – Szabó Dániel szerk.: *Alkalmazott nyelvészet hallgatói, oktatói szemmel*, Budapest, Tinta Könyvkiadó, 63–71.
- Nagy L. János 2012a: A szójelentéstől a szövegjelentéshez, in Fazakas Emese – Fóris-Ferenczi Rita szerk.: *„Ezernyi fűszál zeng tücsökzenét...” Köszöntő kötet P. Dombi Erzsébet tiszteletére*, Kolozsvár, Egyetemi Műhely Kiadó – Bolyai Társaság, 193–202.
- Nagy L. János 2012b: Az alakzati jelentéstől a szövegjelentéshez, in *Fejezetek a keresztesződés alakzatainak világából*, Szeged, JGYF Kiadó, 155–80. (megjelenőben)

POETRY IS LOGIC (AND RHETORICS TOO?)

JÁNOS L. NAGY

The well known Hungarian poet, Attila József said “A líra: logika...”, i.e. ‘poetry is logic’. This paper analyzes poetic language from the point of view of both logic and rhetorics, using as a theoretical foundation the rhetorical tradition, i.e. Burton, Gideon O. et al. (1993–2007) and Ueding, Gert et al. (1992–2003). The Hungarian researcher Imre Békési elaborated his double syllogism theory for analyzing and representing textual information as premises, either explicit or implicit. Through presenting a comprehensive analysis along these lines, this paper summarizes some results regarding poetry as well.

Nyelvtudomány

KÉTNYELVŰSÉG: PSZICHOLINGVISZTIKAI DIMENZIÓK

BÁTYI SZILVIA

1. Bevezető

A kétnyelvűségi kutatások felé egyre nagyobb érdeklődéssel fordulnak a pszichológusok, pszicholingvisták, alkalmazott nyelvészek, neuropszichológusok, szociolingvisták. A növekvő érdeklődés oka abban rejlik, hogy a kétnyelvűek száma a világon meghaladja az egynyelvűek számát, és ez a szám csak növekedni látszik a határok eltűnésével, a turizmussal, a nemzetközi kommunikációs hálózat növekedésével. A kétnyelvű megismerés tanulmányozása ingoványosabb talajra vezethet minket, mint az egynyelvűek tanulmányozása, mivel ez a „csoport” nagyon összetett, ha figyelembe vesszük az olyan tényezőket, mint a nyelvelsajátítás ideje, a második nyelvben elért jártasság és a nagyszámú nyelvkombinációk lehetősége (De Groot – Kroll 1997).

A pszicholingvisztika egyik fő kutatási területe a kétnyelvű mentális lexikon. Vizsgálata azért is nehéz, mert a mentális lexikon nem lezárt, állandóan változik, összetételét több tényező befolyásolja (Navracsics 2007). A számos kutatás még mindig nem adott választ például a tárolás kérdésére: egységes vagy elkülönült. Sok a megválaszolatlan kérdés a lexikai, a szemantikai szint szerveződését illetően, továbbá a nyelvprodukción és nyelv megértés területén is.

2. Lexikai-szemantikai szerveződés

A kétnyelvű gyermekek lexikai-szemantikai tudásának vizsgálata fontos információkat szolgáltathat a két nyelv rendszerének szimultán működéséhez. Továbbá az ilyen vizsgálatok rávilágíthatnak a lexikai-szemantikai fejlődés hajtóerejére, legyenek azok általános fejlődési tényezők (pl. kor/kognitív érettség, beiskolázottság, az olvasás elsajátítása), vagy speciális nyelvi tényezők (nyelvben elért jártasság vagy az adott nyelvnek való kitettség) (Sheng – McGregor – Marian 2006).

A mentális lexikon fejlődéséhez a gyermeknek nemcsak újabb „bejegyzéseket” kell hozzáadnia a már létező tároló helyhez, de szükség van arra is, hogy ezt a tároló helyet úgy szervezze, hogy az jól működő rendszerként funkcionáljon. Egy fontos változás/eltolódás figyelhető meg a szemantikai lexikon szerveződésében 5-8 éves egynyelvű gyermekeknél (Nelson 1977). Ez a jelenség a szintagmatikus-paradigmatikus eltolódás, amelyet szóasszociációs tesztekkel vizsgáltak (Sheng – McGregor – Marian 2006). Öt éves korban a legtöbb gyermek a hívószóra a szintaktikai sorrendben azt követő szót válaszolja, pl: *hideg-kint*. Kilencéves korukra azonban már a válaszok többnyire ugyanabból a szófajból érkeznek pl: *hideg-meleg*. Következésképpen a kutatók a különböző szófajhoz tartozó válaszokat szintagmatikusnak, az egy szófajhoz tartozókat paradigmaticusnak nevezték el. A felnőtt nyelvhasználókra is jellemző a minta, miszerint a paradigmaticus válaszok szignifikánsabbak, mint a szintagmatikusak (Lippman 1971). A szintagmatikus és paradigmaticus válaszok gya-

korisága függ a szófajtól és a szógyakoriságtól is (Sheng – McGregor – Marian 2006). Ahogy azt fentebb említettem, ez a változás végbemegy, mire a gyermek eléri a kilencedik életévét. Vizsgálatom alanyaiként többek között ezért is ennél idősebb korosztályt, 12-13 éves gyermekeket választottam.

A kétnyelvűek lexikai-szemantikai szerveződését vizsgálva Marian és társai (Sheng – McGregor – Marian 2006) tesztelték a kétnyelvű előny hipotézist. A hipotézis szerint azzal, hogy a kétnyelvű gyermekek tudatában vannak annak, hogy különböző szavak vonatkozhatnak ugyanarra a fogalomra, korábbi fejlődést érnek el a lexikonban lévő szemantikai kapcsolatok terén (Cummins 2001; Vygotsky 1962). Ezért a kétnyelvű gyermekeknek fejlettebb a szemantikai hálójuk, mint egynyelvű társaiknak. Egyik bizonyíték erre a piaget-i nominális realizmus feladat (Piaget 1964). A gyerektől azt kérdezik, hogy két dolog cserélhet-e nevet (pl. Hívjuk a napot holdnak?), és ha igen, akkor mik a következményei a névcserének (Mi lesz az égen éjszaka?). Ezekben a feladatokban a kétnyelvűek kimagaslóan teljesítettek, nagyobb nyelvi flexibilitást tanúsítva ezzel, és rámutatva, hogy korábban elválasztják az elnevezést a dologtól. Ezt nevezik metanyelvi tudatosságnak. Navracsecs Judit (1999; 2002) háromnyelvű (angol, magyar, perzsa) gyerekekkel végzett vizsgálatában rávilágít a metanyelvi képesség működésének bizonyítékaira, úgymint a grammatikai szabályok és lexikai elemek internalizálása, azok hibás használata a nem megfelelő nyelvben, a túllátalánosítások és ezek alkalmazása a nyelveken keresztül.

Marian és társai kutatási eredményei nem mutatnak eltérést a kétnyelvűek és egynyelvű társaik lexikai-szemantikai szerveződésükben. Ahogyan az a hároméves longitudinális vizsgálat is kevert eredményeket mutat, amelyet francia–angol kétnyelvűekkel végeztek (Lambert – Tucker 1972).

3. Szemantikai háló

A mentális lexikont vizsgáló kutatók egyetértenek abban, hogy valamiféle háló létezik benne, de vita folyik arról, hogy milyen a háló szerveződése, és hogy ezt milyen módszerekkel fedhetjük fel (Aitchison 2003). A korai vizsgálatok arra fordították a figyelmüket, hogy milyen a kapcsolat ereje az egyes szavak között. Ezen vizsgálatok eredményei megteremtették a talajt további vizsgálatok számára, amelyek már egy átfogó szerkezetet próbálnak meghatározni az egyes kapcsolatok mögött (Cruse 1986; Lipka 1992).

A szemantikai háló vizsgálatára főképp szóasszociációs tesztet használtak/nak (Aitchison 2003; Lengyel 2008; Navracsecs 2007). A vizsgálatban a kísérleti személynek ki kell mondaniuk, vagy le kell írniuk az első szót, ami az adott hívószóról eszébe jut. Ennek vannak különböző változatai (írásban vagy szóban, esetleg szólistákat kapnak a kísérleti személyek, vagy egy képernyőn tűnik fel a szó, esetleg a kísérletvezető mutatja fel a szavakat). A szemantikai hálózvizsgálatok három fő eredményt hoztak. Először, hogy az alanyok majdnem mindig az adott hívószó szemantikai mezőjéből választanak szót. Tehát mondjuk a *tű* hívószóra senki nem írja azt, hogy *szög*, pedig ugyanolyan vékony tárgyak. Inkább a varrással kapcsolatos szavak érkeznek válaszsavakként (Aitchison 2003).

A másik eredmény, hogy a kísérleti személyek a szó párját hívják elő, ha épp az adott szónak van párja. Pl. a *férj* szóra érkezik a *feleség*, vagy fordítva, esetleg az ellentétpárok: kicsi – nagy. A harmadik eredmény, hogy az adatközlők főleg azonos szófajú szót válaszolnak, tehát főnévre főnév, igére ige stb. érkezik.

A szóasszociációs tesztek, amellett, hogy mind a mai napig fontos kutatási módszernek számítanak a szemantikai hálózati vizsgálatokban, több hátránnyal is rendelkeznek. Egyrészt nem természetes állapotot teremtünk azzal, amikor a hívószavakra kérünk válaszszavakat. Az emberi nyelv nem így működik. Másrészt sokat számít, hogy a hívószavak milyen más szavakkal együtt fordulnak elő a kísérletben. A *hold* hívószóra főleg a nap, éjszaka, csillagok a válaszszavak általában. De ha előtte szerepeltek olyan szavak, mint *elefánt*, *bálna*, *stadion*, akkor a válaszok többsége a *hold* szóra bizonyára a *nagy* szó lesz. Valójában tehát a szóasszociációs tesztek eredményei nem adnak valós képet az ember szemantikai hálójáról, viszont a hálóban lévő kapcsolatok milyenségéről sokat elárulnak.

Aitchison (2003) szerint a szavak közötti kapcsolatoknak négy fő típusa van:

Mellérendelés (koordináció). A leggyakoribb kapcsolat a szóasszociációs tesztekben. Olyan szavak, amelyek mellérendelt viszonyban vannak egymással, mint pl. *só*, *bors*. Ide tartoznak az ellentétpárok is, amelyek így kéttagú csoportokat alkotnak, mint pl. a *bal* – *jobb*, vagy *hideg* – *meleg*. Ezekre a szavakra gyakran utalnak úgy, mint hiponímákra.

Kollokáció. Olyan szavak, amelyek a hívószavakkal egy környezetben, vagy együtt fordulnak elő, pl. *sós víz*, *fehér kenyér*.

Főlérendeltség (hiperonímia). Ritkábban fordul elő, mint válaszszó. Ezek a szavak egy osztályt fognak össze, mint pl. a *rovar* szó a *pillangó* szóra.

Szinonímia. Teljes szinonimák ritkák, inkább hasonló jelentésű szavakról beszélünk. Így pl. *beszél* – *csacsog*.

A paradigmikus-szintagmatikus szétválasztás alapján a szavak közötti kapcsolatok tehát kategorizálhatók. A paradigmikus alkategóriák a következők: hiponímák, szinonimák, lexikai ekvivalensek, rész-egész viszony, antonimák. A szintagmatikus kapcsolatok pedig szerkezeteket alkotnak, pl. a jelzői szerkezet, határozói szerkezet stb. (Navracsics 2007). A szavak közötti kapcsolatok harmadik típusát az asszociatív kapcsolatok alkotják. Ide sorolhatók azok a szavak, amelyek között nem áll fenn paradigmikus vagy szintagmatikus viszony, kapcsolódásuk véletlenszerű (Navracsics 2001).

Ahogy az már fentebb említésre került, a szófaj megőrződik a hívószóra érkezett válaszszavaknál is. Hibajelenségek megfigyelésénél derült ki az, hogy a kimondott hibás szó ugyanabból a szófajból való szó volt. Pl. *Belenéztem a kalendáriumba* (katalógusba) vagy *A könyv, amit most írtam (olvastam), szörnyű*. Ez a felfedezés azt bizonyítja, hogy a szó szófaja egy nélkülözhetetlen része a szónak és szorosan kapcsolódik

hozzá (Aitchison 2003). Aitchison szerint úgy képzeljük el a szót, mint egy pénzérmét, amelynek egyik oldalán a jelentés és a szófaj van, másik oldalán a hang. Szóasszociációs vizsgálatok eredményei azt mutatják, hogy a főnevek 80%-ban őrzik meg a szófajukat, az igék és melléknevek pedig körülbelül 50%-ban (Aitchison 2003). Magyar párú kétnyelvűekkel Navracsics Judit (2007) végzett szóasszociációs kísérletet. A főnevekre érkezett válaszoknál 67%-ban őrződik meg a szófaj, az igéknél 50%-ban, a mellékneveknél 51%-ban. A kétnyelvű mentális lexikonban tehát az egynyelvűhöz hasonlóan a szó szófaja meghatározó a tárolásban.

4. Anyag és módszer

A fentebb leírtak tükrében a következőkben egy, a kárpátaljai magyar iskolákban végzett vizsgálatot mutatok be. Ez egy olyan pszicholingvisztikai vizsgálat, amely szociolingvisztikai dimenziókat is felölel. Pszicholingvisztikai, mert a kárpátaljai magyar általános iskolások, ezen belül a 12-13 évesek kétnyelvű mentális lexikonját vizsgálja folyamatos szóasszociációs próbával. Szociolingvisztikai, mert a szóasszociációs teszt elvégzése előtt az adatközlők egy kérdőívet töltöttek ki, amely rákérdez a nyelvi háttérükre: milyen nyelvet használnak a családban, milyen a szülők anyanyelve, melyik nyelvet érzik közelebb állónak, milyen nyelvű óvodába jártak stb. A vizsgálatot egy 469 fős, több szempontból reprezentatív mintán végeztem. A minta kiválasztásának szempontjai a következők voltak: az iskola tannyelve (egynyelvű vagy kéttannyelvű), a magyarok aránya a településen (többségben vagy kisebbségben élnek), a település jellege (városi vagy falusi). Kontrollcsoportként magyarországi magyar egynyelvű csoportot, ukrainai ukrán egynyelvű csoportot és szlovákiai kétnyelvű csoportot vizsgáltam.

A hívószavakat a Magyar Nemzeti Szövegtár gyakorisági szótárából választottam ki: *boldogság* (984 167), *kérdez* (7 349 667), *nagy* (219 407 976), *álom* (5 529 333), *ad* (106 395 833), *kenyér* (2 980 833), *víz* (1 576 000), *érdekes* (8 809 667), *anya* (6 447 000), *száz* (2 087 535). Az ukrán hívószavak pedig ezeknek az ekvivalensei (ukrán gyakorisági szótár nem lévén): *щасття, питати, великий, сон, дати, хліб, вода, цікавий, мати, сто*.

A gyerekek azt az instrukciót kapták, hogy a kísérletvezető által A4-es lapokon felmutatott kulcsszóra fél perc alatt annyi szót írjanak, amennyi az adott szóról eszükbe jut, mindegy milyen nyelven. A felmutatott szót nem kell leírni. Hívószavakként egyik iskolában a magyar szavakat, másik iskolában az ukrán szavakat használtam, majd két hét múlva megismételtem a másik nyelv szavaival is.

5. Eredmények

Mindenekelőtt a 'szó' fogalmát kell tisztáznunk a korpusz nagyságának meghatározásához. A klasszikus grammatikai szómeghatározással a mentális lexikonban tárolt szóegységek csak részben jellemezhetők. A szó lehet tőszó és toldalékolt forma, lehet összetétel és szókapcsolat. Egy-egy aktiválás a mi esetünkben sokszor több szóból áll, és ezt ugyanolyan egységnek kell tekintenünk, mint a tőszót. Így az egyes aktiválásokat 'mentális szónak' nevezzük, ahogy azt Gósy és Kovács tették egy

tanulmányukban (Gósy – Kovács 2001). A 20 hívószóra a 469 kísérleti személy összesen 29 702 mentális szót írt. A továbbiakban elemzésre kerülő magyar hívószavakra 15 763 válaszszó érkezett.

A folyamatos szóasszociációs módszer segítségével az első, erősebben kapcsolódó asszociáció mellett feltárhatók a hívószóhoz lazábban kapcsolódó gyengébb asszociációk is. A válaszszavakat ezért két csoportra osztottam, az első csoportba kerültek a hívószóra adott első válaszszavak, a második csoportba pedig az összes többi asszociáció.

A magyar hívószavakra érkezett első asszociációkat Excel fájlba írva, összesítve, csökkenő sorrendbe rendeztem, annak érdekében, hogy megnézzük, melyek azok a szavak, amelyek a legtöbbször érkeznek válaszként, s ezáltal az adott hívószóhoz a legszorosabban kapcsolódnak a kísérleti személyek mentális lexikonjában. Minden szó esetében az első 10 leggyakoribb választ elemeztem. A válaszok közül azokat vontam össze, amelyek ugyanazt a fogalmat jelölik, csak a gyerekek írták hibásan, mint pl. a *jókedv/jó kedv*.

BOLDOGSÁG	öröm (115); szeretet (75); család (22); boldogság/dolgagság (22); vidámság (15); jó/jo (13); X (13); szerelem (11); vidám (11); boldog/bolgo (10).
KÉRDEZ	kérdés/kerdes (30); X (25); kérdez (25); válasz (24), felel (19); válaszol (18); tanár (15); érdeklődik (11); valamit/valamait (10); felelek/felekek (9).
NAGY	magas/magass (50); kicsi (41); óriás/óriás (38); óriási (33); nagy (33); ember/eber/emer (20); hatalmas (17); fa (13); ház (11); великий/великий (8).
ÁLOM	alvás/avás (63); álm (30); szép/sép (28); X (27); alszik (21); álmos (14); jó (13); ágy (13); álmodik (12); aludni (10).
AD	kap/kab (46); ad (34); vesz/vessz (28); ajándék (24); jószívú/jószívó (15); ajándékoz (10); X (9); kér (9); odaad/odad (8); adok (8).
KENYÉR	étel/étel (89); finom/vinom (52); ennivaló/enivaló/enivalov (33); kenyér/kenér (32); élelem (15); búza (15); хлеб/глеб (14); kaja (14); eni/enni (13); liszt (12).
VÍZ	innivaló/inivaló/inni való/ini való/ini való/inivalov (49); víz (38); ital/itall/ittal (32); ini/inni (23); folyékony/fojékony/fojékon/folyékon (14); tiszta (13); élet (13); kék (12); tenger (12); szomszúság (10).
ÉRDEKES	vicces/vices/vitcess (47); érdekes/erdekes (39); játék (21); X (18); film (16); nevetséges/nevecses/nevetéses (11); jó (11); szép (10); vidám (9); vics/vic (7).
ANYA	szülő/sülő/szülő/szülő (68); szeretet (62); anya/annya (40); apa (22); kedves (16); szeret (13); szeretem (11); jó (11); szép (9); édesanya (9).
SZÁZ	szám (120); száz/100 (40); pénz/pez/pézn (39); sok (29); egy szám (17); сто (15); X (15); ezer (9); számok (7); ember (7).

Az első leggyakoribb tíz asszociációnál a szófajmegtartást vizsgálva a következő eredményeket kaptam.

boldogság	kérdez	nagy	álm	ad	kenyér	víz	érdekes	anya	száz
84,6%	39,2%	83,3%	45,9%	70,7%	77,5%	71,3%	67,2%	7%	3%

1. táblázat

Szófajmegtartás a 10 leggyakoribb válasznál

A *boldogság* absztrakt főnév, valamint a konkrét főnevek (*kenyér*, *víz*, *anya*) által kiváltott asszociációk nagy százalékban ugyanahhoz a szófajhoz tartoznak. Az *álm* absztrakt főnév válaszsavainál jóval kisebb százalékban őrződik meg a szófaj, viszont erre a hívószóra 27 adatközlő nem írt választ. Az *ad* igére érkezett leggyakoribb asszociációk szintén nagy arányban igék, míg a *kérdez* hívószóra érkezettek csak 39,2%-ban. A melléknevek esetében is nagy a szófajmegtartó erő, míg a *száz* számnévre inkább a főnévi környezet a jellemző.

A tesztekben előfordul, hogy egyes szavakra nem érkezett válasz. Mivel minden szó esetében fél perc állt a tanulók rendelkezésére, hogy asszociációkat írjanak, így nem tarjuk valószínűnek, hogy a tanuló figyelme elkalandozott, nem figyelt oda az adott szónál. A következőkben megnézzük, hogy észrevehető e valamilyen szabályszerűség, melyek azok a szavak, amelyek aktivációs ereje gyengébb.

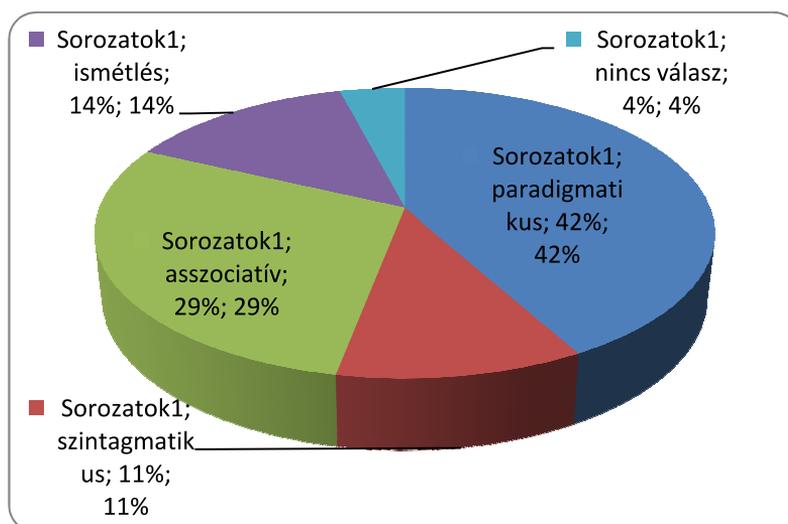
boldogság	kérdez	nagy	álm	ad	kenyér	víz	érdekes	anya	száz
2,77%	5,3%	1,49%	5,75%	1,9%	1,27%	0,6%	3,8%	1,49%	3,19%

2. táblázat

A „nincs válasz” kategória százalékos aránya a magyar hívószavakra érkezett válaszokban

A táblázat azt mutatja, hogy a „nincs válasz” kategória százaléka nem magas egyik szó esetében sem. Az *álm* hívószóra a gyerekek 5,75%-a nem adott választ, a *kérdez* igére pedig 5,3%. Óvatosan azt fogalmazhatjuk meg, hogy ezeknek a hívószavaknak az aktivációs ereje gyengébb, szemben például a konkrét főnevek aktivációs erejével, amelyeknél csak nagyon kis százalékban nem érkezett válasz.

A következő diagram azt ábrázolja, hogyan oszlanak meg a válaszsavak a hívószóval való kapcsolatuk alapján.



1. ábra

A hívószavak és a 10 leggyakoribb válasz szó közötti szemantikai kapcsolatok százalékos megoszlása

Az ábrán láthatjuk, hogy a leggyakoribb válaszok között előfordul a hívószó megismétlése, annak ellenére, hogy az instrukció tartalmazta azt is, hogy a felmutatott szót nem kell leírni. A fentebb is említett kutatási eredményekkel megegyezően a paradigmatus kapcsolatok vannak túlsúlyban. Azokat a válasz szavakat tekintettük paradigmatusnak, amelyeknél világosan leírható a kapcsolat a hívószó és a válasz szó között, tehát besorolhatók valamelyik altípusba (pl. hiperonim, hiponim stb.). Az asszociatív kapcsolatok aránya nagyobb, mint a szintagmatikus kapcsolatokéi, ami az asszociatív memória működésére utal.

A paradigmatus kapcsolatokon belül a következő kapcsolattípusok jelentek meg a vizsgált adatokban (a paradigmatus kapcsolaton belül meghatároztuk a morfológiai kapcsolatot, ide soroltam azokat a válasz szavakat, amelyek a hívószó valamely ragozott formái és a mondatban betöltött szerepük ugyanaz, mint a hívószónak, pl. AD – *odaad*).

hiperonim	KENYÉR – étel; enivaló; élelem; kaja; VÍZ – ital; innivaló; ANYA – szülő; SZÁZ – szám; számok;
hiponim	KÉRDEZ – válaszol; felel; NAGY – magas; kicsi; AD – kap; vesz; kér; ÉRDEKES – vicces; nevetséges; ANYA – apa; SZÁZ – ezer;
szinonim	BOLDOGSÁG – öröm; vidámság; KÉRDEZ – érdeklődik; NAGY – óriás; óriási; hatalmas; AD – ajándékoz; ANYA – édesanya;
morfológiai	AD – <i>odaad</i> ;
lexikai ekvivalens	NAGY – великий; KENYÉR – хлеб; SZÁZ – сто.

A szintagmatikus kapcsolatok kategóriába csak azokat a válaszcavakat soroltuk, amelyek ép szintagmát alkotnak a hívószóval:

KÉRDEZ – tanár; valamit; NAGY – ember; fa; ház; ÁLOM – szép; jó;
KENYÉR – finom; VÍZ – folyékony; tiszta; kék; ÉRDEKES – játék;
film; vicc; ANYA – szeret; SZÁZ – ember.

Az asszociatív csoportba soroltuk azokat a válaszcavakat, amelyeknek a kapcsolata nem írható le a paradigmatis és szintagmatikus kapcsolatok révén. Például:

BOLDOGSÁG – szeretet; ÁLOM – alvás; AD – ajándék; KENYÉR – búza; VÍZ – élet; ANYA – szeretet; SZÁZ – egy szám; ÉRDEKES – szép.

6. Megbeszélés

A mentális lexikonban lévő kapcsolatok feltárásának egyik módszere a szóasszociációs teszt, segítségével meghatározható a szavak közötti kapcsolatok jellege, erőssége. Jelen tanulmány a kétnyelvű kárpátaljai általános iskolások reprezentatív mintáján végzett vizsgálat eredményeinek egy szegmensét mutatja be, a hívószóhoz legszorosabban kapcsolódó válaszcavakat elemzi több szempontból. Az eredmények azt mutatják, hogy a hívószavak szófaja nagy százalékban megőrződik a leggyakoribb válaszcavakban is (kivételt képeznek az *álm*, *száz* és *kérdez* hívószavak). Azt fogalmazhatjuk meg tehát, hogy adatközlőink mentális lexikonjában az egyik fő rendezői elv a szófajtság. A hívószavaknál előfordult, hogy az adatközlők nem írtak semmit az adott stimulus szóra. Gósy Máriánál olvashatunk erről: „A lexikális hozzáférés »zsákutca«-nak», vagyis annak a ténynek, hogy a keresés során a beszélő nem talál megfelelő szót, számtalanszor lehetünk tanúi a mindennapi kommunikációban. Fokozott érzelmi állapotban, különösen szorongáskor a lexikális hozzáférés sikertelensége még gyakoribb és szembetűnőbb. Kétségkívül más okokra vezethető vissza a beszédprodukciónban bekövetkező, illetőleg az asszociáció során keletkezett lexikális zsákutca” (Gósy 2000). Lengyel Zsolt (2010) szóasszociációs vizsgálataiban ugyancsak találkozunk ezzel a jelenséggel. A szerző szerint ez a jelenség alátámasztja a folyamatot, amelynek részei a hívószó azonosítása, más szóval való kapcsolatának meghatározása, a vele kapcsolatban lévő szó azonosítása, lehívása és kivitelezése. Az, hogy egyes hívószavaknál nagyobb arányban megjelenik a „nincs válasz” kategória, annak köszönhető, hogy a különböző hívószavak eltérő nehézségeket támasztanak e folyamat során. A jelenséget nem köti szófajhoz, ahogy azt mi sem tesszük.

A kísérleti eredmények rámutattak arra, hogy a hívószavak és a leggyakoribb asszociációk közötti kapcsolatokban a paradigmatis a meghatározó, ezen belül a hiperonim, hiponim és a szinonim kapcsolatok a jellemzőek. A lexikai ekvivalencia aránya nem nagy, ahogy a másik nyelvből lehívott szavak aránya sem, ami arra enged következtetni, hogy adatközlőink magyar domináns kétnyelvűek. Az asszociatív kapcsolatok nagyarányú előfordulása az asszociatív memória működésére utal. Az eredmények megerősítéséhez, alátámasztásához azonban szükség van a teljes adatbázis

hasonló elemzésére. A jelen szóasszociációs vizsgálat eredményei megerősítik a mentális lexikon hálózatstruktúrájának jellegét.

IRODALOM

- Aitchison, Jean 2003: *Words in the Mind*, Oxford, Blackwell.
- Cruse, D. Alan 1986: *Lexical semantics*, Cambridge, Cambridge University Press.
- Cummins, Jim 2001: *Negotiating identities: Education for empowerment in a diverse society*, Los Angeles, California Association for Bilingual Education.
- De Groot, Annette M. B.–Kroll, Judith F. eds. 1997: *Tutorials in bilingualism: psycholinguistic perspectives*. Lawrence Erlbaum Associates, Mahwah, NJ.
- Gósy Mária – Kovács Magdolna 2001: A mentális lexikon a szóasszociációk tükrében, *Magyar Nyelvőr* **125/3**, 330–54.
- Gósy Mária 2000: Az életkor hatása a mentális lexikon működésére, *Magyar Nyelvőr* **124/4**, 410–23.
- Lambert Wallace E. – Tucker G. Richard 1972: *Bilingual education of children: The St Lambert experiment*, Rowley, MA: Newbury House.
- Lengyel Zsolt 2008: *Magyar asszociációs normák enciklopédiája I*, Budapest, Tinta Könyvkiadó
- Lengyel Zsolt 2010: „Nincs válasz” kategória szóasszociációs vizsgálatokban, in Navracsics Judit szerk.: *Nyelv, beszéd, írás*. Budapest, Tinta Könyvkiadó. 30–41.
- Lipka, L. 1992: *An outline of English lexicology*. 2nd ed. Tübingen, Niemeyer.
- Lippman Marcia Z. 1971: Correlates of contrast word associations: Developmental trends, *Journal of Verbal Learning and Verbal Behavior* **10**, 392–99.
- Navracsics Judit 1999: *A kétnyelvű gyermek*, Budapest, Corvina Kiadó.
- Navracsics Judit 2001: *Kétnyelvűek mentális lexikonjának jellegzetességei = Alkalmazott Nyelvtudomány I*.
- Navracsics Judit 2002: Influences across languages in trilingual acquisition, in: L3 Conference Interactive CD-Rom. Fryske Academy, 2002. 55. sz. cikk.
- Navracsics Judit 2007: *A kétnyelvű mentális lexikon*, Budapest, Tinta Könyvkiadó.
- Nelson, Katherine 1977: The syntagmatic-paradigmatic shift revisited: A review of research and theory, *Psychological Bulletin* **84**, 93–116.
- Piaget, Jean 1964: Le langage et la pensée du point de vue génétique, in: *Six études de psychologie*, Genève, Editions Gonthier, S. A. 100–13.
- Sheng, Li – McGregor, Karla K. – Marian, Viorica 2006: Lexical-semantic organization in bilingual children: Evidence from a repeated word association task, *Journal of Speech, Language, and Hearing Research* **49/3**, 572–87.
- Singleton, David 1999: *Exploring the second language mental lexicon*, Cambridge, Cambridge University Press.
- Vygotsky, Lev S. 1962: *Thought and language*, Cambridge, MA, MIT Press.

BILINGUALISM: PSYCHOLINGUISTIC DIMENSIONS

SZILVIA BÁTYI

In recent years the bilingual mental lexicon has become a central topic of psycholinguistic research. One of the most relevant methods to reveal the links and connections within the lexicon is the word association test. The present study analyses the data of a word association test from the perspective of paradigmatic/syntagmatic/associative connections between words. The research was conducted amongst 469 Hungarian-Ukrainian bilingual children (age of 12-13) in the Hungarian schools of Transcarpathia and three control groups were also included: Hungarian monolinguals from Hungary, Ukrainian monolinguals from Ukraine and Hungarian-Slovak bilinguals from Slovakia. The research proved the network-like organisation of the mental lexicon. The recent analysis was done on the strongest associations triggered by the stimuli words and results show that the main organising principle within the mental lexicon is based on meaning.

A DISSZONANCIA MEGVALÓSULÁSA WEÖRES SÁNDOR VERSÉBEN

BÜKY LÁSZLÓ

1. Nem csupán versei mutatják Weöres Sándor zenei formákhoz való vonzalmát, hiszen már húsz éves korában megírta Babits Mihálynak: „Zenei műfajokat próbálok behozni a költészetbe”, s arról is beszámol, hogy a szvitet már meg is valósította, a szimfónia, a fuga, a szonáta, a prelúdium és más szerkezetek megvalósíthatóságával foglalkozik (Weöres 1933). Egyik levelében arról számol be, hogy a Valse triste című verse rondó formájának „[...] semmi kapcsolata a költészetbeli rondóformával” (idézi Kenyeres 1983: 69); a Valse triste ritmikáját elemezve Péczely (1965: 153) zenei vonatkozás gyanánt jegyzi meg, hogy a nyolcas és hetes sorok rallentando előadásmódot valósítanak meg. – Az pedig köztudomású, hogy Kodály Zoltán nemcsak megzenésített Weöres-verseket, hanem kérésére a költő zenepedagógiai dallamaihoz verseket írt, amelyekből a Magyar etüdök sorozata gyűlött össze (Bata 1979: 126–7), a zenei kapcsolatokról még I. Péczely 1965: 36, 73–5.

A költő Disszonancia című verse az említettek alapján már címének mint szövegelemnek révén felidéz(het)i az olvasóban azt a jelenséget, amelyet a „disszonancia” műszóval szokás jelölni. A költemény 1931-ből való, a Hideg van című kötetben jelent meg 1934-ben (Weöres 1970: II, 807), tehát a zenei kísérletek körébe tartozónak vehető; szövege az alábbi (Weöres 1970: I, 52):

- (1) (i) *Sok hangoknak, kürtökének, imáénak, allarménak*
- (2) *zűr-miséjén fülem dobja visszahallgat Mallarménak*
- (3) *földre-ejtett, félig-meddig elfelejtett kínrimére,*
- (4) *ez a vers egy kis levél a múlt századi csin címére.*
- (5) (ii) *Ma már kellőt nem a harc, csak a nikotin, ős divány ad,*
- (6) *patetikus akarásban pózos hempergősdí ványad,*
- (7) *sőt a dekadenciának is kókad már végső szirma.*
- (8) (iii) *Untabbat a nyálkás blazirt, vagy a hős erénycsász ír ma?*
- (9) (iv) *Csődörré vált a pegazus. (v) Azt hiszed, hogy megfejed te?*
- (10) (vi) *Elromlott a csodaóra s az órás ketyeg helyette.*
- (11) (vii) *Elmerül a poshadt, nyúlós, zöld vizekbe mind a gálya,*
- (12) *miken koszorúsan úszott készpénzért a kín dagálya.*
- (13) (viii) *Mi lesz mostan? (ix) Alig-használt prima hátultöltő semmi,*
- (14) *Pedig én még most akartam egy igen nagy költő lenni.*
- (15) (x) *Ámde emiatt a számat sose töltöm én sir-izzel,*
- (16) *Végső rímemet ragasztom vén lisztből tömény csirizzel.*

A táblázat(ok)ban alkalmazott jelzések:

(1) – a verssorok száma	^b – a belső rím rím jelzése
(i) – (x) – a szövegmondatok száma	<i>DŐLŐ NAGYBETŰ</i> – a rímelő hangokra utal
<i>félkövér dőlő betű</i> – a hasonló hangok jelzése	<i>szürke</i> jelzés mutatja a rímekben eltérő hangokat
a szóhatár jele a rímekben	# az ütemkezdet szó belsejében van

2.1. A disszonancia fogalmát a zenetudományban több szempontból szokás meghatározni, ezért azután van matematikai, fizikai, fiziko-fiziológiai, lélektani és esztétikai disszonanciaelmélet. A matematikai disszonanciaelmélet szerint minél kevésbé egyszerűek a hangok rezgési viszonyszámai, annál élesebb közöttük a disszonancia. A fizikai disszonanciaelmélet a két vagy több hang együtthangzásában vagy hangközviszonyában az összeolvadási képesség fokozatos kisebbedését jelenti a hangkvalitások sorrendje szerint az akusztikai felhangsor haladványán. A fiziko-fiziológiai, vagyis a Herman Ludwig F. von Helmholtz-féle elmélet (1863-ban) bizonyos érdesség észlelését tartja disszonanciának, amely az egyszerre megszólaló hangok felhangjai és kombinációs hangjai között keletkező hanglebegés. A lélektani alapú magyarázat szerint akkor keletkezik disszonancia, ha a hallgató nem érez teljes összeolvadást, hanem nyugtalanító hangzást érez. Az esztétikai szempontú disszonanciaelmélet nem kizárólagosnak, hanem valamely stíluson belülinek, tehát viszonylagosnak tartja a disszonanciát. – A bécsi klasszika zeneirodalmában például jellegzetes disszonancia van Mozart (1787) a Falusi muzsikások (Dorfmusikantensextett) című zenekari művében, amelynek e megnevezése nem a zeneköltőé, hanem ismeretlen forrásból való, és bizonyára allúzió a (korabeli?) falusi zenészek hangszerkezelésben való képzetlensége miatt létrejövő széthangzásra; ismeretes Disszonanciák című vonósnégyese is (Mozart 1785).

A klasszikus poétika szerint a disszonancia a jóhangzás (eufónia) ellen elkövetett stílushiba. Fiziológia alapja is van: a hallás felső határát képező fájdalomküszöbhez közelebb eső és nagy energiájú részhangok különböztetik meg az éles hangokat a tompáktól, az előbbieket már a görög–római szerzők elítélték, például a kutyák hangjára emlékeztető *r-t* (littera canina). A zajszerű beszédhangok – *p, t, k, sz* – szabálytalan szerkezetük miatt például több munkával észlelhetők a hallóközpontban, mint a harmonikus magánhangzók. A hangok nem kívánatos ismétlődése is disszonanciát eredményez, és nem különben a szokásos gyakoriságtól eltérő beszédhang-előfordulások is a beszédhangok szintjén hírértékváltozást eredményeznek: emelkedik vagy csökken a hírérték (vö. Fónagy 1972: 765–6). Weöres versében az (1)–(2) sorokban feltűnő ismétlődése a *k* hangnak van (*Sok hangoknak, kürtökének, imáénak, allarménak*), a 12. sorban szintén, ezen a helyen még alliterációban is vannak: *miken koszorúsan úszott készpénzért a kín dagályva*; a (2)–(3) sorokban pedig az *f* hangok megjelenése alliteráció: *földre-ejtett, félig-meddig elfelejtett*. A 16. sor *r*-es alliterációt hoz (*rímemet ragasztom*), s ehhez az utolsó szóban is hozzázúg egy *r* (*csirizzel*). Az alliteráció (parhomoeon) a szavak elején ismétlődő hangok révén növeli egy-egy hang előfordulási gyakoriságát, a tartalommal összefüggve képzetársításokat kelthet, és egyebek mellett segítheti a szöveg megjegyzését, emlékezetben tartását (vö. Büky 1996). A tartalmatlan (költői) szövegművek beszédhangjainak előfordulási viszonyai jól mutat-

ják, hogy a befogadó számára e viszonyok is híryanagot tartalmaznak, Karinthy Frigyesnek „A pő ha engemély kimár, | De mindegegy ha vildagár...” kezdetű (halandzsa)verse beszédhangrendszerének illetén hatását mutatja be Fónagy 1980: 77–9. Ugyanakkor azt is tudni érdemes, hogy egy „kicsoda-micsoda” játék során Karinthy némi háborgással mondta el fiának: „Az *engemély* nem *engem* helyett van, az nem kicsodát [kérdésre felel], mert nem tárgy. És nem is hogyan, mert nem határozó, hanem csakis jelző. Milyen? Engemély! Hogy lehet ezt nem érezni?” (Karinthy Ferenc 1967: 150–1); s ez arra utal, hogy a nyelvhasználat során bizonyos grammatikai szerkezetek előfordulási gyakorisága is rögződik, és analogikusan érvényesül.

A szöveg értelme váltja ki a várható gyakoriságtól eltérő mennyiségű beszédhang (stílus)hatását, Fónagy (1989²: 209) szerint: „A hangok versbeli szerepét talán leginkább a rezonanciához lehetne hasonlítani. A mondatok a rezonátorok, melyek a komplex hangnak egyik vagy másik frekvenciáját erősítik fel, azaz: a mondatok értelmének megfelelően a versben szereplő domináns hangok sajátosságai közül az egyik vagy a másik érvényesül jobban.” S illetéknéppen az *f*, a *k* és az *r* ismétlődései a vers címe által megjelölt téma alapján – mondhatni: – disszonánsan rezonálnak, minthogy nincs olyan tartalmi elem a szövegdarabokban, amelyhez képzettársítással kapcsolódhatnának. Fónagy statisztikai vizsgálatai alapján a *k* zöngétlen zárhang sokkal gyakoribb Vörösmarty Mihály Csongor és Tünde című művében az ördögfiak megjelenése kapcsán írott részekben, és ez a hang ugyancsak gyakoribb Petőfi Sándor támadó hangvételűnek mondható versei szövegében, mint az ún. szelídekben; hasonló a megfelelés az *r*, illetőleg az *f* kapcsán is (Fónagy 1989²: 32, 35 et passim), vagyis a kutató által vizsgált szöveganyagban az „ördögi”, a „szelíd” és a „támadó” tartalmak keltik föl a gyakoriság növekedése mellett a mondott beszédhangokra való figyelmet és képzettársítást.

A beszédhangok szokatlanul gyakori ismétlődése miatt túlságosan alacsony lesz a hangok szintjén a hírérték (kevés lesz az információegység), vagyis monotónia jöhet létre, amely a beszédbeli szokásos hangeloszláshoz képest disszonanciának minősül. Efféle jelenség járt együtt az (1) verssorral: *Sok hangoknak, kürtökének, imáénak, allarménak*. Ebben ugyanis nem csupán a *k* mássalhangzók, hanem környezetük hangzói is ismétlődnek: *Sok hangoknak, kürtökének, imáénak, allarménak*. Sőt: az első négy sorba írott szövegmondatban az egyik hangcsoport ismételten hallható (*Mallarménak*). A jelenség – mármint a sorvégeknek (talán helyesebben mondva: egyes szövegmondati egységek valós vagy írásképalapú végeinek) hangismétlődése, illetőleg összecsengései – a rím fogalmaként ismeretes. Bizonyos monoton jelenséget mutat a (3) számjelű verssor is: *földre-**ejtett**, félig-meddig el**felejtett** kinrimére*, a félkövérrel jelölt hangzók egyike, az *e* ugyancsak makacsul ismétlődik: *földre-**ejtett**, félig-meddig el**felejtett** kinrimére*. Megjegyzendő, hogy itt és most nincs szükség különbségtételre az *ë* és az *e* hangok közt, továbbá az is, hogy ebben a verssorban az *é* is kétszer ismétlődik, a periodicitás észleléséhez azonban ötnél bizonyosan kevesebb, de legalább három-négy esemény szükséges, az érzékelő személy tudatát ennyi ismétlődő elem készletű várakozásra (vö. Moles 1973: 96); a várhatóság pedig csökkenti az információ hírértékegység-számát. (Egy váratlan történés valószínűsége nagyon kicsi.) Ámbár a Weöres-versben közvetlen szövegtartalom és a gyakoriságukkal kitűnő beszédhangok között nem lát-

szik asszociációs összefüggés, mégsem lehet véletlen az előfordulások megmutatkozó sűrűsége, hiszen a költemény címében megnevezett jelenséget mint olyat vonják maguk után. A szöveg egészének tartalma elsősorban a verscím díszcsomagolása révén kelti a diszsonancia képzetét.

Ugyancsak némi monotonia mutatkozik a (10) verssor *o* és *a* hangjainak feltűnő sorozata révén: *Elromlott a csodaóra s az órás ketyeg helyette*, hasonlóképp a (15)–(16) sor *m* hangjai mintegy a csiriz anyagiságával rokon puhasága ismétlődik (*Ámde emiatt a számat sose töltöm én sir-izzel, | Végső rímemet ragasztom vén lisztből tömény csirizzel*), ha csupán ez a ragacsosságra vonatkozó képzettársítás volna észlelhető és a cím kínálta nem, akkor az olvasó e szöveghelyen aligha észlelné diszsonanciát.

2.1.1. A vers hanghatását a már említett rímelés is alakítja. A rím és a rímrendszer a szövegmű járulékos ritmüstényezője, minthogy a rímek megjelenési helye valamilyen periodicitást mutat. A rím ritmikai határjelölő (Nyirkos 1981: 97). A Weöres-költemény páros végrímekkel van megírva (a, a; b, b; c, c stb.), ami tulajdonképpen csupán az írásképre vonatkozó megállapítás, minthogy a szöveg két-két sora cseng össze. A vers elmondásakor egy bizonyos szótagszámot elérő beszédmennyiségnél vagy az után – tehát bizonyos periodicitással – történik az azonos vagy hasonló hangokra való ráismerés. „A párosríműség élénkebb, fordulatosabb gondolatvitelre ösztönöz” – vélekedett Horváth János (1969²: 76); gondolkodás-lélektani háttérrel Henri Wallonra támaszkodva a páros szerkezet fontosságát hangsúlyozza mindezzel kapcsolatban Nyirkos (1981: 101) is. A vers tartalmának kibontása mindenesetre nem mutat különösebb ellentmondást, a sortagolás ritmikai kényszere nem befolyásolta a szövegmondatok értelemszerkezeti lefutását. (Természetesen a sortagolás csupán az írásképi látványa, inkább a ritmusegységek módosíthatják valamelyest a szintaktikát.)

A költemény első rímhívó szavára (*allarménak*) a francia költő, Stephan Mallarmé (1842–1898) neve jelenik meg (*Mallarménak*). A francia költő neve magyar(os) olvasatban felel a rímhívó szóra, tehát nem a *málármé*-kiejtés: (1)–(2) ALLARMÉNÁK — *m*ALLARMÉNÁK; ez a tiszta rím egyébként bizonyos mértékig a szemrímnek nevezett kétséges létű rímfajtának felel meg (vö. Szepes–Szerdahelyi 1981: 83). Terjedelmét tekintve ez a rím gazdag rímként tartható számon, minthogy négy szótagnyi.

A (3) jelszámú sorban belső rím is van: *földre-EJTETT, félig-meddig elfelEJTETT*, amely metszetrím, és amely az addigi ritmushatárt jelző rímorozatot megzavarja megjelenésével, s talán azzal is, hogy többet ilyesféle jelenség nem jelentkezik. Ámbár a belső rím sokszor jelentkezik látható rendszer nélkül, amint Arany János versét vizsgálva J. Soltész (1987: 167–9) megállapítja.

A harmadik és negyedik sor végeinek összegző mozaikrímei asszonáncot tartalmaznak, felépítésük: a *kÍN-* — *csÍN-* rész és a *-rIM-* — *cIm-* rész, utána tiszta rím van. Ami pedig a Weöres által említett kírím mint olyat illeti, voltaképpen minden három szótagnál – amely egyébként a gazdag rím alsó határa – hosszabb tiszta rím szokta ezt a rosszalló nevet megkapni (l. Szepes–Szerdahelyi 1981: 98). A kírímek nem föltétlenül értéktelenek, rosszak, mivel várhatóságuk csekély, ezért alkalomadtán magasabb hírértékükkel fölhívják vagy -hívhatják a figyelmet a szöveghely tartalmi részére, amint ezt itt voltaképpen Weöres is teszi, amint föntebb említve volt. Fónagy

(1989²: 221) szerint „[...] a rímnek nincsen nyelvi szerepe, csak esztétikai funkciója”, egy Kosztolányi-párrímről (megreped *a szőlő* — elnémul *a szőlő*) ezt írja: „Kosztolányinál talán még inkább megüti a fülünket [ez] a disszonancia [NB.]”, minthogy „Az elnémuló rím is érzékelteti a »szóló« [ti. a beszélő] elnémulását” (Fónagy 1989²: 226). A *kínrimére* és a *cimére* rövid *i*-je poetica licencia, ha a köznyelvi norma alapján ítéljük meg; a rövid *i* hangról alább még lesz szó.

- (i) *Sok hangoknak, kürtökének, imáénak, ALLARMÉNAK* **a**
zűr-miséjén fülem dobja visszahallgat mALLARMÉNAK **a**
- földre-ejtett, félig-meddig elfelejtett kÍNrIMÉRE,* **b**
 {*földre-EJTETT, félig-meddig elfeleJTETT*} **{b^b – b^b}**
ez a vers egy kis levél a múlt századi csÍN cIMÉRE. **b**
- (ii) *Ma már kellett nem a harc, csak a nikotin, ŐS DIVÁNY AD,* **c**
patetikus akarásban pózos hempergŐSDI VÁNYAD, **c**
- sőt a dekadenciának is kókad már vÉgsŐ SZiRMA.* **d**
- (iii) *Untabbat a nyálkás blazirt, vagy a hős erÉnycsŐSZ iR MA?* **d**
- (iv) *Csődörré vált a pegazus. (v) Azt hiszed, hogy mEg- [g ← f = K] -fEJEd || TE?* **e**
 (vi) *Elromlott a csodaóra s az órás ketyEg [g ← h = K] || hELYETTE.* **e**
- (vii) *Elmerül a poshadt, nyúlós, zöld vizekbe miND || A || GÁLYA,* **f**
miken koszorúsán úszott készpénzért a kÍN || DAGÁLYA. **f**
- (viii) *Mi lesz mostan? (ix) Alig-használt prima hátultÖLTŐ SEMMI,* **g**
Pedig én még most akartam egy igen nagy kÖLTŐ LEnni. **g**
- (x) *Ámde emiatt a számat tÖLTÖM || Én || sIR-IZZEL,* **h**
Végső rímemet ragasztom vén lisztbŐL || TÖMÉny || csIRIZZEL. **h**

Az (5)–(6) párrímének három szóból álló rímhívója két szóból álló rímválaszt kap, amelyben a rímhívó szószerkezet szóhatár-tagolási módja is hatást kelt: *ŐS || DIVÁNY || AD — hempergŐSDI || VÁNYAD.*

A (7) és (8) jelzetű sorok asszonánca két szóból álló rímhívó részével három szóból álló szerkesztmény cseng össze. (Egy szóegységnyi rímzó a versben sehol nincsen.) Az rímhívó szerkezetben az *s* zöngétlen posztalveoláris réshangra az *sz* zöngétlen alveoláris réshang disszonáns megfelelés, amelynek érdességéhez a szavak tagolási rendjéből származó hatás is hozzájárul: *vÉgsŐ || SZiRMA — erÉnycsŐSZ || iR || MA.* Az *i* és az *í* különbsége nem számottevő; tudni való egyébként, hogy a költő a nyugat-dunántúli nyelvjáróterület szülőtte, amelynek egy része a múlt század első felében a felső nyelvállású hosszú magánhangzókat nem ismerte. Az esetlegesen mindkét szóban rövid *i*-vel való olvasás a tájrimnek mondott megformáláshoz húz (Szepes–Szerdahelyi 1981: 84).

A (9)–(10) rímei alakulásában hasonulások révén alakul a hasonló hangzás. A hasonulásokat is jelölve a rímhívó rész ez: *mEg- [g ← f = k] -fEJED TE [d ← t = T]; a*

rímválasz: *ketyEg* [g←h = k] || *hELYETTE*. A rímelő szavak tagolási viszonyai némileg nehezítik a rímfelismerést: *mEgfeJEd* || *TE* — *ketyEg* || *hELYETTE*, jól lehet ez két szóból álló összetett rím.

A következő párrím, a (11)–(12) összegző mozaikrím, benne *i* — *i* összecsengés után is tiszta a rímválasz, csupán a szóhatárok mások: *miND* || *A* || *GÁLYA* — *a kiN* || *DAGÁLYA*. A *gályám* — *dagályán* rímet Ady Endre (1961: 239) már A Rotschildék palotája című versében használta (1908-ban Az Illés szekerén kötetben jelent meg). A *gályá* főnév rímeltetését a birtokos személyragos *dagályá* főnévvel Juhász Gyula 1919-ben és 1925-ben is – tehát ő is Weöres előtt – alkalmazza: „[...] száll *a gályá*, | Halottak élén égis verí már | Dalát időknek győzelmes *dagályá*”; [...] megy velünk *a gályá* | De veri oldalát | Habok *dagályá*” (Ballada a hét tengerészről), „[...] megy velünk *a gályá*, | De veri oldalát | Habok dühös *dagályá*” (Gályarabok, Juhász 1963: I, 157, 425; II, 410, 584). A weöresi „túl jó” rímnek e része tehát közhelyrímnek is tartható, amely nem saját közegében eleve disszonáns, hiszen nem várható.

A (13)–(14) jelzetű sorvégeken a rímhívó részben *t*, a rímválaszban *k* felpattanó zöngétlen zárhangok rokonhangzása után a pontos egyezés az *s* és az *l* különbsége miatt nincs, viszont a *mm* és a *nn* hangok mint okklúziós nazálisok jól összecsengenek a magánhangzó-egyezés (*e* — *e*, *i* — *i*) mellett ebben az összetett rímben, amely két-rím szóból áll.

A két utolsó sor, a (14)–(15) párrímei asszonáncnak tarthatók, amelyek három-három szóra terjednek. A **síríz* főnév hapax legomenon, a szót a költő *i* betűkkel írja, vagyis a már említett tájnyelvi ejtést itt a rímelés határozottan kívánja. Az *n* és *ny* orrhangok és az *s* meg a *cs* zöngétlen rés-, illetőleg zár-réshangok összecsengése (vö. Szépe 1969: 13) megfelel a magánhangzók ötszörös – a (*t*)*öLTÖM* és a (*liszt*)*öL* || *TÖM(Ény)* rész labiális *ö~ő* magánhangzóit is számítva hatszoros egybecsengése mellett.

A három vagy annál több szótagszámú rímek az ún. gazdag rímek; Weöres versének (1)–(14) sorai négy, a költői szövegművet záró (15)–(16) jelzetű párrímes sorok pedig hat szótagosak. Az ilyenek terjedelmükénél fogva általában kínrímnek minősülnek, minthogy nem kívánatosak, mert jobbra szerep nélküliek; itt a költő természetesen a disszonancia megteremtéséhez használja a sok szótagszámú rímeket.

A rímek értékéről, amint már szó volt róla, nehéz nyilatkozni, mert „[...] ami itt jó rím, az másutt esetleg rossz” – mondja a rímeket elemezve Kosztolányi (1957³: 134), mégis a ragrímek a szokásosan túl könnyűnek tartott rímek közé tartoznak. Az (1)–(2) *ALLARMÉNAK* — *mALLARMÉNAK*, amely rímpárban a rímhívó ragtalan alakja homonim a rím szó tövével, és ehhez járul az immár ismétlődő toldalék: *allarm-é-nak* — *Mallarmé-nak*. Minthogy a rím hangzásjelenség, nincs különösebb jelentősége annak, hogy az összecsengő szavak valamelyike tulajdonév, a rímhangzástól függetlenül azonban jelentkezhet különböző asszociációs hatás. Néhány ilyen esetet J. Soltész (1966: 29) mutat be Petőfi Sándor rímeiből. Weöres versében is nyilvánvaló, hogy a francia költő neve bizonyos lírai magatartás-, beszédmód és stílus képzettársítását indítja meg.

a sorok száma	a rímek felépítése	a hangegyezés mértéke	a hívó és felelő rímek a helyük alapján	a rímek értéke	a sor rím fa
(1)–(2)	ALLARMÉNAK mALLARMÉNAK	tiszta rím	1+1 szóban	ragrím	NŐR
(3)–(4)	kÍNtIMÉRE csÍN cIMÉRE	asszonánc	összegző mozaikrím 1+2 szóban	ragrím (tájnyelvi)	NŐR
(5)–(6)	ŐS DIVÁNY AD hemper # gŐSDI VÁNYAD	tiszta rím	összegző mozaikrím 3+2 szóban	kínrím	NŐR
(7)–(8)	vÉgsŐ SZIRMA e # rÉnycsŐSZ ír MA	asszonánc	összegző mozaikrím 2+3 szóban	kínrím	NŐR
(9)–(10)	mEg- [g←f = K] -fEJEd TE [d←t = T] ke # tyEg [g←h = K] hELYETTE	asszonánc	összetett rím 2+2 szóban	kínrím	NŐR
(11)–(12)	miND A GÁLYA a kIN DAGÁLYA	tiszta rím	összegző mozaikrím 3+2 szóban	kínrím (közhely- rím résszel)	NŐR
(13)–(14)	hátultÖLTŐ SEmmI kÖLTŐ LENNI	asszonánc	összetett rím 2+2 szóban	közhelyrím	NŐR
(15)–(16)	töLTÖM Én SIR-IZZEL lisztbŐL TŐ # MÉNy csIRIZZEL	asszonánc	összegző mozaikrím 3+3 szóban	kínrím (gram- matikai rím) (táj- nyelvi)	NŐR

A (3)–(4) soroké szokásos ragrím, az (5)–(12) jelzetű sorpárokban kínrímnek tarthatók a „túl jó rímek”; a (14)–(15) párrím bízvást mondható közhelyrímnek; a záró-sorok grammatikai rímet kaptak, a rag előtti szótövek hasonló hangzásúak (*sir-izzel* — *csirizzel*), a teljes összecsengés, amint említve volt, hosszúsága miatt a „rossz rím” csoportba tartozhat (vö. Szepes–Szerdahelyi 1981: 97–8).

A költemény minden sorzárlata (az utolsó két szótagot nézve) nőrímmel, ereszkedő rímekkel) zárul. Az ereszkedő rímekről azzal a pontrendszerrel, amelyet J. Soltész (1966: 30–1) alakított ki megkísérelve mérni a rímek értékét, Petőfi rímei esetében azt mutatta ki, hogy erősebbek, mint az emelkedők, ez természetes is, hiszen a nőrímekekben két szótagnak kell harmonizálnia. László Zsigmond (1972: 355–9) az augmentálás, a ritmikai sodródás szerepkörét látja fontosnak a nőrímekek eseteiben, Kecskés András (1984: 129) az ereszkedő sorzárlatot nyugtató hatásának tartja szemben az emelkedő rímekkel (hímrímmel), amelyeknek lüktető hatása van a vers hangzásszerkezetében. A Weöres-vers rímei erős hatásúak ereszkedő voltak (és részben) terjedelmük miatt. (A rímek fajtáit a mellékelt táblázat foglalja össze.)

A Disszonancia versritmusához (négyütemű tizenkettes) hozzájárul a negyedik ütemekben kezdődő két, de legtöbbször ennél több szó következetes összecsengése. A új szavak megjelenése és a negyedik ütem kezdete a (6) sorban (*hem # pergŐSDI || VÁ-NYAD*), a (8)-ban (*e # rÉnycsŐSZ íR MA*), a (10)-ben (*ke # tyEg [g ← h = K] || hELYETTE*) és a (16)-ban (*lisztbŐL || TŐ # MÉny || csIRIZZEL*) nem egyezik. Ezek a rendszertől elütő helyzetek mintegy szándékos disszonanciát visznek a „túl jó rímek” használatának megvalósításába, vagyis disszonánsak magában a disszonanciában, és éppen ezáltal szolgálják a vers egységes disszonanciájának megvalósítását a rímelésben. Az olvasó számára ez a disszonancia föloldására való késztetést jelent (vö. Fónagy é. n.: 354, 364, 372), tehát hatáskeltő mozzanat. Péczely (1965: 169) szerint a rímbe minél értékesebb szóanyagot kell juttatni, s ez meg is valósul itt, ugyanis a hangzásbeli disszonancia kialakítása nagy mértékben ezeknek a rímeknek a következménye. Péczely nem szól arról, hogy milyen az értékes szóanyag. Az információelmélet alapján mondható, hogy a váratlanságuk miatt eleve értékes lehet valamely szó, nos: Weöres Sándor rímzavai ebben a tekintetben az előfordulás várhatóságától zömükben eltérnek.

2.2. A szövegműben nem csupán a szintaktikai jellemzők, hanem maguk a szavak mint olyanok szintén hozzájárulhatnak a disszonancia létrejöttéhez, vö. Fónagy é. n.: 387. A *kürt*, az *ima* és az *allarm* főnévsorozat már szóba hozott összetartási rendjének magyarázataként is vehető a *zúr-mise*, ez utóbbi hapax legomenonhoz társulási valencia révén (Károly 1970: 62–3) tartozik a három eltérő jelentésű szó, amelyekhez ugyanakkor egyaránt tartozik a ’hanghatást keltő (dolog)’ jelentésjegy, ugyanis a *mise* lehet ’istentiszteleti cselekmény’ és ’énekes zenemű’; mindkét értelemben bizonyos hanghatással jár, mégha az előbbi jelentésű *mise* főnévvel e tulajdonságban ellenkező a *csendes mise*. A *zúr-mise* formai mintájául szolgálhatott több összetétel: *aranymise*, *gyászmise*, *kismise*, *nagymise*, *szentmise* (ÉrtSz. *mise*), mindenesetre ezekhez képest a weöresi szóalkotás egészen más konnotációjú. Jelentésének megállapításához voltaképpen metaforaként értelmezendő.

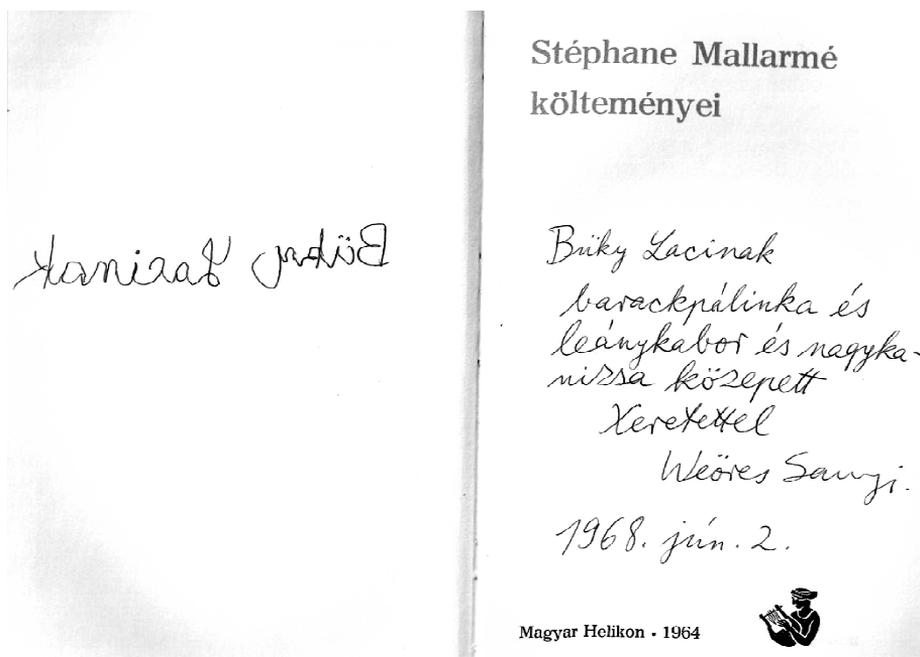
Az *alarm* szót a TESz. 1772-től adatolja 'riadó' jelentéssel és különböző helyesírással (*allarm*, *Alarm*, *Allarm*) mint német eredetű szócsaládot. Az *alarmíroz* igét 1848-ból adatolja az EWUng. Utóbbinak a Nszt. „rég(i)es” minősítéssel a katonai nyelvhasználatú „harckészültségbe szólít, riadóztat” jelentése mellett „(fel)riaszt, felver, figyelmeztet” jelentésleírását is adja, és jegyzi a Magyar történeti szövegtárbeli gyakoriság 1–9 helyértékét. Az *alarm* főnevet a Nszt. – szintén régiesnek minősítve – „(trombitával v[agy] dobbal) harckészültségbe v[agy] harcra szólító jel; riadó” jelentésleírással a katonaság nyelvhasználatához kapcsolja, illetőleg a „(v[ala]ki v[agy] v[ala]mi által keltett) láрма, riadalom” jelentésmegadással használatköri szűkítés nélkül is tartalmazza, és vannak a szótárban a nyelvjárásokból följegyzett szóalakokat is: *alárma* főnév, *alarmban* határozószó. Használta mindkettőt Jókai Mór is (l. JókaiSz.), Mikszáth Kálmán is: *alarm* (Krk. 83: 113), *alarmíroz* (Krk. 62: 80), *alarmírozva* (Krk. 56: 172; 63: 165).

A régies minősítés bizonyosan nem vonatkozik a weöresi használatra. Bizonyos mértékig a köznyelvben is használatos lehetett a szó a vers megírásakor, hiszen például az 1938-ban elhunyt Karinthy Frigyes (1958: II, 237) egyik humoreszkjében, amely széles olvasórétegnek íródott, használja: „Ha [a betörőnek] eszébe jut lábfürdőt venni munka után, az edény [ti. a figyelmeztető fürdőedény] csöngetni kezd, és *alarmírozza* a házat.” Talán nem érdektelen azt is megjegyezni, hogy a világháló keresőinek adatai szerint mostanság számos, (autó-)riasztóberendezéseket forgalmazó és gyártó cég nevében megtalálható az *alarm* szó.

Weöres több évtizeddel a Disszonancia után jelentette Mallarmé verseinek magyar fordítását (Weöres 1964). E fordításról Tamás Attila (1978: 226) így vélekedik: „Mallarmé bravúros nyelvművészeti remekléseit Weöres kongeniális művészetének sem sikerülhetett egyenértékű alkotásokban újratemtenie [...]”, Tamás Attila indoklasként László Zsigmond egyes rímtechnikai megállapításaira hagyatkozik – amelyek azonban a francia eredetire vonatkoznak, és amelyekhez minden megjegyzés nélkül közli László Zsigmond a Weöres-fordítást –, vö. például „Mallarmé hiperartisztikuma hoz létre végül is ilyen mozaik-csúcsteljesítményeket: [*de lavandes — me la vendes ~ levendula-szalmád — rámsóznád*]” (László 1972: 242; 183–4, 247, 248). Az eddig már nem egy ízben említett mozaikrímek a magyar lírában egyik jellemzői Arany rímhasználatának, és a rímfajta Aranynak erről a szöveghelyéről van elnevezve: „Toldott rím, mozaik *munka*, | Hanem ettől minálunk a [...]” (J. Soltész Katalin 1987: 164–5). Az Arany János-i humor finom megnyilvánulásainak is tarthatók az efféle, voltaképpen disszonáns rímek, a jelenség talán rokon – (a tárgyhoz közeli) zenei példával élve – a Joseph Haydnra jellemző a hangszerek adta lehetőségekből vagy dinamikai, formai ötletekből keletkező humorra mint disszonanciára.

Bata Imre (1979: 185 kk.) Weöres deduktív kísérletéről beszél (Mallarmé indukzív jellegével szemben) a fordításokról és a költő szonettjairól szólva: „[...] egy metafizikai rendszerbe – tudáshierarchia rendjébe – fordítja át tárgyi világát”, Bata Imre nem tesz a fordítások egyenértékűségére megjegyzést. – Kenyeres Zoltán (1983: 240–9) elmondja Weöres Mallarmé-fordításának történetét, s azt is, hogy „Weöresnél először az 1931-ben írott Disszonancia versében fordult elő Mallarmé neve, de olyan játé-

kos, gúnyos összefüggésben, ami [o: amely] még éppen a szimbolizmussal és impreszionizmussal szemben támasztott fiatalkori ellenvetésekre utalt”; továbbá: „A fordítói feladatot ragyogó leleményekkel, az átültetés mesterfogásaival végezte el, de egy kicsit túl könnyen, egy kicsit felületesen tett eleget a verseket részekre bontó analitikus fordítás követelményeinek”; egyébként Kenyeres ugyanitt összeveti a Le Tombeau d’Edgar Poe című verset a magyar fordítással. Minderről a Disszonancia rímelésével kapcsolatosan azért érdemes beszélni, hogy lássék, a vers első rímének nem csupán hanghatása van, hanem a költő művészi pályájának korai és mintegy harminc évvel későbbi – a Mallarmé-fordítások 1959-ben már készen voltak – állapotával is kapcsolatban van. A Mallarmé-kötet címdoldalának mellékelt fényképe mutatja Weöres Sándor humort keltő helyesírási disszonanciát („nagykanizsa”, „Xeretettel”, „leánykabor”) tartalmazó (és a helyzetet is érzékeltető) dedikációját.



A *fülem dobja visszahallgat* metaforának szintén váratlansága miatt nagyobb az információértéke (hírértéke), mint lenne a **füldob visszahallgat* vagy a **füldob hallgat* metaforáéknak; vö. ÉrtSz. *fül* címszava tartalmazza az összetételek között a *füldob* főnevet. Weöres a *dobhártya* helyett a **fül dobja* kifejezést használja, amely archaizmusa miatt feltűnő, disszonáns, a *dobhártya* voltaképp a latin *membrana tympani* tükörfordítása (l. TESz.).

A *földre-ejtett* a *kínrim*-hez kapcsolva ugyan szokatlan használatú jelző. A „Kezéből véletlenül kiengedve esni hagy v[ala]mit (v[ala]kit) v[ala]hová” leírású *ejt* ige

használatára az ÉrtSz. példamondata: „Földre ejtette az üveget”, Weöres nyilván nem ebben a tárgyszerű vonatkozásban alkalmazza, hanem metaforikusan.

A **Mallarmé kínrime* szerkezet is hordoz disszonanciát, amint föntebb Kenyeres Zoltán megállapításából kitetszett, hogy a fiatal Weöres a verset egyes stílusirányzatokkal egyet nem értve írja, ezért kapcsolja a *kínrim* szót Mallarméhoz, aki ekkor már évtizedek óta hatással van a költészetre.

2.3. A költemény első szövegmondata két szövegmondategységből áll: (i) *Sok hangoknak, kürtökének, imáénak, allarménak | zűr-miséjén fülem dobja visszahallgat Mallarménak | földre-ejtett, félig-meddig elfelejtett kínrimére*, || (ii) *ez a vers egy kis levél a múlt századi csín címére*. Ezekből az (i) szerkezete rögtön váratlan, minthogy nem felel meg a szintaktikai normának. A *Sok hangoknak* jelzős szerkezetben szabálytalan a számegegyeztetés, és némileg meglepő a szerkezetet követő azonosító értelmezők sora is, hiszen fölsorolás tagjainak – *kürt, ima, allarm* – összetartozási rendjét a hanghatásra vonatkoztatható szemantikai mezőkapcsolatuk biztosíthatja. A szerkezet azonosító értelmező, amelynek jelzett szavára a *melyik?, milyen?, miféle?* kérdőszóval is kérdezhetünk: *miféle (sok) hangok? – kürt(hangok), ima(hangok), allarm(hangok)*, és a felsorolás, vagyis az azonosító értelmező az értelmezett fogalomnál szűkebb körű, ami szokásos (l. MMNyR. II: 300).

Az (i) szövegmondategység állítmánya váratlan, mert szemantikailag bizonytalan, minthogy a hallgatásnak mint cselekvésnek valós időbeli visszairányulása nem lehet. (A XX. század második felében a „visszahallgat ige ’<Hangfelvételt> a felvétel után azonnal v[agy] később újra meghallgat’” jelentésű, l. ÉKsz.²). A váratlanság emeli a hírértéket, egyúttal a disszonancia kialakítását és észrevételét segíti. A (ii) szövegmondategység minden tekintetben szabályos, és tulajdonképpen oldja az (i) tartalomközlésének bizonytalanságát; nyilvánvaló: a múlt századi csín, a Mallarmé-líra bizonyos csínja lehet ez, talán a fölsorolás hanghatás tekintetében esetlegesen és némileg közös eleme(i), amely(ek)re „visszahallgat” – talán értelmezhető így: ’hanghatás érzelmi állapotára visszaemlékezik, asszociál’ – a költői én. S ez a legendás műgonddal dolgozó Mallarméra való utalás folytán érthető is, mivel a francia költő számára nem a szó, hanem annak hatásai, asszociációi a fontosak, „kommentár nélkül néha meg sem érthető komplikáltság” jellemzi líráját, meghökkentő metaforái az ún. képvers kialakítását segítették (Babits é. n.: 667–8).

Az (i) szövegmondategységben a fölsorolás (szerkezetes) tagjai, a *visszahallgat* ige, és a *zűr-mise* ’az előzményekben fölsorolt hangokból alakuló zűrös hangzás miséje’ egyaránt váratlanságukkal és jelentésviszonyaik nehezen értelmezhető voltukkal meghökkentő hatásúak, mivel rendre a várhatóság ellentéte érvényesül. Az összekapcsolás efféle, két vagy több nyelvi elem szokatlan viszonya – amely miatt némelykor metaforák születnek – disszonancia forrása (Fónagy 1972: 766), szövegmondatonkénti előfordulásuk: (i) **sok hangok, *földre ejtett kínrim, *a csín címe*; (ii) **a divány ad (valamit), *a dekadencia szirma*; (iv) **a pegazus csődör, *megfeji a csődört*; (vi) **az órás ketyeg*; (vii) **a kín dagálya, *a kín dagálya úszik a gályán*; (ix) **hátultöltő semmi*; (x) *sir-iz* ’a sírás íze’, *vén liszt, *rímet ragaszt*. A **sok hangok* szerkezet váratlansága mutatja, hogy a disszonancia némelykor a történetiséggel kapcsolatos, ezt a

fajta a számegegyeztetést – ugyan főként latin hatásra – helyenként a magyar kódexirodalomban és egyik-másik régi nyelvtenban alkalmazták, illetőleg nem tartották szabálytalannak, disszonánsnak. A történetiség befolyásolja a disszonanciának tartott jegyeket, Fónagy (1972: 767, 768) megírja, hogy ez okból például Mallarmé vagy C. C. Cummings mai olvasóinak fel sem tűnik egy tárgyias ige tárgyatlan használata. Hasonlóképpen Horváth János (1911) a Nyugat költőinek nyelvében számos, akkor költői nyelvben disszonánsnak ítélt nyelvhasználati jelenséget kárhoztat magyartalanságként, amelyek már régóta nem számítanak annak, vagyis disszonánsnak (vö. Büky 2008).

A költemény további részében a szövegmondatok megformáltsága a grammatikai mondatoktól (másként: rendszermondatoktól) voltaképpen nem különbözik, ezért csupán az (i) szövegmondat egység hosszadalmasága miatt eleve váratlan jelzősora teremt mondattani szempontból disszonáns hangütést (mintegy auftaktot). A versek grammatikai kérdéseire l. Szépe 1969: 8–9.

2.4. A szövegmondatok értelmének groteszk vagy nonszensz volta is a disszonanciát szolgálja. Ilyen a már említett *viSSzahallgat* állítmányú (i) szövegmondat egészének kijelentése, hasonlóképpen (iv): *Csődörré vált a pegazus*; (v): *Azt hiszed, hogy megfejed te?*; (vi): *[...] az órás ketyeg*; (vii): **a kín dagálya úszik a gályán*; (x): **rimet ragaszt csirizzel*. A szerkezeti és főleg szemantikai kapcsolataikban disszonáns kifejezések meglehetősen egyenletes eloszlásban fordulnak elő a szövegmondatokban, vagyis ebben a tekintetben (is) egységes irányító szemlélettel alakította a szerző a szöveg megformálást (vö. Büky 1976). Nem egy szövegmondat kijelentésében a disszonancia a szokásosan nem várható részletezés miatt is alakul. Bergson (1968: 114) másokkal együtt megállapította, hogy „[...] a humor a konkrét kifejezéseket, technikai részleteket, a pontos tényeket kedveli”, és ebben látta a humor lényegét. A Disszonancia szövegmondataiban vannak effélék a *Sok hangoknak, kürtökének, imáénak, allarménak* kezdéstől az *alig-használt prima hátultöltő semmi-n* át a *vén lisztből tömény csiriz-zárásig*.

Weöres versének szövegmondatrendje nem mutat különösebb egyedi jellemzőket, az (i) szövegmondat ugyan verssorokban mérve 3:1 arányú szövegmondat egységekből áll, azonban a további részekben az élőbeszédtől nem különböző szövegmondatok vannak, határozottan ilyennek vehető az (v) jelzésszámú *Azt hiszed, hogy megfejed te?*, vagy a (viii) jelzésszámú *Mi lesz mostan?* említhetők. A szövegmondatok terjedelme a versben nem disszonancia hordozó, tudniillik sem nem túl hosszúak, sem nem túl rövidek az általános tapasztalathoz képest.

A disszonancia egyik előidézője lehet a tartalom és forma össze nem illése, ellentéte. Ha Weöres versének ez a kijelentése: (14) *[...] én még most akartam egy igen nagy költő lenni* a szövegmű legfontosabb közlendője, akkor mindaz, ami a kijelentés előtt a költészetre, a költőkre vonatkozik, ellentétben van a lírai alany kinyilvánított szándékával. Az a „múlt századi csín” és a jelenlegi (vagyis: „sok hangoknak, kürtökének, imáénak, allarménak | zúr-miséje”), amelyet a lírai alany létidejében író költők, azaz „nyálkás blazirt”-ok és „hős erénycsősz”-ök mívelnek, áll szemben a szó szoros értelmében vett (nagy) költőség minden lehető összefüggésével. Ezt a paradoxont a költő annak a formának imitálásával mondja el, amelynek nem kíván művelője lenni,

minthogy nyilván másképpen, nem „patetikus akarásban”, nem „nyálkás blazirt” módon és nem is „erénycsösz”-ént akar írni. A stílus dagályára (*gálya — dagálya*), a bérköltőségre („koszorúsan úszott készpénzért”) az üres szólamok pufogatására („hátultöltő semmi”) történő rájátszás (allúzió) után elmondja, hogy nem bánkódik („a számat sose töltöm én sir-izzel”), hanem a helyzethez illő módon hallgat („Végső rímemet ragasztom vén lisztből tömény csirizzel”). Ha ez a rövid verselemzés elfogadható, és valóban eme kettősség ellentmondására épül az egész szövegmű, akkor természetes, hogy a nyelvi, poétikai, stílári formaelemek zöme, illetőleg együttes hatásuk állandó disszonanciaforrás.

3. Weöres költeményének nyelvi megformáltsága nyelvi és verstani kivitelezésében számos olyan tulajdonságot mutat, amilyenek az általánosan várható megformáltságtól bizonyos szokatlanságok, szabálytalanságok miatt meglehetősen különböznek. A költő ezeknek gyakori alkalmazásával a szándékoltságnak mint a szöveg egyik alaptulajdonságának (Beaugrande – Dressler é. n.: 29, 152 kk.) megvalósítója a Disszonanciában.

IRODALOM

- Ady Endre 1961: *Összes verse*, Budapest, Szépirodalmi.
- Babits Mihály é. n. [1936]: *Az európai irodalom története*, h. n., [Budapest], Nyugat Kiadó és Irodalmi R. T.]
- Bata Imre 1979: *Weöres Sándor közelében*, Budapest, Magvető.
- Beaugrande, Robert de – Wolfgang Dressler é. n. [2000]: *Bevezetés a szövegnyelvészetbe*, h. n., [Budapest], Corvina. [Eredetije: 1981.]
- Bergson, Henri 1968: *A nevetés*, Budapest, Gondolat. [Eredetije: 1900.]
- Büky László 1996: Kalevala-fordításaink alliterációban lévő metaforáiról, in Mészáros Edit szerk.: *Ünnepi könyv Mikola Tibor tiszteletére*, Szeged, JATE Finnugor Tan-szék. 57–9.
- Büky László 1976: Az egységes szemlélet megvalósulása Petőfi Disznótorban című versében, *Néprajz és Nyelvtudomány* **19–20**, 379–86. (= Nyelvészeti Dolgozatok **152.**)
- ÉrtSz. = Bárczi Géza – Országh László főszerk. 1959–1962: *A magyar nyelv értelmező szótára I–VII*, Budapest, Akadémiai.
- ÉKsz.² = Pusztai Ferenc főszerk. 2003²: *Magyar értelmező kéziszótár*, Budapest, Akadémiai. (II., átdolgozott kiadás.)
- Fónagy Iván 1972: [A] disszonancia, *VirLex*. **II**, 765–8.
- Fónagy Iván 1989²: *A költői nyelv hangtanából*, Budapest, Akadémiai.
- Fónagy Iván é. n. [1999]: *A költői nyelvről*, h. n., [Budapest], Corvina.
- Fónagy, Ivan 1980: *La méthaphore en phonétique* = *Studia Phonetica* **16**, Ottawa, Didier.
- Horváth János 1911: A „Nyugat” magyartalanságairól, *Magyar Nyelv* **7**, 61–74.
- Horváth János 1969²: *Rendszeres magyar verstan*, Budapest, Akadémiai.

- JókaiSz. = Balázs Géza – P. Eöry Vilma – Kiss Gábor – J. Soltész Katalin – T. Somogyi Magda é. n. [1994]: *Jókai-szótár A–K, L–Z*, Budapest, Unikornis.
- Károly Sándor 1970: *Általános és magyar jelentéstan*, Budapest, Akadémiai.
- Karinthy Ferenc 1967: *Szellemidézés*, Budapest, Szépirodalmi.
- Karinthy Frigyes 1958: Szabadalmi irodám, in *Az egész város beszél I–IV*, Budapest, Magvető. II, 234–7.
- Kenyeres Zoltán 1983: *Tündérsíp – Weöres Sándorról*, Budapest, Szépirodalmi.
- Magyar történeti szövegtár* – <http://www.nytud.hu/hhc/>
- MMNyR. = Tompa József szerk. 1961–1962: *A mai magyar nyelv rendszere I–II*, Budapest, Akadémiai.
- Juhász Gyula 1963: *Versek I–III* (Juhász Gyula: *Összes művei*), Budapest, Akadémiai.
- Kosztolányi Dezső 1957³: A rím elemzése, in *Ábécé*, Budapest, Gondolat. 134–6.
- Krk. = Mikszáth Kálmán: *Összes művei I–.* Budapest, Akadémiai. (Kritikai kiadás. Szerk.: Bisztray Gyula – Király István 1956–.)
- László Zsigmond 1972: *A rím varázsa*, Budapest, Akadémiai.
- Moles, Abraham A. 1973: *Információelmélet és esztétikai élmény*, h. n., [Budapest], Gondolat.
- Mozart, Wolfgang Amadeus 1785: *C-dúr (Disszonanciák) vonósnégyes*, K. 465.
- Mozart, Wolfgang Amadeus 1787: *Ein musikalischer Spass*, K. 522.
- Nszt. = Ittész Nóra főszerk. 2006–: *A magyar nyelv nagyszótára I–.* Budapest, Akadémiai.
- Nyirkos István: A rím eredetéről, in Béládi Miklós – Jankovics József – Nyerges Judit szerk.: *A magyar vers*, Budapest, Nemzetközi Magyar Filológiai Társaság. 97–103.
- Péczely László 1965: *Tartalom és versforma* = Irodalomtörténeti Füzetek **49**, Budapest, Akadémiai.
- J. Soltész Katalin 1966: Petőfi rímei, *Magyar Nyelvőr* **90**, 21–31.
- J. Soltész Katalin 1987: *Arany János verselése* = Opus Irodalomelméleti Tanulmányok **9**, Budapest, Akadémiai.
- Szépe György 1969: Nyelvészeti jegyzetek Arany Jánosnak „Valami az asszonánczról” című tanulmányáról, *Magyar Nyelvőr* **93**, 1–32.
- Szepes Erika – Szerdahelyi István 1981: *Verstan*, Budapest, Gondolat.
- Tamás Attila 1978: *Weöres Sándor* (Kortársaink), Budapest, Akadémiai.
- TESz. = Benkő Loránd főszerk. 1991–1995: *A magyar nyelv történeti nyelvtana I–II/1-2*, Budapest, Akadémiai.
- VirLex. = Király István et al. szerk. 1970–1996: *Világirodalmi lexikon I–XIX*, Budapest, Akadémiai.
- Weöres Sándor 1933: Weöres Sándor levele Babits Mihályhoz, 1933. febr. 8., in Kenyeres 1983: 49.
- Weöres Sándor 1964: *Stéphane Mallarmé költeményei*, h. n., [Budapest], Magyar Helikon. (A verseket fordította Weöres Sándor, a prózaverseket fordította, az utószót és a jegyzeteket írta Dobossy László.)
- Weöres Sándor 1970: *Egybegyűjtött írások I–II*, Budapest, Magvető.

THE REALISATION OF DISSONANCE IN A POEM OF SÁNDOR WEÖRES

LÁSZLÓ BÜKY

The linguistic formation of “Disszonancia”, a poem by Sándor Weöres, shows several linguistic and prosodic characteristics that deviate from common forms in being unusual or irregular (such as personally coined words, grammatical distortions, bizarre rhymes, etc.). The frequent use of such forms realises intentionality, one of the basic properties of text. On the other hand, the poem also exposes the literary views of the poet (by way of S. Mallarmé).

NYELVI ATTITÚDOK ENONTEKIÖ ÉS SODANKYLÄ BESZÉLŐKÖZÖSSÉGEIBEN

DURAY ZSUZSA

1. Bevezetés

A számi nyelvek Fenno-Skandinávia négy országában őshonos, határokon átnyúló peremnyelvek, amelyek ma hivatalos kisebbségi státussal rendelkeznek és nyilvános használatban többnyire elismert kisebbségi nyelvek. Lakóterületükön összefüggő kisebbségi területeket ritkábban, szórványokat gyakrabban találunk. A számi nyelv az uráli nyelvcsalád tagja, amely ma más nyelvekhez hasonlóan több változatban létezik, amelyeket a markáns különbségek miatt ma külön nyelveknek tekinthetünk (vö. Sammallahti 1998). Valamennyi számi közösség anyanyelve a veszélyeztetett nyelvek közé, a közösség tagjai a nyelvcserehelyzetben lévő kisebbségi közösségekhez tartoznak.

A jelen tanulmány alapját képező, „Kétnyelvűség és nyelvi attitűd finnországi északi számi beszélőközösségekben” című doktori disszertációmban mutattam be és elemeztem azokat az elsősorban nyelven kívüli tényezőket, amelyek Finnországban a lappföldi Enontekiö és Sodankylä önkormányzati területein élő északi számi közösségekben fokozatos nyelv váltást idéztek elő. Az általam vizsgált közösségekben a nyelvcsere elsősorban társadalmi és politikai változások indították el az 1700-as évekig, amikor az ott élő közösségeket a számi nyelvek kizárólagos használata jellemezte. Ma a közösség a számi és a többségi nyelv többnyire kiegyensúlyozott, váltakozó használatának fázisában van. Az nem jósolható meg, hogy ezt a periódust mikor zárja le a többségi nyelv egyedüli használatának szakasza, de a közösség nyelvhasználati szokásai, anyanyelvéhez és a kétnyelvűségi helyzethez való pozitív viszonyulása bizonyítékként szolgálnak arra, hogy a vizsgált számi nyelvű közösség ma alapvetően hozzáadó kétnyelvűségi helyzetben van, azaz a közösséget nem éri a többség részéről stigmatizálás vagy diszkrimináció. A funkcionális nyelvvesztés, azaz a nyelvhasználati színterek fokozatos csökkenése azonban érzékelhető folyamat, amit számos tényező elő is mozdít, így leginkább az, hogy a beszélőközösség már nem tudja fenntartani hagyományos életmódjából fakadó zártságát; a formális, és egyre inkább az informális nyelvi színtereken is egyre nagyobb hatással van rá a tágabb nyelvi környezet, többek között a média. Azonban ezekben a közösségekben jelen vannak olyan tényezők, amelyek a kisebbségi nyelv fokozatos visszaszorulása ellenében dolgoznak, ilyenek például az egyre népszerűbb anyanyelvi oktatás és az egyéb államilag támogatott nyelvfejlesztéssel, a számik érdekvédelmével egyre intenzívebben foglalkozó intézmények, az anyanyelv megőrzését előmozdító hagyományos életmódhoz kapcsolódó tevékenységek, főként a réntartás és a kézművesség, valamint a számiknak szervezett, a számi kultúra fontos részét képező rendezvények. A vizsgált közösségben a nyelvcsere és a nyelvmegőrzés tehát egyszerre van jelen, a jelenlegi nyelvcserehelyzet pillanatnyilag nem utal arra, hogy az etnikum gyorsan asszimilálódna a többségi társadalomba, sőt megítélásom szerint ma a

nyelvcseré lelassulásának lehetővé tanúi, amiben nagyon lényeges szerepet tulajdonítok az anyanyelvhez és a számi–finn kétnyelvűséghez fűződő egyértelműen pozitív attitűdöknek, amelyek meglátásom szerint a megfelelő többségi támogatás mellett a közösség egyre inkább finndomináns nyelv választási szokásai ellenében is működhetnek.

Itt most arra vállalkozom, hogy az általam gyűjtött adatok alapján áttekintést adjak a vizsgált közösség beszélőinek attitűdjeiről a számi nyelvvel, annak használatával, értékével, valamint a többnyelvűség egyes jelenségeivel kapcsolatban, és arról hogy ezek az attitűdök milyen sajátosságokkal rendelkeznek bizonyos társadalmi változókkal, elsősorban az életkorral, a nemmel és a foglalkozással összevetve.

2. A nyelvi attitűd

Az attitűd fogalmával leggyakrabban a pszichológia (lásd például Allport 1935; Ajzen – Fishbein 1980; Cooper – Croyle 1984; Ajzen 1988 munkáit), a szociológia (Kahle 1984) és az oktatás (Gardner 1972; Baker 1988) területein találkozhatunk. Méréseivel legáthatóbban szintén a pszichológia foglalkozik (Thurstone – Chave 1929; Likert 1932; Shaw – Wright 1967).

Az attitűd meghatározásai a specifikustól az általánosig igen sokfélék lehetnek. Péntek (2002) szerint az attitűd valamely nyelvvaltozatnak más nyelvvaltozatokhoz viszonyított aktuális értékével kapcsolatos fogalom, szociálpszichológiai kategória. A legtöbb nyelvi attitűdkutatás elméleti háttéréül a Ryan és Giles által ajánlott szociálpszichológiai meghatározás szolgál, amely szerint a nyelvi attitűd értékelő vélemények összessége egy nyelvvel, egy nyelv változataival és főként a nyelvvaltozatok beszélőivel kapcsolatban (Ryan et al. 1982: 7).

A nyelvi attitűdökkel kapcsolatos szociolingvisztikai vizsgálódások a nyelvi attitűdöt tágabb fogalomként értelmezik. Így azok feltárásakor egy vagy több nyelvvaltozat aktuális használatát vagy az egymással kapcsolatban álló nyelvek használatának megoszlását teszik vizsgálatuk tárgyává, amelyeket összefüggésbe hoznak egyéb egyéni változókkal. Ekképpen a többnyelvű környezetben élő különböző életkorú, eltérő iskolai végzettségű beszélők más és más attitűdökkel rendelkeznek a többségi/kisebbségi nyelvvel, azok beszélőivel és nyelvi preferenciáival, a nyelvek jellemzőivel, a nyelvjárásokkal, a többnyelvűséggel, a nyelvhasználattal, az érintkező nyelvek közötti szerepek megoszlásával, a megoszlásban észlelhető változásokkal, a nyelv fenntartásával, az állam nyelv- és oktatáspolitikájával kapcsolatban (Fasold 1984: 148).

A nyelvmegőrzés szempontjából a legfontosabb attitűdtípus: a kisebbség saját attitűdje nyelvével, nyelvének értékével kapcsolatban, illetve a többség attitűdje a kisebbséggel kapcsolatban (vö. Gal 1979).

Bár az attitűd alapvetően pszichológiai fogalom, vizsgálatának fontosságát Baker (1988, 1992) és Smith (1980) elsődleges fontosságúnak tartja akkor, amikor a többnyelvűségről, egy nyelv fejlődéséről, megőrzéséről vagy romlásáról van szó. Bartha (1995, 2001) is hangsúlyozza, hogy a kétnyelvűség definiálásakor figyelembe kell venni a nyelvekhez fűződő attitűdöket, hiszen a közösség nyelvhasználati mintáiban nyelvi attitűdök is megmutatkoznak, és az attitűdök vizsgálata hozzájárul ahhoz, hogy egy többnyelvű közösségben minél több szempont figyelembevételével írjuk le a közösség

tagjainak viszonyát a közösségben használt nyelvekhez. Péntek (2002) rámutat arra is, hogy a kétnyelvűség jellegét, a kétnyelvűvé válás eredményét nemcsak az anyanyelv státusza, presztízse, a belső és külső értékelés befolyásolja jelentős mértékben, hanem a beszélőknek a nyelv iránti attitűdje is. Lewis (1981) is felhívja a figyelmet arra, hogy egy nyelv státusza, értéke és fontossága a nyelvvel kapcsolatos attitűdökben rejlik, és úgy véli, hogy az attitűd pontosan olyan fontos dimenziója a társadalom szerkezetének, mint a beszélőközösség mérete vagy korcsoportjainak megoszlása. Számos egyéb oka is létezhet annak, hogy a nyelvi attitűd vizsgálata kiemelt helyet érdemel a többnyelvű nyelvi helyzet értelmezésére irányuló kutatásokban. Mindenekelőtt az attitűd mindennapi fogalom, amely az adatközlőkben nem kelt félelmet a tudományosságtól, és ezzel a mérés megbízhatósága is növekszik.

Az attitűdök mérésére számos lehetőség kínálkozik attól függően, hogy mely diszciplína hagyományait követjük. A szociálpszichológia legismertebb mérési technikája az adatközlő attitűdjének, reakciójának megfigyelése bizonyos nyelvváltozatok elhangzására (vö. Lambert 1967) laboratóriumi környezetben. Egyik legkidolgozottabb, a gyakorlatban is elterjedt vizsgálati módszere az attitűdskála, melynek számos változata létezik. Az ún. Thurstone- és a Likert-skálában különböző állításokról kell állást foglalnia a vizsgált személynek, el kell döntenie, hogy egyetért, nem ért egyet, vagy közömbös az adott állítással kapcsolatban. A leggyakrabban alkalmazott skálában – így például Baker (1992) walesi közösségekben végzett vizsgálataiban is – a vizsgált személynek egyetértése mértékét is jeleznie kell úgy, hogy elhelyezi az adott kijelentést egy, az egyetértés és az elutasítás közötti, általában öt vagy hét fokozatú skálán. Az attitűd mérésének mint minden egyéb mérésnek a megbízhatósága is megkérdőjelezhető. Számos oka van annak, hogy egy ilyen jellegű mérés miért nem ad pontos képet a vizsgált személy attitűdjeiről. A két legfontosabb ok közül az egyik szerint fennáll a lehetősége annak, hogy az adatközlő olyan válaszokat ad a kérdésekre, amelyeket érzése szerint a kérdező vagy a társadalom várna tőle, vagy olyanokat, amelyek őt jó színben tüntetik fel. Például szeretné, ha úgy tekintenének rá, mint olyasvalakire, aki teljes mértékben egyetért azzal az állítással, hogy a száminak helye van a modern társadalomban, miközben valós viszonyulása ettől esetleg távolabb áll. A mérés pontatlanságához hozzájárulhat az is, hogy az adatközlő negatívan viszonyul magához a kutatáshoz, válaszadásában befolyásolhatja a kutatás célja, a kutató foglalkozása, anyanyelve, vagy éppen a kutatási módszer. A vizsgálat megbízhatóságát oly módon lehet növelni, hogy az attitűdök megismerésén túlmenően az attitűdök és számos szociológiai és szociolingvisztikai változó – elsősorban az életkor, a nem, a foglalkozás, az iskolázottság – kapcsolatának vizsgálatára helyezük a hangsúlyt, valamint megvizsgáljuk az attitűd és a jogi, politikai, nyelvi tényezőket, a szociológiai, történelmi, és társadalmi kontextus egymáshoz való viszonyát, és azt, hogy ezek miként befolyásolják az alapvető nyelvi folyamatok irányát és intenzitását: a kétnyelvűvé válást, a kétnyelvűség jellegét, a dominanciaváltást a kétnyelvűségben, a nyelvvesztést, a nyelv megtartását és az identitás megőrzését.

3. A vizsgálat helyszíne

Vizsgálatom helyszínéül Finnország lappföldi régióját választottam, amely a Finnországban élő számi közösségek hagyományos és hivatalos lakóterülete. A területen belül a számik délebbi szállásterületeire, Enontekiö és Sodankylä önkormányzati területeire (lásd a térképen) esett a választásom, ahol a számi beszélőközösségek nyelvi helyzetének és nyelvi attitűdjeinek feltárására irányuló kutatásokat eddig még nem folytattak. A nyelvcsere előrehaladottabb fázisban van ezekben a régiókban, mint Finn-Lappföld legészakibb területein, Utsjoki beszélőközösségeiben, amelyek zártabb, nagyobb létszámú közösségeik miatt komolyabb állami támogatásban részesülnek, és ezért többek között a kétnyelvű oktatás elterjedtségének, valamint a számi nyelv és kultúra fenntartását támogató intézmények hathatós munkájának köszönhetően – még az ott élők szocio-ökonómiai státuszának romlásából eredő elvándorlás ellenére is – jobban őrzik anyanyelvüket. Utsjokihoz hasonlóan pozitív a kép az általam vizsgált területektől északra fekvő Inari önkormányzat területén is, ahol az etnikailag koncentráltabb helyzet, az évek óta sikeres anyanyelvmeztartó óvodai program és az állam által a nyelvfenntartási törekvésekhez biztosított komoly támogatás következtében a nyelvcsere lelassulni látszik. Az általam választott két területet nyelvi, társadalmi, történelmi és egyéb jellemzőik hasonlósága miatt együtt vizsgáltam.

Enontekiö területén a kutatásom évében, 2002-ben 176 olyan személy élt, aki magát számi nemzetiségűnek vallotta. 2010-re itt a számi nemzetiségű lakosok száma 187-re emelkedett. Sodankylä területén a vizsgálat évében 131, 2010-ben 119 számi élt. A statisztikai hivatal mérései szerint a vizsgálatot megelőző három évtizedben – és leginkább 1984 óta, amikor még 177 számi nemzetiségűt számoltak – Sodankylä területén némi emelkedéssel, de folyamatosan csökkent a számik aránya 119-re. Enontekiö területén ugyanebben az időszakban 170-ről 187-re nőtt a számik aránya.

A számarányok sodankyläi csökkenésére és enontekiői növekedésére egyszerű a magyarázat. A Lappföld déli határát jelentő Sodankylä területén élő számik álltak mindig a legintenzívebb kapcsolatban a többségi finn közösségekkel. A finnek ezeken a területeken szereztek érvényt legkorábban modernizációs törekvéseiknek, és ezek természetesen hátráltatták vagy ellehetlenítették a számik hagyományos életmódjához tartozó tevékenységek folytatását, főként a réntartást. Ennek egyértelmű következménye a számik nyugatibb és északibb területekre történő elvándorlása volt. A finnek egyre intenzívebb jelenléte hozzájárult a vegyes házasságok elterjedéséhez is és a kisebbségi nyelvű oktatás háttérbe szorulásához, és ezáltal a nyelvcsere felgyorsulásához. Az itt élő számi közösségek aránya ma alig 1,5%, akik ma a finnek és számikat egyesítő rénszarvastenyésztő társulások (paliskunta) irányítása mellett a finnekkel együtt folytatják a réntartást. Az itt élő számik többsége kitartható hagyományos megélhetési forrása mellett, noha az abból származó jövedelem alacsonyabb, mint más foglalkozások esetében.

Enontekiö egyedülálló többnyelvű helyzete a Norvégiával és Svédországgal való közvetlen szomszédság következménye. Finnország harmadik legnagyobb (8464 km²) önkormányzata folyamatosan csökkenő népességének 8%-a vallja számi nemzetiségűnek magát. Az itt élő számi közösségek nagyrészt az Enontekiőt Norvégiával és

Svédországgal átszelő főútvonalon a lappföldi hegyvidékekre érkező turistákra épülő idegenforgalomból, kisebb mértékben a hagyományos réntartásból szereznek jövedelmet. Az itt élő számik aránya tehát egyrészt azért sem csökken olyan mértékben, mint Sodankylä esetében, mert itt és leginkább a Teno folyó mentén található falvakban, több tisztán számi közösség is él, amelyek külvilágtól való elszigeteltségük folytán jobban őrzik anyanyelvüket, identitásukat. Az anyanyelvhasználatot támogatja az a tény is, hogy a norvég területeken élő, ugyancsak számiul beszélő rokonokkal a finnországi területeken élők intenzív kapcsolatokat ápolnak. Az itt élő számik számára az ugyanahhoz az etnikumhoz való tartozás tudata és a közös nyelvhasználat könnyebbé teszi a mindennapok érintkezéseit, elősegítve az anyanyelv fennmaradását.

4. A vizsgált közösség nyelvi helyzete

Ma Lappföld legészakibb részén és az általam vizsgált közösségben is a többnyelvűség a norma, ahol a történelem során egy etnikailag heterogén közösség jött létre. A Lappföldön élők legtöbbszörének anyanyelve a finn, ritkábban a számi, még ritkábban a kolta számi, a norvég, a svéd vagy az orosz. A családokat nyelvhasználati normáik alapján négy csoportba oszthatjuk: (1) kizárólag finnül beszélők, (2) főként finnül, ritkán számiul beszélők, (3) főként számiul, ritkán finnül beszélők, valamint (4) kizárólag számiul beszélők. Ez utóbbi nyelvi minta a számi családok belső interakcióit jellemzi, és azokat is egyre kevésbé. A vegyes házasságok legnagyobb részében a számi használata elvesztette jelentőségét. A mai kevert etnikumú közösség számikból, finnekből és a finn–számi családok leszármazottaiból áll, akik rokonsági, kulturális vagy nyelvi alapon sorolják magukat egyik vagy másik közösséghez. Az 1950-es évek előtt a finn–számi érintkezéseket a diglosszia jellemezte, azaz a finn és a számi használatának elkülönülése a különböző nyelvhasználati színtereken, ami sokáig biztosította a számi nyelv továbbélését.

Ma az enontekiői és sodankyläi beszélőközösségek nyelvcserhelyzetére leginkább az jellemző, hogy (1) a számi nyelv kizárólagos és általános használata visszaszorult elsősorban a család, másodsorban az egyéb informális nyelvhasználat – szomszédokkal, barátokkal, iskolatársakkal, templomban, számiknak szervezett rendezvényeken folytatott interakciók – színtereire; (2) a közösség tagjai a fiatalabb generációkkal folytatott interakciókban, valamint formálisabb színtereken gyakrabban választják a többségi finn nyelvet interakciójuk eszközéül, mint a számit; (3) a vegyes házasságokban élő számi beszélők egyre kevésbé használják anyanyelvüket; (4) a vegyes házasságokból született gyermekek nyelvhasználatában már a többségi finn az uralkodó.

5. A kutatás eszköze és az adatközlők

Kutatásom eszközéül a kérdőívet (lásd a mellékletben) választottam, amely elsősorban zárt kérdéseket tartalmaz, de azokat kiegészíti néhány nyitott is, amely lehetőséget ad az adatközlőnek arra, hogy saját szavaival, kevésbé tudatosan közöljön olyan információkat, amelyek még árnyaltabbá teszik a nyelvi valóságot. Az adatközlőket értelmezett

minta alapján, életkor, nem, foglalkozás szerint választottam ki. Ennek megfelelően Enontekiöböl 116, Sodankyläből 109 adatközlőt vonhattam be a vizsgálatba.

A nyelvhasználati szokásokat, illetve a kétnyelvűséget kutatók a vizsgált beszélőközösséget leggyakrabban három generációra osztják úgy, hogy a generációk között természetesen vannak átfedések. A közösség tagjai által tapasztalt alapélmények különbözősége okán a három generáció életkori határait leszűkítve az általam vizsgált beszélőközösséget az alábbi négy korcsoportra osztottam fel: fiatal (25–40 éves), középkorú (41–55), idősebb (56–70 éves) és idős (71–) generáció.

Az első generációba a települések legidősebb lakóit, 12 főt soroltam (5 férfi és 6 nő). Ez az a generáció, amelyiknek egyik legfontosabb generációs alapélménye a második világháborút követő kitelepítés és az azt követő erőteljes asszimilációs politika. A kitelepítést elkerülő vagy a déli területekről visszavándorolt első generáció tagjainak nem volt lehetősége anyanyelvén írni, olvasni tanulni, sokan iskolázatlanok maradtak. Nagy részük réntartásból élt, anyanyelvüket családi környezetben használták, a többségi finnekkel nemigen álltak kapcsolatban, házastársaikat a számiak közül választották.

A második generációba a vizsgálat idején 56–70 éveseket, 17 főt (7 férfit és 10 nőt) soroltam, akiknek alapélményét a közösség zártságának második világháború utáni folyamatos oldódása, a finnek nagyobb számú bevándorlása, a megnövekedett mobilitási lehetőségek, a számi nyelvhasználati körének leszűkülése, a finn nyelvű oktatás általánossá válása és a szociális felemelkedést biztosító vegyes házasságok elterjedése jellemzi. E korosztály tagjai közül egyre többen folytattak tanulmányokat finnül alap- és középfokú oktatási intézményben. Az iskolázatlanok továbbra is réntartással foglalkoztak, az iskolázottak közül sokan déli területeken kerestek megélhetési forrást maguknak.

A harmadik generációhoz soroltam a 41–55 éveseket (19 fő: 9 férfi és 10 nő), akik közül sokan vegyes házasságokban születtek, a finnt ezért már anyanyelvként sajátították el, és maguk is a legtöbb esetben vegyes házasságokban élnek. Közülük egyre többen szereztek felsőfokú végzettséget, de a korosztály legtöbb tagja gyermekkorában elhagyni kényszerült a családi házat, és Lappföld nagyobb településeinek iskoláiban és kollégistaként, anyanyelvét elhagyva, leginkább a többségi finn nyelvet használta. Ez a generáció iskolai elvégzése után és munkalehetőségek híján elhagyta szülőföldjét, és Lappföld nagyobb városaiban vagy Finnország déli területein teremtett egzisztenciát.

A legfiatalabb generációba a vizsgálat idején 25–40 évesek tartoznak, akik legnagyobbbrészt elfinnesedtek, de anyanyelvüket nem veszítették el. Ennek a generációnak az egyik része – leginkább az alacsonyabb végzettségűek – teljes mértékben asszimilálódtak a többségi kultúrába, de a számi mozgalmak felélénkülésével, az állam támogató intézkedéseinek, a többség pozitív attitűdjeinek hozományaként magukat száminak tartják, hagyományaikat igyekeznek ápolni. Ennek a korosztálynak olyan tagja is van, aki etnikai gyökereit újra megtalálva a felsőfokú – sok esetben számi nyelvű – tanulmányok befejezése után visszatért szülőföldjére, hogy ott részt vegyen a számi nyelv és kultúra felélénkítésében, így például az anyanyelvi oktatásban vagy éppen a kutatóközpontok munkájában.

A vizsgálatban 35 nő és 24 férfi vett részt. Foglalkozásukat tekintve 60%-uk (25 fő) élt réntartásból, ezek közül 19 férfi és 6 olyan nő, akik réntartók feleségeként maguk is réntartással kapcsolatos tevékenységet folytatnak. Az adatközlők közül mindössze kettő volt nyugdíjas, hiszen az idősebb generációba tartozók legnagyobb része idős kora ellenére is a részt vesz a réntartásban, az idegenforgalomban, vagy nők esetében kézműves termékek eladásából él. A vizsgálatban mindössze egy munkanélküli, néhány tanár, és jóval több, a szolgáltató ágazatban dolgozó vállalkozó szerepel, összesen az adatközlők 58%-a. 34%-uk az alapfokú oktatási intézmény elvégzése után nem folytatta tanulmányait, míg a fennmaradó 66% középfokú és/vagy felsőfokú végzettséget szerzett.

A megkérdezettek 90%-a otthoni környezetben sajátította el anyanyelvét, 10%-uk, jellemzően a legfiatalabb generáció tagjai az iskolában tanultak számiul. Az adatközlők 78%-ának születési helye, gyermek- és fiataalkori lakóhelye Enontekiö vagy Sodankylä, a többiek is Lappföld egyéb részein születtek és nőttek fel, akárcsak szüleik. 17%-uknak nincs házastársa, de ha van, akkor ő is Enontekiöből (50%) vagy Sodankyläből (20%) származik, számi nemzetiségű vagy főként finn telepések leszármazottja, szintén réntartásból (43%) vagy egyéb, a házastársához hasonló foglalkozásból él. A házastársak 69%-a otthon, 10%-a iskolában sajátította el a számit, viszont 21%-a egyáltalán nem beszél számiul. Az adatközlők mindegyike kétnyelvű, de majdnem fele, főként az enontekiői, a svéd és norvég területek szomszédságában élők, többnyelvűek. Az idősebb generáció tagjai, valamint Sodankyläne az orosz területekhez közeli részén élők oroszul is beszélnek.

Feltételezésem szerint tehát mind a nyelvhasználati szokások eltérései, mind pedig az attitűdbeli eltérések a fenti négy generációra bontva, a nemek és az iskolázottság eltérései mentén jellemzik a vizsgált terület számi beszélőközösségét.

6. Az anyanyelvhez fűződő attitűdök

A beszélőközösség anyanyelvhez fűződő attitűdjei felcserélő (szubtraktív) és a hozzáadó (additív) kétnyelvűséget implikálhatnak. Felcserélő kétnyelvűségi helyzetről akkor beszélünk, amikor a kisebbség nyelvét lenézik, és a többségi nyelv a kisebbségi nyelv kárára kezd terjedni a legtöbb nyelvhasználati szintéren. Hozzáadó kétnyelvűségi helyzet pedig akkor alakul ki, ha a társadalom mindkét nyelvhez pozitívan viszonyul, a többségi nyelv használata nem a kisebbségi nyelv kárára történik, hanem ahhoz hozzáadódik anélkül, hogy a kisebbségi nyelv használata kárt szenvedne. Ahhoz, hogy megállapítható legyen, hogy a számi beszélőközösség nyelvi helyzetét melyik jellemzi, a kérdőívet két nagyobb egységre bontottam. Az első egység az adatközlőknek anyanyelvükhöz való viszonyát kutatta, attitűdjeiket a számi hasznosságához, használatához, tanulásához, tanításához és társadalmi értékéhez. A második egység a kétnyelvűség holisztikus, két nyelvet integráló megközelítéséből kiindulva, a hozzáadó kétnyelvűség jelenségét vizsgálva az adatközlőknek a számi és a finn nyelvvel, illetve a kétnyelvűséggel kapcsolatos attitűdjeit tárta fel. Az első és a második kérdéssorozatból kiválasztott két-két állítás jól szemlélteti a kérdőív két egysége közötti különbséget:

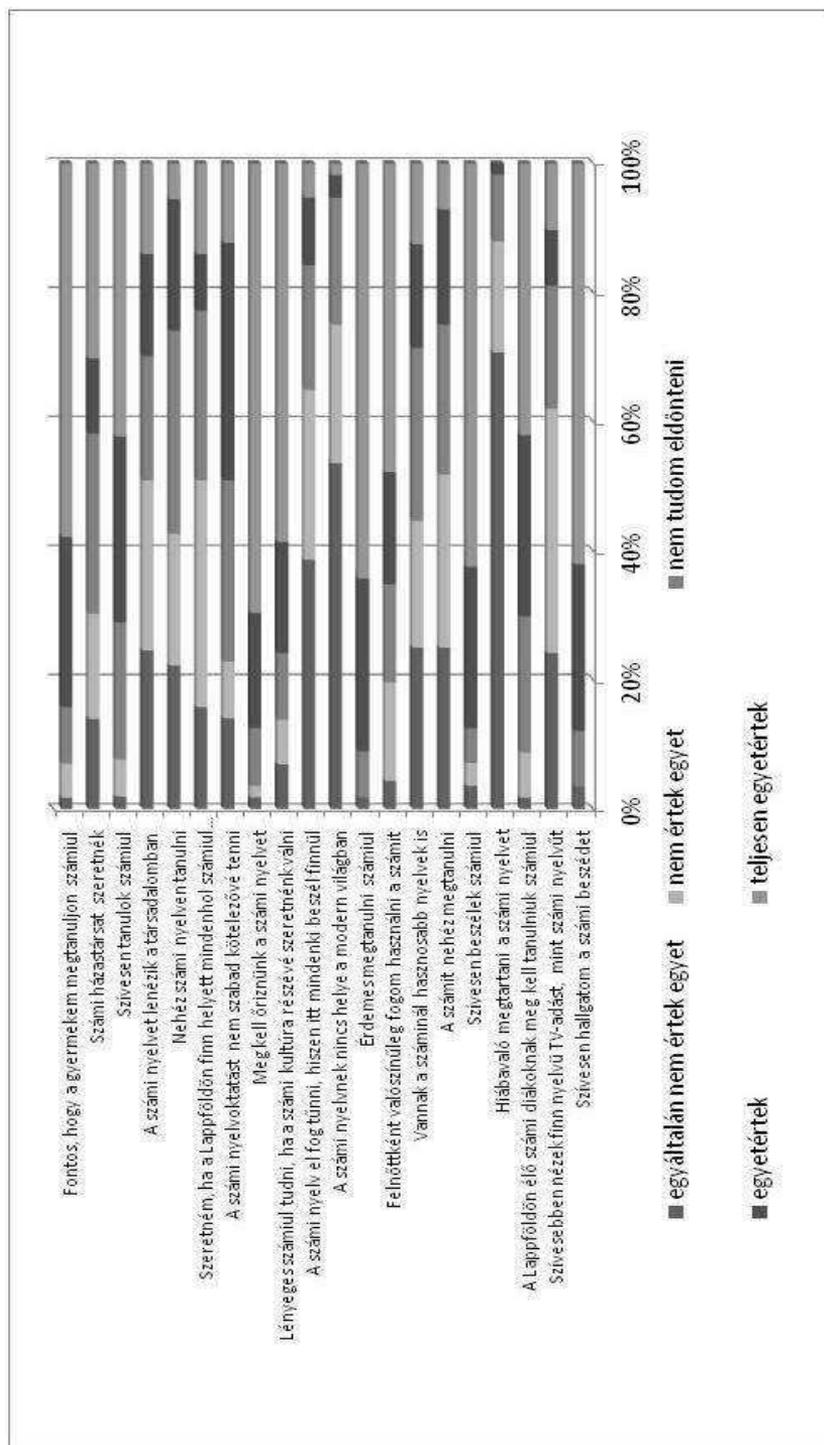
Meg kell őriznünk a számi nyelvet.

A számi nyelvnek nincs helye a modern világban.

Műveltebbekké válunk, ha tudunk számiul és finnül is.

Csak az idős embereknek kell tudniuk számiul és finnül.

Az első a számi nyelvet önmagában helyezte a vizsgálat középpontjába, míg a másik az adatközlők számára természetesebb, kétnyelvű közeget vont be az állítások kontextusába. Az állítások az attitűdök típusainak kétdimenziós modellje szerint integratív és instrumentális attitűdelemeket is tartalmaztak. Az állítássorozat elemeinek meghatározásban Baker walesi vizsgálatának attitűdkérdéseire támaszkodtam. Figyelembe véve az általam vizsgált közösség sajátosságait, némelyeket kizártam, néhányat módosítottam (l. Baker 1992: 141–3). Az adatközlőknek 20 olyan állításról kellett állást foglalniuk, amelyek a kérdőívben random módon jelennek meg, azaz a várhatóan pozitív és negatív attitűdöket kiváltó kijelentések véletlenszerűen követik egymást. Ezáltal biztosítható az adatközlő lankadó figyelmének feladatra történő összpontosítása, valamint kiküszöbölhető a válaszadásban rejlő automatizmus. Az adatközlők egyetértésük mértékét úgy érzékeltethették, hogy az adott kijelentést egy ötfokozatú skálán az egyetértés és az elutasítás között helyezték el (teljesen egyetértek – egyetértek – nem tudom eldönteni – nem értek egyet – egyáltalán nem értek egyet). A kapott adatokat kódoltam, az alábbi két diagramba (lásd az 1. és 2. ábrát) rendeztem, és a fenti két dimenzió figyelembevételével elemeztem, először a számi-val kapcsolatos általános attitűdöket, majd a számi–finn kétnyelvűségi helyzetre vonatkozókat.



1. ábra: Attitűdválaszok I.

A fenti diagramból első ránézésre azt állapíthatjuk meg, hogy a válaszok egyenesen oszlanak meg az ötfokozatú skálán és dominálnak az egyetértést – illetve a negatív előjelű, de a számi megőrzése szempontjából pozitív állítások esetében az egyet nem értést – mutató válaszok. Az adatközlők uralkodó attitűdje pozitív és támogató az anyanyelvével kapcsolatban. Ha alaposabban szemügyre vesszük a diagramokat, akkor az látszik kirajzolódni, hogy az adatközlők leghatározottabban az integratív attitűdökkel kapcsolatban rendelkeznek pozitív beállítódással. Az alábbi állítások ezt jól mutatják. Zárójelben jelöltem a pozitív előjelű teljes mértékű, határozott egyetértések (++) vagy egyet nem értek (--) százalékos arányát:

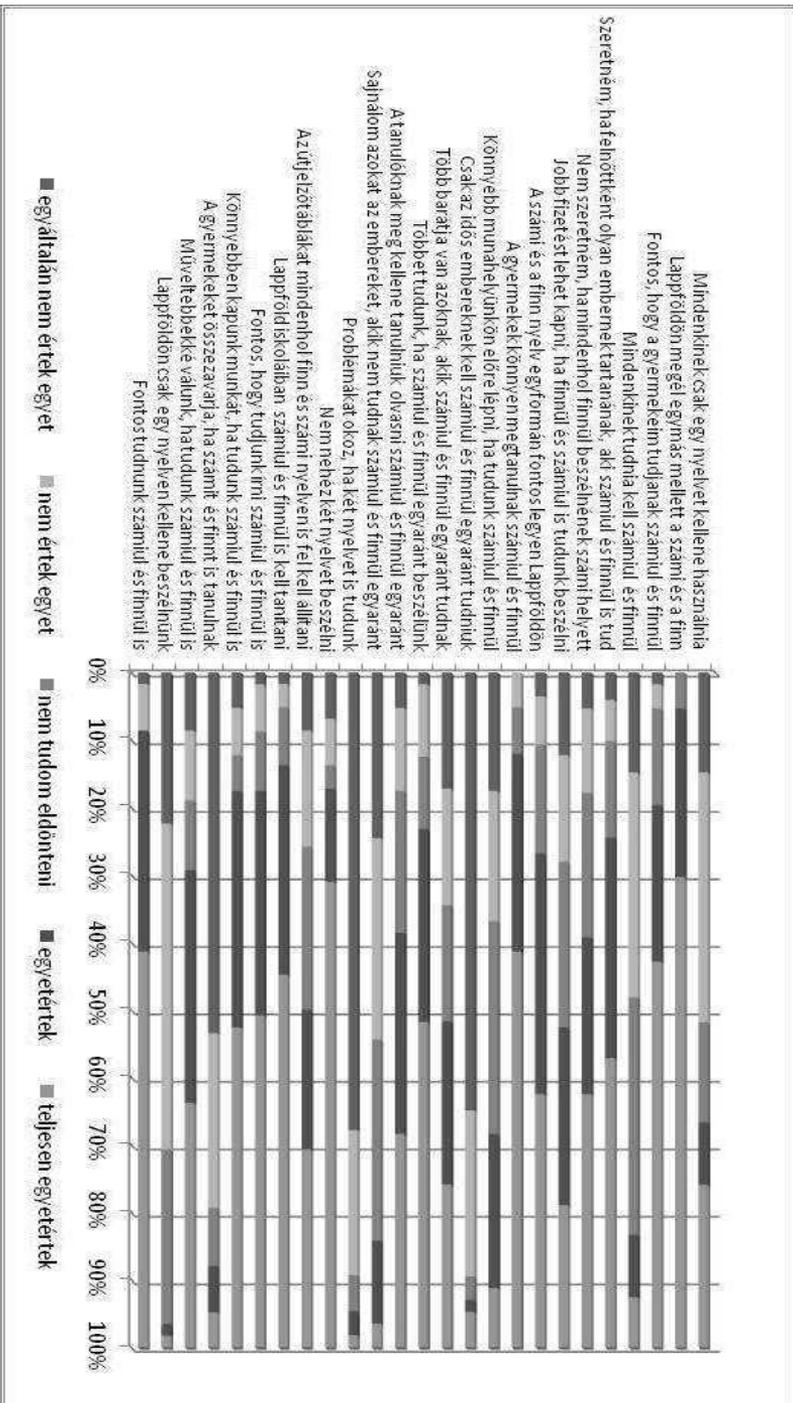
<i>Szívesen hallgatom a számi beszédet.</i>	(++62%)
<i>Hiábavaló megtartani a számi nyelvet.</i>	(--71%)
<i>Szívesen beszélek számiul.</i>	(++63%)
<i>Érdemes megtanulni számiul.</i>	(++64%)
<i>A számi nyelvnek nincs helye a modern világban.</i>	(--54%)
<i>Lényeges számiul tudni, ha a számi kultúra részévé szeretnénk válni.</i>	(++59%)
<i>Meg kell őriznünk a számi nyelvet.</i>	(++70%)
<i>Fontos, hogy a gyermekem megtanuljon számiul.</i>	(++58%)

Ha a fenti értékekhez hozzáadjuk az állításokkal kevésbé határozottan, de egyet-értő adatközlők válaszait, akkor valamennyi elem esetében 70-80% körüli az integratív attitűdöket kifejező állításokra adott pozitív válaszok százalékos aránya. Ezek az adatok arra engednek következtetni, hogy a határozottan integratív attitűdökkel rendelkező számi adatközlők a nyelvnek nem az eszközfunkcióját látják, hanem a nyelvet önmagáért, a benne lévő kultúrákövetítő, kapcsolatteremtő értékekért kívánják megtartani. Tehát az adatközlők számára lényeges a számi nyelvvel, kultúrával való azonosulás, hogy identitásukat anyanyelvi közösségükben találják meg, ami a nyelvmegőrzés sikerre szempontjából elengedhetetlen. Úgy tűnik, hogy az adatközlők között abban a legnagyobb az egyetértés, hogy a számi nyelvet meg kell őrizni. Az is fokozottan érdekelt, hogy az adatközlők véleménye szerint a társadalom lenézi-e ma a számi nyelvet, azaz szerezhető-e újabb bizonyíték arra nézve, hogy a számi nem felcsereülő, hanem hozzáadó kétnyelvűségi helyzetben van. Az „A számi nyelvet lenézik a társadalomban” állítással az adatközlők kevéssel több mint 50%-a értett egyet, ami valamelyest a hozzáadó nyelvi helyzet meglétének bizonyítéka, de mindenképpen elgondolkodtató, hogy a válaszadók 19%-a bizonytalan volt, és mintegy 30%-uk egyet is értett az állítással. Ebből az látszik, hogy noha a finn társadalom és az állam attitűdjei ma általában pozitívak, még mindig vannak olyanok, akiknek stabilabb attitűdjeit többnyire a száminak az 1870-es évektől az 1900-as évek közepéig tartó elnyomása határozza meg. Egyértelműen hozzáadó nyelvi helyzetre, a két nyelv egymás mellett éléséhez való pozitív viszonyra utalnak azonban a „Szívesebben nézek finn nyelvű TV-adást, mint számi nyelvűt” (---/62%) és az „A számi nyelv el fog tűnni, hiszen itt mindenki beszél finnül” (---/65%) állításokra adott elutasító válaszok. Ugyancsak fontos kérdés a közösség nyelvtanításhoz való viszonya. Az „A Lappföldön élő számi diákoknak meg kell

tanulniuk számiul” (++/+ 70%) és a „Fontos, hogy a gyermekem megtanuljon számiul” (++/+ 84%) állításokra adott válaszok azt mutatják, hogy a számik többsége lényegesen tartja az anyanyelv oktatását, és főként annak gyermekkorban való elsajátítását. A „Nehéz számi nyelven tanulni” állítással kapcsolatban az adatközlők 31%-a volt bizonytalan, 42%-uk pedig nem értett egyet vele. Az ehhez igen hasonló, az anyanyelv elsajátításának nehézségére utaló „A számit nehéz megtanulni” állítással kapcsolatban 23% volt bizonytalan és 52% nem értett vele egyet. A nagyobb fokú bizonytalanságot egyrészt azzal magyarázhatjuk, hogy az adatközlők legnagyobb hányada a számit anyanyelvként, természetes közegben sajátította el, ezért nem tudhatja, hogy milyen nehéz lenne azt második nyelven tanulnia, másrészt pedig azzal, hogy a lehetőségek és/vagy az anyanyelvi tananyag, tanár híján az idősebb generációknak egyáltalán, a fiatalabbaknak is csak ritkán volt vagy van lehetősége a tantárgyakat számi nyelven tanulniuk. A „Felnőttként valószínűleg fogom használni a számit” állítás elfogadási aránya 65%, ami azt jelzi, hogy a megkérdezettek többnyire pozitívan látják a számi nyelv jövőjét. Feltételezve, hogy az attitűdöknek tényleges következményei lehetnek, ezek az adatok arra is utalnak, hogy a számi beszélőközösségben folyamatban lévő változások a nyelvmegőrzés irányába mutatnak. A legtöbb bizonytalan válasz az (1) „Nehéz számi nyelven tanulni” (31%) állítás mellett a (2) „Vannak a száminál hasznosabb nyelvek is” (27%), a (3) „Számi házastársat szeretnék” (28%) állításokra érkeztek. Az első állításra már fentebb adtam magyarázatot, a második és a harmadik állítás esetében az állítások átfogalmazásával, némi pontosítással feloldható lenne ez a bizonytalanság. A második állítás értelmezése a nyelv vagy nyelvek, illetve a használati szintér megjelölésének hiánya miatt minden bizonnyal nehézségekbe ütközött a több nyelven is beszélő adatközlő számára, aki számára más és más nyelvek lehetnek hasznosak a formális és informális szintereken, így a munkahelyi és a családi nyelvhasználatban. Egy esetlegesen kiigazított, „A mindennapi életben hasznosabb nyelv a finn” állításra adott válaszok között kisebb arányban találtam volna bizonytalan adatokat. A harmadik állítás hiányossága, hogy az idősebb adatközlők nem tudtak releváns választ adni az állításra. Ezért így lehetne pontosítani az állítást: „Fontos, hogy számi házastársat válasszunk, ha meg akarjuk őrizni anyanyelvünket”.

7. A kétnyelvűséghez fűződő attitűdök

A következőkben a kétnyelvűség sajátosságaira vonatkozó 25 attitűdállításra kapott válaszokat elemzem az alábbi összefoglaló diagram segítségével.



2. ábra: Attitűdválaszok II.

Az adatközlők válaszai általánosságban azt tükrözik, hogy viszonyulásuk a két-nyelvűség jelenségéhez, a két nyelv egymás mellett éléséhez igen kedvező. Elsőként azokat az állításokat elemeztem, amelyekre határozottan pozitív vagy negatív attitűdválasz érkezett. Az előző állítássorozatokra adott válaszokhoz hasonlóan a megkérdezettek fele a leghatározottabban egyetért az alábbi állításokkal:

<i>Fontos tudnunk számiul és finnül is.</i>	(++59%;+33%)
<i>A gyermekeket összezavarja, ha számit és finnt is tanulnak.</i>	(--53%;-26%)
<i>Fontos, hogy tudjunk írni számiul és finnül is.</i>	(++49%;+33%)
<i>Lappföld iskoláiban számiul és finnül is kell tanítani.</i>	(++55%;+31%)
<i>Nem nehéz két nyelvet beszélni.</i>	(++69%;+14%)
<i>Problémákat okoz, ha két nyelvet is tudunk.</i>	(--68%;-21%)
<i>Csak az idős embereknek kell számiul és finnül egyaránt tudniuk.</i>	(--65%;-25%)
<i>A gyermekek könnyen megtanulnak számiul.</i>	(++59%;+29%)
<i>Fontos, hogy a gyermekeim tudjanak számiul.</i>	(++57%;+23%)
<i>Lappföldön megél egymás mellett a számi és a finn.</i>	(++70%;+25%)

Ezen állítások láthatóan az oktatás témája köré rendeződnek. A megkérdezettek többsége előnyben részesíti a kétnyelvű oktatást, kiemelten fontosnak tartja az anyanyelv elsajátítását. A nyelvi készségek közül az íráskészség elsajátításának jelentősége is határozottan pozitív attitűdöt vált ki az adatközlőkből. Az adatközlők erősen támogató attitűdjei az anyanyelv oktatásának és az anyanyelvi oktatás több évtizeden át tartó elhanyagoltságára, valamint arra hívja fel a figyelmet, hogy az anyanyelvi íráskészség területén is hiányosságok tapasztalhatók, fejlesztésére ezért határozott igény mutatkozik. Az adatközlők nagy része teljes mértékű egyetértését fejezi ki azzal, hogy a fiatalabb korosztályoknak, de legfőképpen a gyermekeknek meg kell tanulniuk számiul. Az ezen állításokhoz való egyértelműen pozitív viszonyulás tehát azt mutatja, hogy a közösség anyanyelvének átörökítését elsődleges fontosságúnak ítéli meg. A számi megőrzésére irányuló állami és kisebbségi törekvéseknek tehát érdemes a kétnyelvű oktatás fejlesztésére összpontosítaniuk.

Az állítások mindkét nyelvet magukban foglalják. Lehetnek pozitív előjelűek, amelyek a kétnyelvűség holisztikus, hozzáadó elképzelésének megfelelően azt implikálják, hogy a két közösség egymás mellett élése mindkét közösségre nézve haszonnal jár, és hogy a többségi nyelv dominanciája mellett a két nyelv használati szinterei többé-kevésbé jól elkülönülnek egymástól. Ugyanakkor lehetnek negatív előjelűek, amelyek arra utalnak, hogy a két nyelv veszélyezteti egymást, szubtraktív, felcserélő kétnyelvűségi helyzetben van. Ez utóbbit erősítené meg, ha a megkérdezettek egyetértene az alábbi állításokkal: (1) „A gyermekeket összezavarja, ha számit és finnt is tanulnak”; (2) „Problémákat okoz, ha két nyelvet is tudunk.” Mivel ezzel az első állítással az adatközlők 79%-a, a másoddal 89%-a nem ért egyet, és mivel a „Lappföldön megél egymás mellett a számi és a finn” állítással 95%-uk egyetért, és egyikük sem

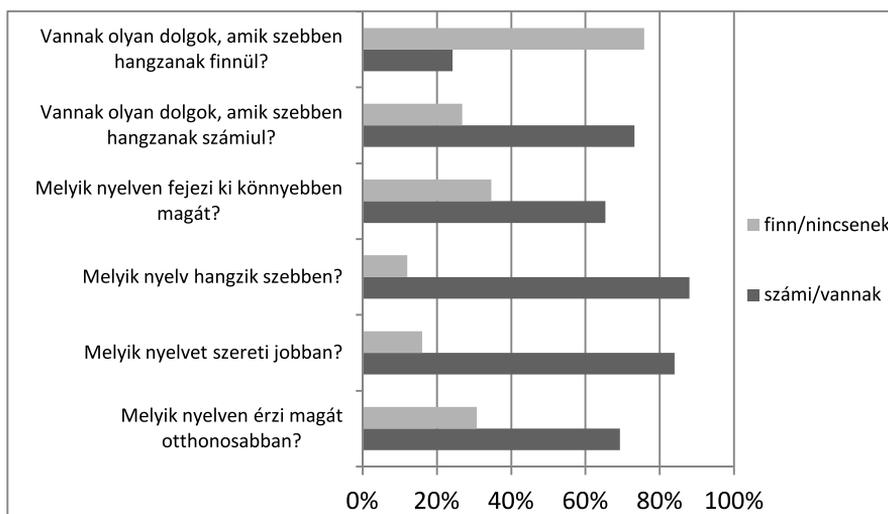
viszonyul negatívan, elmondhatjuk, hogy a számik és a finnek kétnyelvű környezetüket kiegyensúlyozottnak tartják.

A megkérdezettek többsége a kétnyelvűséghez integratív attitűdökkel fordul, azaz úgy véli, hogy két nyelv és kultúra ismerete gazdagítja személyiségüket. Erre utalnak a „Többet tudunk, ha számiul és finnül egyaránt beszélünk” (77%), a „Szeretném, ha felnőttként olyan embernek tartanának, aki számiul és finnül is tud”, (76%) és a „Műveltebbé válunk, ha tudunk számiul és finnül is” (70%) állításokra kapott, egyetértést kifejező válaszok. Az instrumentális attitűdöt megjelenítő állítás pragmatikus szemléletet, gyakorlati célokat tükröz, és arra utalhat, hogy az adatközlő a nyelvet vagy nyelveket eszközként használja valamilyen cél, például magasabb fizetés, szakmai előmenetel, vagy jobb állás elérése érdekében. Erre példa a (1) „Jobb fizetést kaphatunk, ha finnül és számiul is tudunk”, a (2) „Könnyebb munkahelyünkön előrelépni, ha tudunk számiul és finnül” és a (3) „Könnyebben kapunk munkát, ha tudunk számiul és finnül is” állítások. A diagramon jól látszik, hogy az első két állításra adott válaszok egyenletesen oszlanak meg az öt attitűdtípus között. Ez nem meglepő, ugyanis jellemzően nincs sok olyan munkahelyi környezet, ahol lehetőség lenne a számi nyelv használatára. A harmadik állítás esetében jelentős eltolódás észlelhető az egyetértés felé, ami az állítás kétértelműségét mutatja. Jelentheti az állítás egyrészt azt, hogy könnyebb munkát találni, ha mindkét nyelven tudunk, de tekintettel a fent említett kétnyelvű munkahelyi környezet hiányára, nem valószínű, hogy az adatközlők így interpretálták az állítást. Utalhat ugyanis az állítás arra is, hogy megkönnyíti a munkavállalást, ha a számi mellett finnül is tudunk, ez utóbbit úgy értelmezve, hogy kizárólag számi nyelvtudással nem könnyű munkát találni. Az állítás kétértelműsége miatt az itt kapott adatokat nem tartom megbízhatónak.

A két diagramot összevetve elmondható egyrészt, hogy a vizsgált beszélőközösség a számi nyelv jövőjét, fenntartását tartja a leglényegesebbnek (lásd az 1. ábrát), mindeközben a számi–finn kétnyelvűségi helyzetet semmi esetre sem tartja korlátozónak, sokkal inkább normaként éli meg (lásd a 2. ábrát). A fentieket összegezve ezért megállapítható, hogy a számik általánosan pozitív viszonyulása additív, hozzáadó kétnyelvűségi helyzetet hozott létre a Lappföldön.

8. Az anyanyelv értékéhez fűződő attitűdök

Az attitűdkérdőív záró kérdéssorának segítségével az adatközlőknek a számi nyelv szépségével, értékével kapcsolatban kialakított ítéletét kívántam feltérképezni. Az alábbi diagram ennek eredményét mutatja:



3. ábra: Attitűdkérdések III.

A „Melyik nyelv hangzik szebben?” kérdés esetében a válaszadók nagy többségének, 88%-ának, a „Melyik nyelvet szereti jobban?” kérdésre adott válaszádkor az adatközlők 84%-ának anyanyelvére esett a választása. A megkérdezettek 69%-a érzi magát otthonosabban a számi használatokor, 65%-a érzi úgy, hogy természetesebb számára anyanyelvén beszélnie, amelyen ezért könnyebben is fejezi ki magát. Ezek az arányok nem meglepőek, ám mindenképpen figyelemreméltó, hogy az érzelmi kötődés annak ellenére is rendkívül szoros az anyanyelvhez, hogy a lappföldi számi közösség tagjai balansz vagy finn domináns kétnyelvűek, és anyanyelvüket – ahogy fentebb már bemutattam – legnagyobbbrészt családi környezetben használják. Ez arra enged következtetni, hogy nyelvi preferenciáikat többségében nem a nyelvi kompetencia vagy a nyelvhasználat határozza meg, hanem sokkal inkább a számi nyelvhez és kultúrához való szoros kötődés. Amennyiben elfogadjuk azt a tényt, hogy egy beszélőközösség identitása nyelvi preferenciáiban is tükröződik, akkor a fenti adatok alapján elmondhatjuk, hogy a vizsgált közösség igen határozott számi identitással rendelkezik.

Az adatközlők anyanyelvhez való szoros kötődésüket bizonyították azáltal, hogy úgy vélték, leginkább anyanyelvüknek vannak olyan elemei, amelyek szebben hangzanak. A megkérdezettek közül sokan említettek példákat olyan dolgokra, amelyek számiul szebben hangzanak. Legtöbbször az érzelmek, és leginkább a szeretet kifejezésével kapcsolatos szavakat, szókapcsolatokat (pl. *mun rahkistan du* 'szeretlek') említették, páran a szitkozódás során használt szavakat. Sokan tartják a természethez kapcsolódó számi kifejezéseket árnyaltabbnak a finnekénél, így például az időjárás jelenségek pontosabb elnevezéseit. Az adatközlők nagy része szebbnek tartotta a számi nyelvű verseket, zenét, dalokat, a számik ősi énekét, a jojkát, a számi nyelvű rádió- és televízióadásokat, a rádió híreit. A réntartással foglalkozók nagy számban említették a rénszarvasok elnevezéseit, a rénekekkel kapcsolatos munkavégzés közben használt szavakat. Néhányan különböző eseményekhez, így például az étkezéshez, az esküvőhöz, a

halálhoz kapcsolódó számi kifejezéseket minősítettek szebbnek, mások a Mi Atyánk keresztény imájának számi nyelvű szövegét, a számi területek elnevezéseit (pl. *Anár* (Inari), *Avvil* (Ivalo), *Leammi* (Lemmenjoki), az üdvözlés szavait (*buorre beivii* (sic!), 'jó napot!'), a halászhoz, a számi kézimunkához köthető kifejezéseket, vagy az alábbi szavakat: *eahkes* 'este', *riššu* 'zuhany', *muohti* 'havas eső', *arvi* 'eső'. A számi nyelv egészének szebb, lágyabb hangzását is említették néhányan. Világosan látszik, hogy az adatközlők számára azok a szavak rendelkeznek gazdag érzelmi jelentéstöbblettel, amelyeknek számi nyelvű kontextusa van, családi vagy informális színterekkel hozható összefüggésbe, vagy szorosan kötődnek a számi kultúrához. Ugyancsak befolyásolta választásukban az adatközlőket a számi nyelv azon sajátossága, hogy a hagyományos életmódhoz, a réntartáshoz és a mindennapi életükben igen fontos szerepet betöltő természethez és időjáráshoz kapcsolódó kifejezések árnyaltabbak, mint a finn nyelv hasonló kifejezései. A megkérdezettek közül csak néhányan adtak példát szép finn szavakra. Hangzása alapján eshetett a választás az *usva* 'köd' szóra, egy fiatalabb korosztályhoz tartozó adatközlő esetében pedig a szó jelentése alapján a *rakas* 'kedves' szóra. Az egyik adatközlő számára a háború alatt hallott finn nyelvű dalok tűnnek szépnek, míg mások számára az olyan szavak, amelyeket csak finnül ismernek, így például a modern technikához vagy a betegségekhez kapcsolódó szavak.

Az attitűdkérdéseket tartalmazó kérdőívet úgy állítottam össze, hogy a zárt kérdések mellett nyitottakat is tartalmazzon, mert úgy vélem, hogy a százalékos arányok mellett a kutató által kevésbé irányított válaszok segítenek felfedni a nyelvi attitűdöknek azon elemeit, amelyek hangsúlyosabbak, fontosabbak az adott közösség számára. Ennek megfelelően arra voltam kíváncsi, hogy az adatközlők miként értékelik saját anyanyelvüket és a többségi nyelvet, hogy vajon miért szeretik vagy nem szeretik az egyik vagy a másik nyelvet. A „Szeretem a számi nyelvet, mert ...” nyitott végű állításra kapott spontán válaszok közül a leggyakrabban előfordulókat gyűjtöttem össze az alábbi felsorolás tíz első helyére. A lista további 13 állítása mind különböző adatközlőtől származik.

Szeretem a számi nyelvet, mert ...

1. *Ez az anyanyelvem.*
2. *Ezt a nyelvet tanultam meg először.*
3. *Ezt a nyelvet tanultam gyerekként.*
4. *Ez az anyanyelvem, amit minden nap használok.*
5. *Ez az a nyelv, amelyet otthon beszélünk.*
6. *Ez az a nyelv, amelyen sokkal jobban ki tudom magam fejezni.*
7. *Ez az anyanyelvem, és ezen tudok a legjobban kommunikálni.*
8. *Szép nyelv.*
9. *Az érzelmeimet, érzéseimet ezen a nyelven tudom a legjobban kifejezni.*
10. *Gyermekkorom óta ezt a nyelvet használom, és ezen a nyelven fejezem ki magam a legkönnyebben.*
11. *A szüleimtől tanultam, és boldog vagyok, hogy számi lehetek.*
12. *Számiul írok verseket, számiul festem a képeimet.*

13. *Gazdag nyelv.*
14. *Így része vagyok a számi kultúrának, a mi területünkön nagyon fontos réntartásnak, kézművességnek.*
15. *Egyre többet tudom használni.*
16. *A családom nyelve és kultúráim lényeges része.*
17. *A férjemmel csak számiul beszélünk.*
18. *A számi szókincs gazdag, nagyon sok benne a szép, szépen hangzó szó.*
19. *Ez az én nyelvem, amelyen a többi számmal beszélgetni tudok.*
20. *Minden rokonom számiul beszél, rögtön otthonosabban érzem magam ott, ahol számiul beszélnek, vagy ha én számiul beszélhetek, még akkor is, ha ismeretlen, idegen számikkal találkozom.*
21. *Ez egy nemzetközi nyelv, amit a svéd és norvég területeken is használok; ezt használom, amikor a rénekről vagy a természetről beszélök.*
22. *Könnyebben boldogulok a norvég és a svéd határ másik oldalán, ha a számít használom.*
23. *Sokkal kellemesebb olyanokkal beszélgetni, akik tudnak számiul.*

A várakozásaimnak megfelelően a számi nyelv szeretete egyértelműen annak anyanyelvi szerepéből következik, abból, hogy ez volt az elsőként, családi környezetben tanult, biztonságérzetet nyújtó, reflexnyelvvé vált nyelv. A vizsgálatban szereplő számi anyanyelvűek – ugyan a finn census „Mi az ön anyanyelve?” kérdésére a számít jelölték meg anyanyelvükként – nyilvánvalóan eltérő nyelvi készségekkel rendelkeznek, sok esetben az anyanyelvi készségeket jóval felülmúlják a többségi finn nyelvi készségek. A fenti 6. és 7. állítás azonban arra a tényre világít rá, hogy a megkérdezettek közül sokak beszédkészsége anyanyelvén a legjobb, ami mindenképpen pozitív, és arra enged következtetni, hogy az anyanyelvet nem teljesen szorította háttérbe a többségi nyelv. A válaszokból az is kiderül, hogy az adatközlők számára a számi kultúra szerves részét képező anyanyelv szépsége és gazdagsága legalább olyan fontos, mint annak kapcsolatteremtő értéke, amely megmutatkozik egyrészt a kétnyelvű családok interakcióiban, másrészt általánosságban a számikkal és a határ túloldalán élő számikkal folytatott kommunikációban.

Erős érzelmi kötődést mutat, hogy a válaszadók többsége nem adott választ a „Nem szeretem a számi nyelvet, mert ...” állításra. Mindössze négy adatközlő egészítette ki az állítást, az alább ismertetett módon. Egyikük ugyan anyanyelvének tartja a számít, de saját bevallása szerint az iskolában tanult meg számiul. Ő valójában második nyelvként sajátíthatta el a nyelvet, ezért konkrétan meg tudta fogalmazni, hogy milyen nehézségekkel szembesülhet az, aki számi nyelvet tanul. A második, idősebb korosztályhoz tartozó válaszadótól saját hiányos nyelvi készségei miatt áll távolabb anyanyelve. A harmadik adatközlő Vuotso dominánsan finn nyelvű közösségében, vegyes házasságban él, ezért nincs módja számiul kommunikálni. Az anyanyelvi kommunikáció hiánya ugyancsak a nyelvhez fűződő negatív érzelmeket erősítheti fel. A negyedik, a fiatalabb, tanult korosztályhoz tartozó beszélő egy, a nyelv jövőbeli kilátásai szempontjából reménykeltő jelenségre, a számi nyelv felélénkülésére és az azzal járó egyér-

telmü következményre hívja fel a figyelmet, amely szerint a kevésbé mobilis, a gazdasági életben részt már nem vevő, idősebb számiknak nehézséget okoz a nyelvi újítások követése.

Nem szeretem a számi nyelvet, mert ...

1. *Nehéz a fokváltakozás és általában a nyelvtan.*
2. *Sosem tanultam meg írni, sem pedig rendszeresen olvasni számiul.*
3. *Senkivel nem tudok számiul beszélni.*
4. *Az új számi szavak nagyon zavarosak, és az idősek már nem is értik ezt az „új számit”.*

Az adatközlők többsége a „Szeretem a finn nyelvet, mert ...” állításra öt olyan választ adott, amelyekről összefoglalóan azt állapíthatjuk meg, hogy az adatközlők semmilyen módon sem viszonyulnak negatívan a finn nyelv államnyelvi státuszához, a finn nyelv iskolai oktatásához, és a finn nyelvnek fontos használati értéket tulajdonítanak a formális nyelvhasználati színtereken. A kétnyelvű, sok esetben finndomináns környezetet a legtöbben nem tartják korlátozónak, hanem úgy érzik, hogy anyanyelvük mellett számi identitásuk természetes részét képezi a finn nyelv és kultúra ismerete. Ugyancsak egészen magától értetődő, hogy szükség van a finn nyelv modern szókészletére, és hogy a finn nyelv ismerete elengedhetetlen akkor is, amikor a családi környezetből kilépve a többségi társadalom tagjaival kerülnek kapcsolatba.

Szeretem a finn nyelvet, mert ...

1. *Hivatalos nyelv.*
2. *Ezt a nyelvet használom.*
3. *Mert ezt tanultam az iskolában.*
4. *Ezt a nyelvet tanultam az iskolában, és szükségem van rá a mindennapi életben.*
5. *Ezen a nyelven tudok beszélni a finnekkel a hivatalokban és az üzletekben, a bankokban, az orvosi rendelőkben.*
6. *Ezen a nyelven könnyebben boldogulok, hiszen a lakosság legnagyobb része itt finn nyelvű.*
7. *Az országom fő nyelve, és sok barátom van, aki csak finnül beszél.*
8. *Ez Finnország második hivatalos nyelve, és elkerülhetetlen, hogy ismerjük, ha itt élünk.*
9. *Ezen a nyelven tudok olyan dolgokat kifejezni, amiket számiul nem tanultam meg.*
10. *Ezen a nyelven tudom tisztázni a műszaki problémákat.*
11. *Beszélgetni tudok olyan emberekkel is, akik nem tudnak számiul.*
12. *A finn hozzátartozik a mindennapjaimhoz, és mindenki megérti.*
13. *Ezen a nyelven beszélék néhány barátommal és a szomszédaimmal.*
14. *A férjem finn, és ezt én értékelem.*

15. *Ennek a nyelvnek is van múltja.*
16. *Általában finnekkel vagyok együtt; olyan területen élek, ahol alig beszélnek számiul.*
17. *Fiatalabb barátaim finnül beszélnek.*
18. *Muszáj megtanulni ezen a nyelven, ami rossz dolog. Muszáj, ha a számi területeken kívül is boldogulni akarunk.*

Nem szolgáltak meglepetésekkel a kérdőívet záró „Nem szeretem a finn nyelvet, mert...” állításra kapott válaszok. A válaszadók nyilvánvalóan azért viszonyulnak negatívan a többségi nyelvhez, mert az nem az elsőként tanult nyelvük, ezért számukra kevésbé tetsző, mint a számi. Egy réntartással foglalkozó adatközlő említette meg a finn nyelv hiányosságait a réntartással kapcsolatos terminológia terén. A válaszadók közül mindössze ketten viszonyultak határozottan negatívan a többségi nyelvhez, és egyetlen adatközlő vélte csak úgy, hogy a finn nyelv veszélyezteti a Finnországban beszélt egyéb nyelveket, egy másik pedig nyomdafestéket nem tűró módon sérelmezte, hogy Finnország minden területén ezt a nyelvet beszélik.

Nem szeretem a finn nyelvet, mert ...

1. *Az iskolában tanultam és nem az anyanyelvem.*
2. *Számomra ez a nyelv idegen.*
3. *A rénnel kapcsolatos tennivalókról ezen a nyelven nem tudok beszélni.*
4. *Túl sok helyet foglal el magának Finnországban, és megeszi a többi nyelvet.*
5. *Az állam nyelve, Finnországban mindenhol (szitkozódó kifejezésekkel).*

A kérdőív legvégén biztosítottam lehetőséget az adatközlők észrevételei számára, akik szabadabb formában véleményt is nyilvánítottak magáról a kutatásról és a kérdőívről. Minden esetben értékes, sokszor magánjellegű információkkal egészítették ki a nyelvhasználati kérdőívet, beszámoltak maguk és családjuk nyelvhasználati szokásairól, visszaidézték a számi nyelv gyermekkori elsajátításának körülményeit mind az otthoni, mind pedig az iskolai környezetben, és a számi nyelv széttagoaltságáról panaszkodtak, vagy konkrét igényeket fogalmaztak meg, például a kétnyelvű szótárak elérhetőségét, illetve a kétnyelvű istentisztelet vagy az anyanyelvi televízióműsorok biztosítását illetően. Az alábbiakban e megjegyzések közül közlök néhányat magyar fordításban, a megjegyzések előtt az adatközlő száma, születési éve, neme és lakóhelye olvasható).

3. (1923, férfi, Enontekiö) *Borzalmas élményeim vannak arról, amikor gyerekként számiul beszéltem az iskolában vagy a templomban. Rengeteg megaláztatás ért. Az iskolában megbüntettek, vagy kimosták a számat, ha számiul szólaltam meg. Boldogsággal tölt el, hogy ma értékeli az anyanyelvemet, örülök annak, hogy négy és öt éves unokáim nem csak finnül és norvégul, hanem számiul is beszélnek, és hogy a lányom a számi nyelv ápolásával foglalkozik Norvégiában. A mi családunkban a számi zászló mindig magasban lobog!*

7. (1925, nő, Sodankylä) *Már idős ember vagyok, és nehezen olvasok. A gyermekeim és az ő gyermekeik sem beszélnek már számiul. Igaz, hogy Inari déli részén számikkal éltem gyermekkoromban, de az év nagy részét iskolás koromban finn bentlakásos iskolában töltöttem.*
9. (1939, férfi, Vuotso) *Jó lenne, ha mindenki számára elérhetőek lennének a számi–finn szótárak, és az is, ha a Sabbmelas (sic!) újság gyakrabban jelenne meg.*
10. (1938, nő, Enontekiö) *Én számi vagyok, de az egyáltalán nem tetszik, hogy a számi ügyek támogatói saját céljaik elérését fontosabbnak tartják. Lappföldön és a világon mindenütt minden állampolgárnak ugyanazokkal a jogokkal, kötelezettségekkel és lehetőségekkel kellene rendelkezniük a hagyományos foglalkozásának gyakorlásával kapcsolatban.*
11. (1937, férfi, Enontekiö) *Ha Kilpisjärviben jársz, akkor ugorj be! Sokat tudnék mesélni mindazokról a dolgokról, amelyek a mi kultúránkhoz, hozzám tartoznak. Köszönöm!*
13. (1937, férfi, Enontekiö) *Legközelebb gyere ide, és nézd meg, hogy hogyan élünk itt a lavvóban (számi sátor).*
16. (1931, nő, Enontekiö) *A templomban az istentiszteletet két nyelven kellene tartani.*
18. (1930, nő, Enontekiö) *Remélem, hogy segítettem egy kicsit. Én egy olyan számi nő vagyok, akinek nem volt lehetősége iskolába járni, csak néhány hétig a háború alatt Norvégiában. Ebből sem sok maradt, és ez biztosan látszik is a válaszokban.*
19. (1942, nő, Enontekiö) *Akkor jártam iskolába, amikor a számi nyelvet tilos volt használni. Sírva olvastunk finnül, a számit már a gyerekeimnek sem tanítottam, de ma új idők járnak, a három unokámmal számiul beszélek. Remélem, hogy a világon minden kisebbségi nyelvet békén hagynak, mert a nyelvünk ad nekünk biztonságérzetet.*
22. (1945, nő, Enontekiö) *A számi nyelv sok ország számijait köti össze. Erős köztünk az összetartozás érzése.*
28. (1950, nő, Enontekiö) *Nagyon határozott személyiségnek kell lenni ahhoz, hogy valaki a finnek területén meg tudja őrizni anyanyelvét. Rengeteg finn televízióadás van finnül. Könnyebb finnül beszélni és olvasni. A mai számiban rengeteg olyan szó van, amit gyerekként nem is ismertem. Nagyon zavar, hogy a híreket norvég számiul és nem az én nyelvjárásomban olvassák fel. Még tankönyv sincs az én nyelvjárásomban, és nem is szeretem hallgatni, ha valaki más nyelvjárásban beszél, nem esik jól a fülemnek. A gyerekek tankönyveiben is annyiféle nyelvjárást lehet olvasni. Nem is tudom. Nem jó, hogy annyi nyelvjárás van. Köszönöm!*
32. (1951, férfi, Enontekiö) *Én mindkét nyelvet szeretem, mert mindkettőt beszélem és értem. Köszönöm!*
33. (1951, férfi, Sodankylä) *Keress meg, ha többet is meg szeretnél tudni. Köszönöm!*
34. (1951, férfi, Enontekiö) *Az a baj, hogy csak egy számi nyelvű program van a televízióban, a hírek, azt is Norvégiából fogjuk, és persze az ott élő számikat érintő dolgokról szólnak.*

45. (1961, nő, Vuotso) *Az édesanyám és az édesapám beszél számiul. A 60-as években a környezet elnyomása miatt nem taníthattak bennünket számiul. Felnőttként már nehezen kezd el az ember számiul tanulni, hiszen már messze kerültem az otthonomtól, és a munkahelyemen is finnül beszélnek.*
49. (1963, nő, Enontekiö) *A mi családunk nagyon nagy, sok barátunk és szomszédunk van. Sok nyelvet beszélünk, és három ország állampolgárai vagyunk (Finnország, Svédország, Norvégia), de mindannyiunk közös nyelve a számi. Otthon három nyelvet használunk: a számit, a svédet és a finnt.*

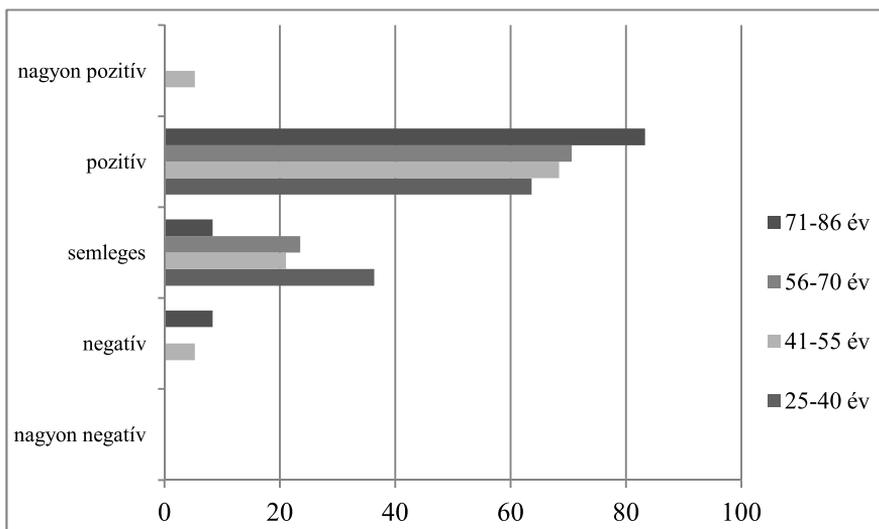
9. Az attitűdök összefüggései

Amennyiben a vizsgált kétnyelvű közösség nyelvi attitűdjeit nem egymástól elszigetelten, hanem egymáshoz való viszonyukban vizsgáljuk, még árnyaltabb képet kaphatunk a közösség nyelvi helyzetéről. Ha abból indulunk ki, hogy a nyelvcsere több nemzedéken át tartó folyamat, és feltételezzük, hogy a vizsgált közösségben nyelvcsere zajlik, és a nyelvhez való viszonyulás sem egy statikus állapot, akkor az egyes életkori csoportok nyelvhasználati normái között különbségeket kell felfedeznünk.

Korábbi megfigyelések szerint jelentős különbségek lehetnek a férfiak és a nők nyelvválasztási szokásai között. Az e téren folytatott kutatások eredményei egymásnak ellentmondóak: a nők hol hajlamosabbak megőrizni anyanyelvüket, hol pedig nagyobb arányban jellemző rájuk az új nyelv választása. Érdekelt tehát, hogy a vizsgált közösség nő és férfi tagjainak nyelvi attitűdjei mutatnak-e bármiféle különbséget. Arra a kérdésre is igyekeztem választ kapni, hogy vajon az attitűdöket illetően érzékelhető-e eltérés a nők és a férfiak között.

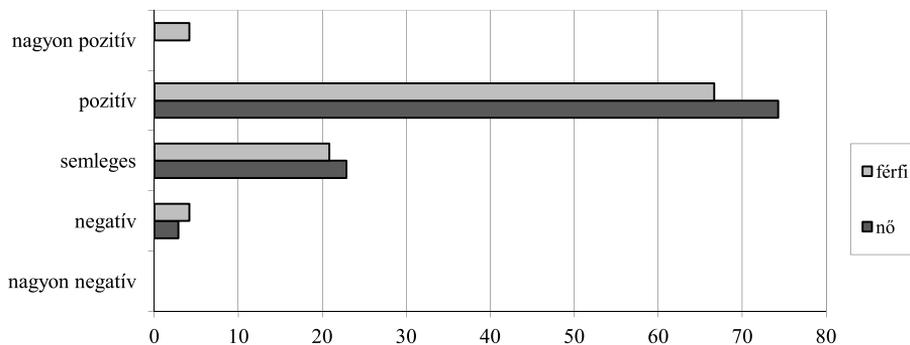
A nyelvi attitűdök a közösség tagjainak iskolázottsága és foglalkozása szerint is mutathatnak különbségeket. Az iskolázottság és foglalkozás tekintetében fellelhető különbségek ambivalens tényezői a nyelvcsereének (vö. Kloss 1967), azaz a beszélőközösség jellemzőitől függően pozitív vagy negatív hatással lehetnek rá. Számos közösségben az alacsony iskolai végzettségűek jobban őrzik nyelvhasználati szokásaikat, mint a magasabb iskolai végzettséggel rendelkezők. A vizsgált számi közösség esetében is azt várhatjuk, hogy a hagyományos számi tevékenységekben, a réntartásban, a számi kézműves termékek készítésében részt vevő, ezért főként számikkal kapcsolatban álló iskolázatlan vagy alacsony iskolázottságú személyek jobban őrzik anyanyelvüket, mint a számi közösség kvalifikáltabb tagjai, akiknek formális kapcsolathálózatuk jobbára finnekből áll.

A kapott eredmények azt mutatják, hogy valamennyi korosztály pozitívan viszonyul anyanyelvéhez és a kétnyelvűség jelenségeihez egyaránt (l. 4. ábra). A kétnyelvűségi attitűdök ezzel majdhogynem megegyező képet mutatnak, ezért itt ezt nem ábrázolom. Az eredmények nem igazolják a korábbi vizsgálatok ide vonatkozó következtetését (l. Baker 1988; Sharp 1973), amely szerint az attitűdök a kor előrehaladtával negatívvabbakká válnak. Így aztán, ha a vizsgált számi közösség esetében az anyanyelv iránti attitűdök kedvezőek és változatlanok maradnak a fiatal generációk közösségeiben, akkor elmondhatjuk, hogy az életkor önmagában nem előmozdítja a nyelvcsereket.



4. ábra: Az Attitűdkérdések I. és az életkor összefüggései

A nemek tekintetében is csekély mértékű összefüggés mutatkozik. A férfiak és a nők túlnyomó többsége pozitívan viszonyul anyanyelvéhez és a kétnyelvűségi helyzet sajátosságaihoz, ahogyan ez az 5. ábrán is látszik. Azt már más kutatások is bizonyították, hogy a nők jobban őrzik anyanyelvüket, mint a férfiak, attitűdjeik, kiváltképpen integratív attitűdjeik pozitívabbak a férfiakénál. Ezt az itt kapott eredmények megbízhatóan nem tudják alátámasztani, viszont a nők kétnyelvűségi helyzetéhez való hozzáállása, ha lehet, még pozitívabb, mint az általános attitűdök esetében: 8,5%-uknak nagyon pozitívak az attitűdjei, míg a férfiak közül senki sem jelölt meg nagyon pozitív attitűdöket a kétnyelvűséggel kapcsolatosan.



5. ábra: Az Attitűdkérdések I. és a nem összefüggései

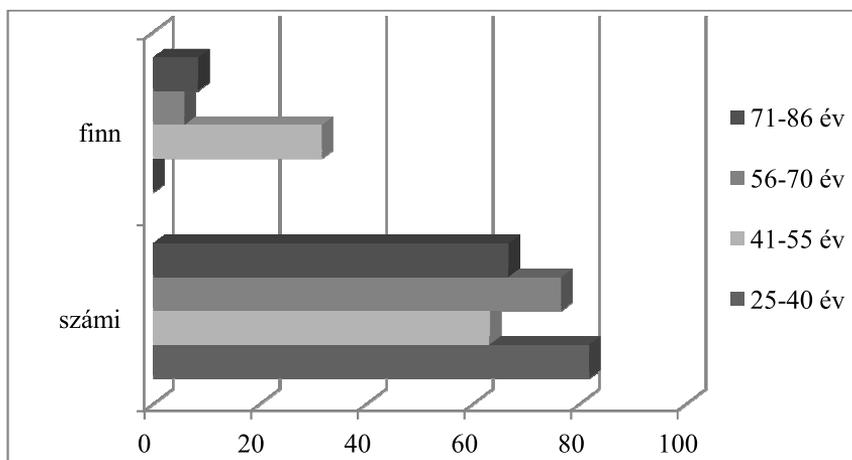
Az adatközlők foglalkozásuktól függetlenül ugyancsak pozitívan viszonyulnak az anyanyelvükhöz és a kétnyelvűségi helyzetéhez. A számikkal gyakrabban kapcsolat-

ban álló réntartók, az egyéb foglalkozású nyugdíjasok és a mindennapok során a finnnekkel gyakrabban interakcióba lépők attitűdjei egyaránt kedvezőek.

10. Az attitűdök egyéb összefüggései

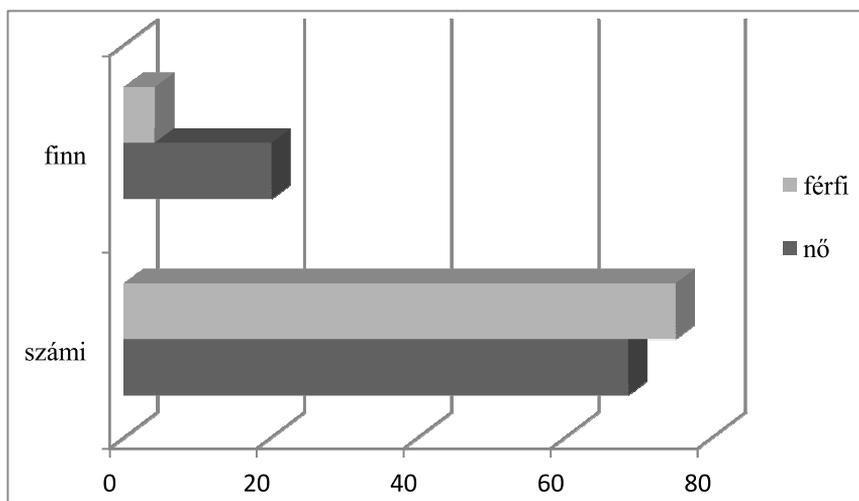
Befejezésül a kérdőívet lezáró, az anyanyelvhez kapcsolódó általános érzelmi beállítódást, valamint a beszédkézséget vizsgálom az életkor, a nem, a foglalkozás és az iskolázottság mentén, segítségül hívva ehhez az attitűdkérdőív záró kérdéssorát (lásd az Attitűdkérdések III. kérdéseit), és abból is kiemelve az alábbi két kérdést: (1) „Melyik nyelvet szereti jobban?”, (2) „Melyik nyelven fejezi ki könnyebben magát?”.

A 6. ábra jól illusztrálja azt az örvendetes helyzetet, hogy valamennyi korosztály túlnyomó többségben anyanyelvét szereti jobban. Feltűnő a legfiatalabb korosztály anyanyelvéhez fűződő pozitív érzelmének dominanciája, a középgeneráció részéről viszont a finn kissé határozottabb szeretete.

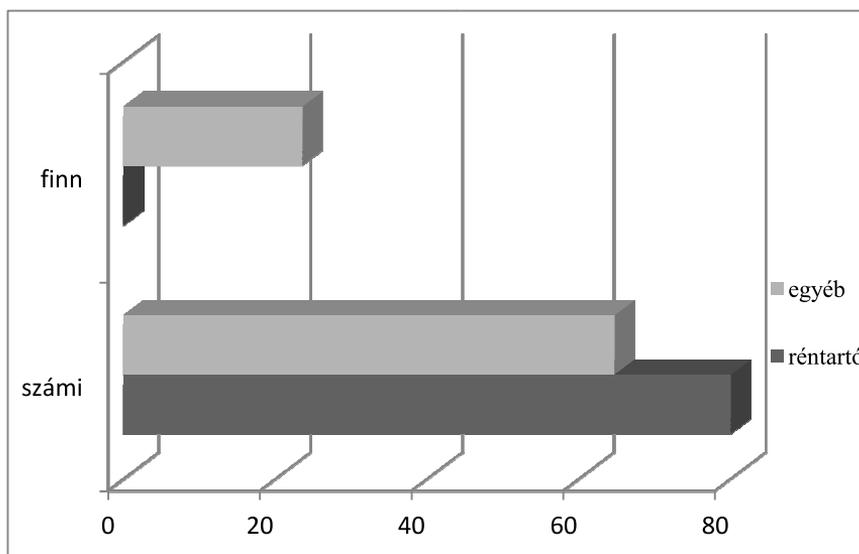


6. ábra: Az Attitűdkérdések III/2. és az életkor összefüggései

Az elkülönülés mindenképpen e két korosztály eltérő alapélményére vezethető vissza. A fiatalabbak már egy olyan nyelvi környezetben nőttek fel, amelynek többségi és kisebbségi tagjai is pozitívan viszonyulnak a nyelv fenntartásához – ami leginkább az oktatás támogatásában jelenik meg –, ugyanakkor a középgeneráció, de legfőképpen annak idősebb tagjainak fiatalkorára, iskolában töltött éveire még nem voltak hatással azok a revitalizációs törekvések, amelyek a számi nyelv oktatásában való megjelenését és a társadalom elfogadó attitűdjeit hozták magukkal. A válaszokból az is kiderül, hogy az anyanyelvi változat értékesebb a férfiak és a réntartók számára, ami arra enged következtetni, hogy a réntartók, akik többnyire férfiak, határozottabban őrzik anyanyelvüket.



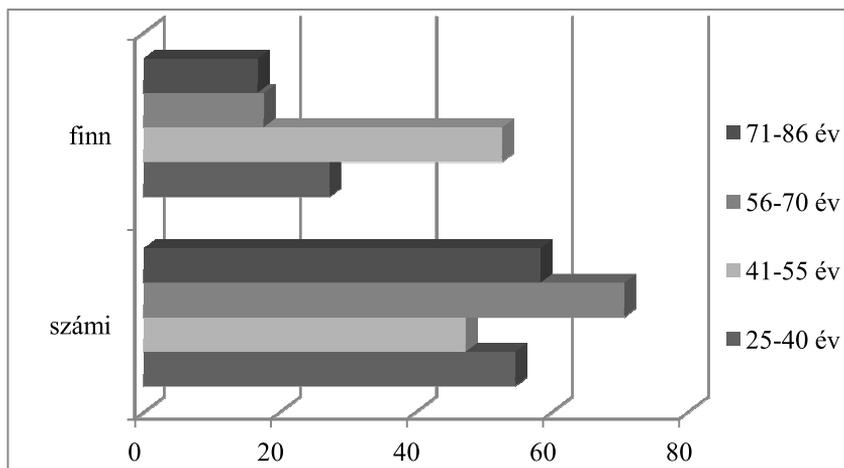
7. ábra: Az Attitűdkérdések III/2. és a nem összefüggései



8. ábra: Az Attitűdkérdések III/2. és a foglalkozás összefüggései

A fenti diagramokat, majd az iskolázottsággal való összefüggést megvizsgálva elmondható, hogy az anyanyelvhez határozottan pozitív érzelmek fűződnek, ami nem függ az adatközlők iskolázottságától, és ami mindenképpen megkönnyítheti és elősegítheti az anyanyelv fenntartását.

A „Melyik nyelven fejezi ki könnyebben magát?” kérdésre adott válaszok az életkorok mentén már nem mutatnak az előzőhöz hasonló éles különbségeket. A nyelvcserehelyzetnek arról a fázisáról ad képet a 6. és a 9. diagram, amelyben a kisebbségi közösség ugyan pozitívan viszonyul saját nyelvéhez, de ezek a nagyon pozitív attitűdök egyre kevésbé tükröződnek a mindennapi nyelvhasználatban, amit egyre inkább a többségi nyelv dominanciája jellemez. A fent említett középkorosztálynak – a többi korosztálytól az előzőnél mérsékeltbb eltéréssel – ismét a finnre esett a választása, amit ismét az anyanyelv oktatásának gyermekkori hiányára lehet visszavezetni.



9. ábra: Az Attitűdkérdések III/4. és az életkor összefüggései

A foglalkozás tekintetében azt az eredményt kaptam, hogy a réntartók az egyéb foglalkozásúaknál jelentősen nagyobb arányban fejezik ki könnyebben magukat anyanyelvükön. Ezt az igen nagy különbséget a réntartásban megőrződött számi szókincs hasznosságának, fontosságának tulajdoníthatjuk, ezért hát nem lehet elhanyagolható a nyelvfenntartási törekvésekhez kapcsolva a számik hagyományos életmódjának támogatása, aminek láthatóan fontos szerepe van a nyelv megőrzésében.

Az adatok tanúsága szerint a nem és az iskolázottság alig van összefüggésben az adatközlők beszédkézségével. A beszédkézséget illetően 9%-os az eltérés a férfiak és a nők között a nők javára, és mindössze 5%-os eltérés észlelhető az alacsonyabb iskolázottságúak és az iskolázottabbak beszédkézsége között, az iskolázottabbak javára, ami abból ered, hogy az adatközlők számára a számi az elsőként, családi környezetben tanult és leggyakrabban ott használt nyelv.

11. Következtetések

A vizsgált közösség nyelvi attitűdjeiről az alábbi kép rajzolódott ki: (1) a nyelvi attitűdöket csekély mértékben befolyásolja a beszélők életkora, neme vagy foglalkozása; (2) a vizsgált közösség szinte kivétel nélkül rendkívül fontosnak tartja az anyanyelv megőrzését, elsajátítását és továbbörökítését a fiatalabb generációk számára; (3) a kö-

zösség tagjai a számi–finn kétnyelvűségi helyzetet általában nem tartják korlátozónak; és (4) erősen él bennük a közösséghez tartozás érzése, érzelmileg erősen kötődnek anyanyelvükhöz, annak értékéhez, bár hasznosságáról már nincsenek teljesen meggyőződve.

Feltételezésem szerint tehát a vizsgálat során tapasztalt pozitív attitűdök jó eséllyel mozdíthatják elő az anyanyelvhasználatot, különösen a fiatalabb generáció életében. Reménykeltő az is, hogy éppen ez a generáció határozottan pozitív attitűdökkel rendelkezik anyanyelvével kapcsolatban. Tehát az anyanyelv legtöbbjük identitásának még mindig döntő fontosságú eleme, annak ellenére is, hogy egyre kevesebb nyelvi szintéren választják a számit interakciójuk eszközüül. Ahogyan az attitűd, úgy a számi nyelvi identitás is sokat változott az elmúlt évtizedekben. A mai számi közösségben az figyelhető meg, hogy valamennyi korosztály fokozatosan eltávolodik a családi nyelvhasználatra épülő nyelvi identitástól egy olyan közösségi identitásig, amelyet a tágabb nyelvi környezet, azaz a másodnyelv-domináns kétnyelvűségi helyzet, a számi kulturális tradíciók, azok mindennapokba történő integrálása, és az anyanyelvhez fűződő erősen pozitív attitűdök formálnak.

Nem szabad azonban elfelejteni, hogy akármilyen kedvező is a kisebbség hozzáállása anyanyelve megtartásához, és akármennyire kiegyensúlyozott a kisebbség és a többség viszonya, ezek önmagukban nem garantálják a nyelv fennmaradását. A nyelvmegőrzés sikerének záloga mindenképpen az anyanyelv családi nyelvhasználatban való megtartása lenne, e nélkül a nyelvcsere legfeljebb lelassítható, de meg nem állítható. Ezért kiemelt fontosságú az anyanyelv presztízisének nyelvélénkítési, nyelvtervezési törekvéseken keresztül történő emelése. Annál is inkább, mert az egyre gyakoribb exogám házasságokban az a tendencia érvényesül, hogy a magasabb presztízű nyelv használata dominál.

Kutatásom az enontekiői és sodankyläi számi közösség nyelvcsere-helyzetének feltérképezésére irányuló alapvető céljának teljesítése korántsem jelenti a kutatás lezárását. A jelenlegi nyelvhasználati szokások – és természetesen a nyelvi attitűdök is – idővel változnak. A közösség nyelvcsere-helyzete akkor válik jól interpretálhatóvá, ha az állapotfelmérést olyan változásvizsgálat követi majd, amely azonos módszertani eljárásokat követve biztosítja az adatok összemérhetőségét.

Függelék

Attitűd-kérdések

I. Mi a véleménye az alábbi állításokról? Jelöljön meg egyet az öt lehetséges válasz közül (✓)!

	teljesen egyet- érték	egyet- érték	nem tudom eldönteni	nem érték egyet	egyáltalán nem érték egyet
1. Szívesen hallgatom a számi beszédet.					
2. Szívesebben nézek finn nyelvű tv-adást, mint számi nyelvűt.					
3. A Lappföldön élő számi diákoknak meg kell tanulniuk számiul.					
4. Hiábavaló megtartani a számi nyelvet.					
5. Szívesen beszélek számiul.					
6. A számít nehéz megtanulni.					
7. Vannak a száminál hasznosabb nyelvek is.					
8. Felnőttként valószínűleg fogom használni a számít.					
9. Érdeemes megtanulni számiul.					
10. A számi nyelvnek nincs helye a modern világban.					
11. A számi nyelv el fog tűnni, hiszen itt mindenki beszél finnül.					
12. Lényeges számiul tudni, ha a számi kultúra részévé szeretnénk válni.					
13. Meg kell őriznünk a számi nyelvet.					
14. A számi nyelvoktatást nem szabad kötelezővé tenni.					
15. Szeretném, ha Lappföldön finn helyett mindenhol számiul beszél- nének.					
16. Nehéz számi nyelven tanulni.					
17. A számi nyelvet lenézik a társadalomban.					

	teljesen egyet- érték	egyet- érték	nem tudom eldönteni	nem értek egyét	egyáltalán nem értek egyét
18. Szívesen tanulok számiul.					
19. Számi házastársat szeretnék.					
20. Fontos, hogy a gyermekem megtanuljon számiul.					

II. Mi a véleménye az alábbi állításokról? Jelöljön meg egyet az öt lehetséges válasz közül (✓)!

	teljesen egyet- érték	egyet- érték	nem tudom eldönteni	nem értek egyét	egyáltalán nem értek egyét
1. Fontos tudnunk számiul és finnül is.					
2. Lappföldön csak egy nyelven kellene beszélnünk.					
3. Műveltebbekké válunk, ha tudunk számiul és finnül is.					
4. A gyermekeket összezavarja, ha számít és finnt is tanulnak.					
5. Könnyebben kapunk munkát, ha tudunk számiul és finnül is.					
6. Fontos, hogy tudjunk írni számiul és finnül is.					
7. Lappföld iskoláiban számiul és finnül is kell tanítani.					
8. Az útjelző táblákat mindenhol finn és számi nyelven is fel kell állítani.					
9. Nem nehéz két nyelvet beszélni.					
10. Problémákat okoz, ha két nyelvet is tudunk.					
11. Sajnálom azokat az embereket, akik nem tudnak számiul és finnül egyaránt.					
12. A tanulóknak meg kellene tanulniuk olvasni számiul és finnül egyaránt.					
13. Többet tudunk, ha számiul és finnül is beszélünk.					

	teljesen egyet- érték	egyet- érték	nem tudom eldönteni	nem értek egyet	egyáltalán nem értek egyet
14. Több barátja van azoknak, akik számiul és finnül is tudnak.					
15. Csak az idős embereknek kell tudniuk számiul és finnül.					
16. Könnyebb munkahelyünkön előrelépni, ha tudunk számiul és finnül.					
17. A gyermekek könnyen megtanulnak számiul és finnül.					
18. A számi és a finn nyelv egyformán fontos legyen Lappföldön.					
19. Jobb fizetést lehet kapni, ha finnül és számiul is tudunk beszélni.					
20. Nem szeretném, ha mindenhol finnül beszélnék számi helyett.					
21. Szeretném, ha felnőttként olyan embernek tartanának, aki számiul és finnül is tud.					
22. Mindenkinek tudnia kell számiul és finnül.					
23. Fontos, hogy a gyermekeim tudjanak számiul és finnül.					
24. Lappföldön megél egymás mellett a számi és a finn.					
25. Mindenkinek csak egy nyelvet kellene használnia.					

III. Válaszoljon az alábbi kérdésekre! Jelöljön meg egyet a válaszlehetőségek közül (✓)!

	számi	finn
1. Melyik nyelvben érzi magát otthonosabban?		
2. Melyik nyelvet szereti jobban?		
3. Melyik nyelv hangzik szebben?		
4. Melyik nyelven fejezi ki könnyebben magát?		

	vannak*	nincsenek
1. Vannak olyan dolgok, amelyek szebben hangzanak számiul? *Írjon példákat!		
2. Vannak olyan dolgok, amelyek szebben hangzanak finnül? *Írjon példákat!		

IV. Fejezze be az alábbi mondatokat!

Szeretem a számi nyelvet, mert

Nem szeretem a számi nyelvet, mert

Szeretem a finn nyelvet, mert

Nem szeretem a finn nyelvet, mert

Megjegyzések:

IRODALOM

- Ajzen, Icek – Martin Fishbein 1980: *Understanding attitudes and predicting social behaviour*, New Jersey, Prentice – Hall.
- Ajzen, Icek 1988: *Attitudes, personality, and behavior*, England, Open University Press.
- Allport, Gordon, Willard 1935: Attitudes, in Murchison, Carl ed.: *A Handbook of Social Psychology*, Worcester, Mass., Clark University Press.
- Baker, Colin 1988: *Key issues in bilingualism and bilingual education*, Clevedon, Multilingual Matters.
- Baker, Colin 1992: *Attitudes and language*, Clevedon, Multilingual Matters.
- Bartha Csilla 1995: Nyelvsere, nyelvvesztés: Szempontok az emigráns kétnyelvűség vizsgálatához, in Kassai Ilona szerk.: *Kétnyelvűség és magyar nyelvhasználat*, Budapest, Az MTA Nyelvtudományi Intézetének Élőnyelvi Osztálya. 37–47.
- Bartha, Csilla 2001: Kétnyelvűség, oktatás, kétnyelvű oktatás és kisebbségek, *Educatio* 9/4, 761–75.
- Cooper, Joel – Robert Croyle 1984: Attitudes and attitude change, *Annual Review of Psychology* 35, 395–426.

- Duray Zsuzsa 2008: *Kétnyelvűség és nyelvi attitűd finnországi északi számi beszélőközösségekben*, Doktori értekezés. Budapest, ELTE Finnugor Tanszék.
- Fasold, Ralph 1984: *The sociolinguistics of society*. Ch. 6. *Language attitudes*, Oxford, Basil Blackwell.
- Gal, Susan 1979: *Language shift: social determinants of linguistic change in bilingual Austria*, New York – San Francisco – London, Academic Press.
- Gardner, Robert C 1982: Language Attitudes and Language Learning, in Ryan, Elen B. – Howard Giles eds.: *Attitudes Towards Language Variation*, London, Edward Arnold.
- Kahle, Lynn 1984: *Attitudes and social adaptation*, Oxford, Pergamon.
- Kloss, Heinz 1967: Types of multilingual communities: A discussion of ten variables, in Fishman, Joshua et al. eds.: *Language Loyalty in the United States*, The Hague, Mouton, 206–52.
- Lambert, Wallace E. 1967: A social psychology of bilingualism, *Journal of Social Issues* 23, 91–109.
- Lewis, Glynn E. 1981: *Bilingualism and bilingual education*, Oxford, Pergamon Press.
- Likert, Rensis 1932: A technique for the measurement of attitude, *Archives of Psychology* 140, 1–55.
- Péntek János 2002: Státusz, presztízs, attitűd és a kisebbségi nyelvváltozatok értékelése, in Hoffmann István – Juhász Dezső – Péntek János szerk.: *Hungarológia és dimenzionális nyelvészet*, Debrecen – Jyväskylä.
- Ryan, Elen B. – Howard Giles – Richard J. Sebastian 1982: An integrative perspective for the study of attitudes toward language variation, in Ryan, Elen B. – Howard Giles szerk.: *Attitudes towards language variation*, London, Edward Arnold.
- Sammallahti, Pekka 1998: *The Saami languages. An introduction*, Kárásjohka, Davvi girji.
- Shaw, Marvin E. – Jack M. Wright 1967: *Scales for the measurement of attitudes*, New York. McGraw-Hill.
- Smith, James F. 1980: *Language and language attitude in a bilingual community*, Leeuwarden, Fryske Adademy.
- Thurstone, Louis Leon – Edward J. Chave 1929: *The measurement of attitudes*, Chicago, University of Chicago Press.

LANGUAGE ATTITUDES IN THE SAMI COMMUNITIES OF ENONTEKIÖ AND SODANKYLÄ

ZSUZSA DURAY

The language of the Northern Sami speech community in Finnish Lapland, belonging to the Finno-Ugric branch of the Uralic language family, is genuinely threatened and the speakers of Northern Sami have been experiencing cultural and linguistic assimilation into the majority community over the past centuries. This has led

to the eventual decrease in the functions of the minority language making it increasingly difficult for the Sami speakers to pass their mother tongue on to young generations. The aim of this study is to examine the present bilingual situation in the Sami communities of Enontekiö and Sodankylä by investigating the attitudes of minority members to Sami, Finnish and Sami-Finnish bilingualism. In the study I tested the following hypotheses:

- (1) The Sami community has favorable attitudes towards the Sami language and culture, as well as to specific features of its bilingual situation.
- (2) The language attitudes of the community do not stand in correlation with the norms of language use or with social and demographic variables.

I collected the data through questionnaires enquiring about language use and attitudes and tested the hypotheses by applying simple quantitative analysis. Following the analysis of the data obtained from the questionnaires and the relationship of language attitudes with the variables of age, gender, occupation and education, preliminary hypothesis (1) has been verified and hypothesis (2) has been modified as follows: The language attitudes of the community do not stand in strong correlation with the norms of language use or with social and demographic variables. Thus, the language attitudes of Sami speakers can be described as follows: (1) the norms of language attitudes are barely influenced by the individual variables of age, gender and occupation; (2) the members of the community almost entirely consider it particularly important to preserve and teach Sami; (3) they regard the Sami-Finnish bilingual situation to be natural; and (4) they are strongly attached to the positive values of the Sami language, but are not sure about its usefulness. Although the Sami community is evidently in a language shift situation, it is impossible to predict when this phase of mixed language use will be replaced by the exclusive use of the majority language. Nevertheless, the present patterns of positive attitudes towards minority and majority language use indicate that the speech community is in an additive bilingual situation and is characterized by noticeably favorable attitudes to its mother tongue and culture as well as to the present Sami-Finnish bilingual situation which is no doubt a prerequisite for the community and the minority language to survive in its dominantly Finnish bilingual community.

IGEI SZINKRETIZMUS A SZLÁV NYELVEKBEN

EKATERINA GEORGIEVA

1. Bevezetés

Dolgozatomban a szláv nyelvek igei szinkretizmusát tárgyalom, pontosabban a személy kategóriában megfigyelhető szinkretizmussal foglalkozom. A szinkretizmus terminus olyan morfológiai jelenséget ír le, amelyben egy adott lexéma szóalakjai formailag megegyeznek (pontosabb meghatározását l. 2. pont). A jelenség meghatározása után bemutatom a szláv nyelvek szinkretizmusmintáit (3. pont). Ezen kívül diakrón szempontból is próbálom vizsgálni az igei szinkretizmust a szláv nyelvekben, összehasonlítva a mai szláv nyelvekben található szinkretizmusmintákat az ószlávval (ill. óbolgárral) (4. fejezet). Bár a szinkretizmus témakörében megjelent sok leíró nyelvészeti, általános nyelvészeti és tipológiai tanulmány, ennek a jelenségnek a magyarázatára még nem született olyan elmélet, amely az összes szinkretizmusmintára meggyőző magyarázatot nyújtana. Ezért jelen dolgozat nem ragaszkodik egyetlen elmülethez, hanem inkább több teória segítségével próbál elfogadható magyarázatot adni a szláv nyelvekben megfigyelhető szinkretizmusmintákra, illetve próbára teszi azokat az elméleteket, amelyek megjelentek a szláv nyelvekre vonatkozóan (5. pont). Hangsúlyoznom kell, hogy a szinkretizmus kutatásában a tipológiai megközelítés igen lényeges, ezért dolgozatomban figyelembe veszem az eddigi tipológiai eredményeket (6. pont).

A minták bemutatásánál mindig megadom a szinkretizmus feltételét, kontextusát¹ is, tehát azt a konkrét morfológiai helyzetet, amikor a szinkretizmus realizálódik. A feltétel fogalmának a fontosságát rég elismerték a szakirodalomban (Carstairs 1987: 107; Carstairs-McCarthy 1998: 331; Baerman – Brown 2008b; Baerman et al. 2005: 111), valamint az fontos szerepet játszik a szinkretizmus leírásánál a két tipológiai szinkretizmus-adatbázisban is (Baerman 2002 és Baerman et al. 2002). Ezért mindig megállapítjuk a szinkretizmus feltételét, valamint a szinkretizmus és a feltétele tipológiai és/vagy szemantikai magyarázatára is utalunk.

2. A szinkretizmus meghatározásai

Az egyik definíció szerint egy szinkretikus alaknak több morfoszintaktikai értéke van („...a single inflected form may correspond to more than one morphosyntactic description”) (Spencer 1991: 45). Ehhez hasonló véleményen van McCreight és Chvany (McCreight – Chvany 1991: 100), akik a szinkretikus alakok polifunkcionalitását hangsúlyozzák a szintaxis szempontjából. Ezek mellett a (morfo)szintaktikai elméletek mellett létezik egy másik irányzat a szinkretizmus kutatásában, mégpedig a

¹ Jelen dolgozatban szinonimákként használjuk a két elnevezést, bár a Surrey Person Syncretism adatbázisban (Baerman 2002) a *feltétel* (condition) az általánosabb, a *kontextus* meg csupán olyan esetekben használatos, amikor egy másik szinkretizmusminta a feltétel.

szemantikai megközelítés. Ez a felfogás a strukturalista hagyományból indult ki, például Jakobson 1936-ban megjelent *Beitrag zur allgemeinen Kasuslehre: Gesamtbedeutungen der russischen Kasus* c. tanulmányából (rövid ismertetése található Gvozdanović 1991-ben). Jakobson szerint a szinkretizmus az esetragok közös szemantikájából adódik. Gvozdanović szerint (1991: 134) a szinkretizmus olyan esetekre vonatkozik, mikor több jelentés kapcsolódik össze egyetlenegy alakban. A szinkretikus alakoknak közös szemantikájukkal való magyarázatával az a probléma, hogy gyakran a közös jelentés nyelvspecifikusnak tekinthető, s ezért az elméleti relevanciája vitatható, pl. ha egy adott nyelvben az első és a második személy formailag megegyezik, azt mondhatjuk, hogy az alakok közös beszédaktus-részvevő jelentése miatt adódik a szinkretizmus, más nyelvben a második és a harmadik személy szinkretizmusa 'nem-beszélő' jelentésből jön létre (vö. Plank 1991b: 19). Bauer szerint (1992: 182) viszont a szinkretizmus egy lexéma alakjai közötti homonímia, amely neutralizáció következtében jön létre. A szinkretizmus lehet hangváltozások véletlen „terméke”, de gyakrabban morfológiai változásoknak az eredménye, amelyeknek funkcionális-pragmatikai motívációjuk is lehet (Bickel–Nichols 2007: 207). Ismeretes, hogy számos indoeurópai nyelvben a semleges nemű főveknél az alany- és a tárgyeset szinkretikus, ami funkcionális tényezőkké magyarázható, hiszen ezek a főnevek általában élettelenek, ezért kisebb valószínűséggel kerülhetnek alanyi pozícióba.

Megjegyzendő az is, hogy eredetileg a szinkretizmust csak diakrón jelenségnek tartották, hiszen gyakran hangtani változások révén keletkezik, viszont manapság leíró szempontból is beszélnek szinkretizmusról (Crystal 1997: 376). A szinkretizmus és a nyelvtörténet viszonyáról több tanulmány ejt szót (pl. Carstairs 1987), s mint látni fogjuk, a szláv nyelvek esetében is igen fontos a nyelvtörténeti szempont.

Egy másik vélemény szerint a szinkretizmus legfontosabb tulajdonságai a következők: „morfológiai megkülönböztetés, amely szintaktikailag releváns (tehát létező ragozási kategóriával van dolgunk), de ez a morfológiai megkülönböztetés bizonyos (morfológiai) feltétel(ek) között nem fejeződik ki, aminek az eredménye a szintaxis és morfológia közötti meg nem felelés (mismatch)” (Baerman et al. 2005: 2).

Bár a fenti meghatározások némileg eltérnek, kitűnik, hogy egy lexéma ragozott alakjai közötti formai egyezéseket nevezzük szinkretizmusnak. Ezen dolgozatban ezt a definíciót fogadjuk el, de nem teszünk utalást a szinkretizmus keletkezésének az okára (közös szemantika, neutralizáció, nyelvtörténeti változás stb.). Ez a definíció a ragozás fogalmát feltételezi (amire Baerman és társai rámutatnak a „morfológiai megkülönböztetés”-sel). Tehát csak akkor beszélhetünk szinkretikus alakokról, ha egy meglévő ragozási kategóriával állunk szemben. Azért mindenfelé képpen meg kell győződnünk arról, hogy mik a valódi ragozási kategóriák az adott nyelvben. Jelen dolgozatban a kategória (category) szakszón² pl. a SZÁM, SZEMÉLY, IDŐ stb. fogalmakat értjük. A ragozási kategóriákat kis kapitális betűkkel adjuk meg. A kategóriáknak különböző értékeik (values) vannak, pl. SG, AORIST, IMPERATIVE stb. Az értékeket nagybetűvel írjuk. Ezen dolgozatban csak a személy kategóriában megfigyelhető szinkretiz-

² A terminushasználat azonban nem mindig egyértelmű. Sokszor a *kategória* helyett *jegy* (feature) terminus használatos, *érték* helyett pedig *tulajdonság* (property), vö. Carstairs-McCarthy 1992: 196–197.

mus-mintákról lesz, ezen kategória ragozási mivolta a szláv nyelvekre vonatkozólag teljesen elfogadott (l. alább).

Még egy fontos megjegyzés: a szinkretizmus a paradigmákban valósul meg.³ Egy adott lexéma összes szóalakját⁴ hívjuk paradigmának (Stump 1998: 13). A morfoszintaktikai jegykötegek szabják meg a paradigma celláit (Carstairs-McCarthy 1998: 327). A szinkretizmus az egyik olyan jelenség, amely a paradigmákat érinti, mint a szuppletivizmus, deponencia és a ragozási osztályok (hagyományos elnevezésük: konjugáció és deklináció) (Bickel–Nichols 2007: 201). Ezért a szinkretizmus nagy hangsúlyt kap azokban az elméleti keretekben, amelyek szerint nem a morfémák a morfológia alapegységei, hanem a szóalakok, illetve a paradigmák, például a paradigmatisztikus funkció elmélete (Paradigm Function Theory, Stump 1993, 2001) és a hálózati morfológia (Network Morphology, Baerman et al. 2005: 171–222). Ezekről a morfológiai modellekről lesz szó a szláv nyelvekre vonatkozó elméleti részben (l. 5. pont).

3. Személyszinkretizmus a szláv nyelvekben

A személy kategória a kommunikáció résztvevőit fejezi ki grammatikai eszközökkel (Bickel–Nichols 2007: 220). Tipológiailag e kategóriában leggyakrabban három részvevőt találunk: a beszélőt, azaz az első személyt, a címzettet, azaz a második személyt és a kommunikációban részt nem vevő személyét, amelyet a harmadik személy fejez ki. Ez a kategória minden szláv nyelvben megtalálható, és a tipológiailag legjellemzőbb, háromszemélyes sémát követi: bolgár (Nicolova 2008: 225–26), macedón (Friedman 1993: 268), szerb-horvát (Browne & Alt 2004: 44), szlovén (Priestly 1993: 415), szorb nyelvek (Angelova et al. 1994: 333, 374), lengyel (Feldstein 2001: 75), cseh (Janda–Townsend 2002: 33), szlovák (Short 1993: 554), orosz (Timberlake 1993: 849) stb.

A személyszinkretizmus viszont nem minden szláv nyelvre jellemző. Két szinkretizmusminta figyelhető meg e kategóriában. Az első minta az egyes számú második és harmadik személyű igealakokat érinti, mégpedig csak aorisztszabán és imperfektumban. Mivel a szintetikus múlt idők csak a déli szláv, valamint a szorb nyelvekben találhatók meg, ezért e szinkretizmusminta csak ezekre a nyelvekre jellemző. Ezt a **3.1.1.** pontban tárgyaljuk. Másrészt duálisban megint a második és harmadik személyű igealakok egyeznek meg, az igeidő- és módtól függetlenül. Ez a szinkretizmusminta sem található meg minden szláv nyelvben, hiszen a leggyakrabban a szám kategória csak kéttagú: egyes és többes szám. A mai szláv nyelvek közül a kettes számot csupán a szlovén és a szorb nyelvek őrzik, ezért e szláv nyelvekben figyelhető meg a duális szinkretizmusminta, amelyet a **3.1.2.** pontban mutatunk be.

³ Más véleményen van Bobaljik (2002) – szerinte a paradigma fogalmát nem kell beleilleszteni a nyelvtani leírásba, szinkretizmus csupán a ragozási szabályok eredménye.

⁴ Itt a szóalak a *morfoszintaktikai szó* (morphosyntactic word) fogalmának felel meg (Spencer 1991: 52).

3.1. Szinkretizmusminták a szláv nyelvekben

3.1.1. Egyes számban

A szintetikus múlt igeidőkben, tehát az aorisztoszban és az imperfektumban, az egyes számú második és harmadik személyű igealakok szinkretikusak. Ez a szinkretizmusminta a bolgár, a macedón, a szerb és a szorb nyelvekre jellemző. Megjegyzendő, hogy a szláv nyelvekben a szinkretizmusminta minden konjugációtípusban kimutatható. Vegyük szemügyre az egyes nyelvek igeparadigmáit! Az (1) alatt a szerb-horvát nyelvet mutatjuk be, (2) alatt a macedónt, (3) alatt pedig a bolgárt.⁵

1) Szerb-horvát személyszinkretizmus (Browne & Alt 2004: 50, 53–4)⁶

		jelen idő	imperfektum	aorisztosz
e-konjugáció 'ráz'	Sg2	<i>trešeš</i>	<i>tresijaše</i>	<i>treše</i>
	Sg3	<i>treše</i>		
a-konjugáció 'olvas'	Sg2	<i>čitaš</i>	<i>čitajaše</i>	<i>čita</i>
	Sg3	<i>čita</i>		
i-konjugáció 'kér'	Sg2	<i>moliš</i>	<i>moljaše</i>	<i>moli</i>
	Sg3	<i>moli</i>		

2) Macedón személyszinkretizmus (Friedman 1993: 275, 280–1):

		jelen idő	imperfektum	aorisztosz
e-konjugáció 'ráz'	Sg2	<i>trešeš</i>	<i>trešeše</i>	<i>treše</i>
	Sg3	<i>treše</i>		
a-konjugáció 'olvas'	Sg2	<i>čitaš</i>	<i>čitaše</i>	<i>čita</i>
	Sg3	<i>čita</i>		
i-konjugáció 'kér'	Sg2	<i>moliš</i>	<i>moleše</i>	<i>moli</i>
	Sg3	<i>moli</i>		

3) Bolgár személyszinkretizmus (Nicolova 2008: 271, 281, 286)

		jelen idő	imperfektum	aorisztosz
e-konjugáció 'ráz'	Sg2	<i>trešeš</i>	<i>trešeše</i>	<i>treše</i>
	Sg3	<i>treše</i>		
a-konjugáció 'rajzol'	Sg2	<i>risuvaš</i>	<i>risuvaše</i>	<i>risuva</i>
	Sg3	<i>risuva</i>		
i-konjugáció 'kér'	Sg2	<i>moliš</i>	<i>moleše</i>	<i>moli</i>
	Sg3	<i>moli</i>		

⁵ Itt csak a szintetikus igealakokat idézzük (a szlovén nyelv kivételével, l. alább). Ezen kívül a két szinkretizmusminta számos összetett alakban is megfigyelhető.

⁶ Megjegyzendő, hogy a szintetikus igeidők használata a köznyelvben opcionális (Browne 1993: 330), s a perfektummal helyettesíthetők.

3.1.2. Kettes szám

A szláv nyelvekben megfigyelhető még egy szinkretizmusminta. Ez a minta viszont a kettes szám második és harmadik személyű alakokra jellemző. Az előző mintához képest jelentős eltérés az, hogy a duális minta minden igeidőben és megtalálható. Mivel a duális csak a szlovén meg a szorb nyelvekben maradt meg, a szinkretizmusminta csak ezekben a nyelvekben mutatható ki. A szorb nyelveket mind az egyes számú, mind duális minta jellemzi. Az alábbiakban szemléltetjük egy-egy ige paradigmájával a szlovén (4) és a szorb nyelveket (5,6).

4) szlovén személyszinkretizmus (Priestly 1993: 417–22)⁷:

<i>délati</i> ‘dolgozni’	jelen idő	múlt idő	jövő idő
Du2	<i>délata/</i>	<i>sta délala/</i>	<i>bosta délala/</i>
Du3	<i>délate</i> ⁸	<i>sta délalí</i> ⁹	<i>bosta délalí</i> ⁹

5) Felsőszorb személyszinkretizmus (Angelova et al. 1994: 328–35):

<i>pisac</i> ‘írni’	jelen idő	múlt idő
Sg2	<i>pišeš</i>	<i>(na)pisa / pisaše</i> ¹⁰
Sg3	<i>piše</i>	
Du2,3	<i>pišetaj/ pišetej</i> ¹¹	<i>pisaštaj/ pisaštej</i> ¹¹

⁷ A szlovén adatokat egyszerűsített formában idézzük, mivel a hangsúlynak nincsen jelentősége a szinkretizmus szempontjából.

⁸ A szlovénben két duális jelen idős alak figyelhető meg, egy hímnemű, ragja *-ta*, és egy nő- és semleges nemű, amelynek a ragja *-te*. Az utóbbi rag használata viszont ritka és archaikusnak számít (Priestly 1993: 416).

⁹ A főige ún. *-l-s* participiumi forma szerepel a múlt és a jövő időben, s ennek két alakja van: *a-ra* végződő hímnemű, az *i-re* végződő pedig semleges/nőnemű. A SZEMÉLY kategóriát a segédige fejezi ki: *sta*, illetve *bosta*.

¹⁰ Az egyes számú második és harmadik személyű alakok sajátja az, hogy kétfajtképpen képződnek: befejezett szemléletű igeik esetében a pusztá igező fejezi ki a múlt időt, folyamatos igezemléletű igeiknél viszont az eredeti imperfektumi végződés a múlt idő jele. Ennek az a történeti magyarázata, hogy az eredeti aorisztosz–imperfektum opozíció, amely mindmáig jellemző a déli szláv nyelvek többségére, leegyszerűsödött úgy, hogy a két igeidő egy egyszerű múlttá vált, a különböző Sg2,3 végzések viszont megmaradtak, de új szerepet kaptak – már nem az IDŐ kategóriát fejezik ki, hanem a szláv nyelvekre jellemző igezemlélet, vagyis ASPEKTUS, szabja meg a két rag közötti választást. Tehát egyes szám második/harmadik személyben a perfektív igeik aorisztoszi végződést kapnak, az imperfektív igeik viszont imperfektumit.

¹¹ A felsőszorbban a szlovénhez hasonlóan a duális alakok a NEM kategóriát is kifejezik: *-taj* morféma hímnem, *-tej* morféma nő- és semleges nem kifejezésére szolgál, bár megjegyzendő, hogy a beszélt nyelvben ezek fakultatív variánsok.

6) Alsósorob személyszinkretizmus (Angelova et al. 1994: 368–76):

<i>piš</i> 'inni'	jelen idő	múlt idő
Sg2	<i>pijoš</i>	<i>izpi / pišo</i> ¹⁰
Sg3	<i>pijo</i>	
Du2,3	<i>pijotej</i>	<i>pištej</i>

3.2. Összegzés

A szláv nyelvekre két szinkretizmusminta jellemző a személy kategória esetében. Az első az egyes számú második és harmadik személyű alakokat érinti, amelyek formailag megegyeznek aorisztosban és imperfektumban. A második minta szintén a második és a harmadik személyű alakok azonosságát képezi, de nem egyes, hanem kettes számban. Jelentős különbség a két minta között az, hogy az egyes számú mintához képest a duális minden igeidőben található.

A két mintát a következőképpen foglalhatjuk össze:

7) Szláv igei szinkretizmus a SZEMÉLY kategóriában

a. 2=3

Feltétel: [SZÁM: Sg, IDŐ: Aorist, Imperfect]

b. 2=3

Feltétel: [SZÁM: Du]

Mint látható, valójában mindkét szinkretizmus esetében a második és a harmadik személy egyezik meg formailag, a különbség csupán a feltétel – az egyik esetben a szám és az idő kategória együtt szerepel feltételként, a másik mintánál csak a szám kategória. Ez az eltérés, mint látni fogjuk a szinkretizmus elméleti leírása során (l. 5. pont), fontos szerepet fog játszani, sőt befolyásolni fogja a szinkretizmusok lehetséges elméleti magyarázatát.

Az alábbi táblázatban (8) a két szinkretizmusminta előfordulásait szemléltetjük a szláv nyelvekben.

8) Személyszinkretizmus a szláv nyelvekben

	bolgár	szerb	macedón	szlovén	szorb nyelvek
Sg2=Sg3	√	√	√		√
Du2=Du3				√	√

4. A szláv személyszinkretizmus diakrón szempontból¹²

Mivel eredetileg a szinkretizmust olyan jelenségnek tartották, amely a hangtani változások következtében jön létre (vö. Crystal 1997: 376 definícióját), érdemes megvizsgálni, hogy a szláv nyelvek esetén hangtani változásoknak köszönhető-e a szinkretizmus. Ezért e fejezetben a személy-szinkretizmusmintákat diakrón szempontból tárgyalom, ezért az ószláv (óbolgár) nyelvet veszem szemügyre. Nézzük meg az ószláv paradigmát!

9) Ószláv személyszinkretizmus (Mirčev 2000: 100–1, 105, 109)

<i>nesti</i> 'hozni'	jelen idő	imperpektum	aorisztosz	felszólító mód
Sg2	<i>neseši</i>	<i>nesěaše</i>	<i>nese</i>	<i>nesi</i>
Sg3	<i>nesetъ</i>			
Du2	<i>neseta</i>	<i>nesěašeta</i>	<i>něsta</i>	<i>nesěta</i>
Du3	<i>nesete/ neseta</i>	<i>nesěašete</i>	<i>něste</i>	–
Pl2	<i>nesete</i>			<i>nesěte</i>

Mint a táblázatból is kiténik, az ószlávban is két szinkretizmusminta figyelhető meg. Az első minta azonos a mai szláv nyelvekre jellemző egyes számban megfigyelhető szinkretizmusmintával. Tehát a szintetikus múlt időkben formailag megegyezik az egyes számú második és harmadik személyű alak. Ezért azt mondhatjuk, hogy ez a szinkretizmusminta stabil a nyelvtörténet folyamán. Az egyetlen különbség az, hogy felszólító módban is megvolt a kérdéses szinkretizmusminta. Az ószlávban az imperatívusi paradigma több alakból állt, mint a mai bolgár nyelvben, hiszen második személyű igealakokon kívül egyes és többes számú harmadik személyű alak, valamint kettes és többes számú első személyű alak is volt. Megjegyzendő azonban, hogy ami a személy-szinkretizmusmintát illeti, az egyes számú harmadik személyű alak használata meglehetősen korlátozott volt még az ószlávban, és gyakran helyettesítették analitikus szerkezettel, amely *da* partikulából és a főigéből állt (Mirčev 2000: 109). Sőt egyesek úgy vélik, hogy ezen alak használata valójában a második személyű alak képes kifejezése volt (Mareš 2001: 140). Korai elavulttá válásuk miatt a régi szintetikus alakok ritkán találhatók a bolgár nyelvjárásokban, pl. *pomozi bog* 'Isten segítsen!' közmondásban. Az egyes és többes számú első és harmadik személyű alakok eltűnése a nyelvi ökonómia törvényével magyarázható, amelynek értelmében a legritkábban használt alakok tűnnek el (Haralampiev 2001: 155).

A két egyszerű múlt időn kívül e szinkretizmusminta feltételes módban is megfigyelhető. Mivel még az ószláv kor közepétől a feltételes módot a *bviti* segédige aorisztoszi alakja és az *l*-es igenév segítségével képezik, a feltételes módban is szinkretikusak az egyes számú második és harmadik személyű alakok (Haralampiev 2001: 158–9). Itt azonban meg kell jegyeznünk, hogy bár az aorisztoszi alak bekerült a

¹² Köszönettel tartozom Balázs L. Gábornak a nyelvtörténeti részhez nyújtott segítségért.

feltételes módba, a szinkretizmus nem az analógia hatására jött létre. A létege eredeti feltételes módú alakja (*bimь, bi, bi, bimь, biste, bě*) szintén szinkretikus volt. Véleményem szerint ez a körülmény még egyszer bizonyítja, hogy a szinkretizmus nem pusztán analógiával, illetve hangváltozások hatásával magyarázható meg, hanem a nyelv grammatikai sajátossága.

A második minta viszont lényegesen eltér attól, amit a mai szláv nyelvekben tapasztaltunk. Mint mondtuk, minden igeidőben a dualis második és harmadik személyű alakok szinkretikusak. Az ószlávban viszont a többes számú második személyű és a kettes szám harmadik személyű alakok egyeztek meg formailag, tehát $Du_3=Pl_2$. Ez a szinkretizmusminta még az ószláv korban úgy fejlődött tovább, hogy a szinkretikus alakok kiküszöbölésére, duálisban a harmadik személyű alak a második személyűvel egybeesett (Mareš 2001: 141–3). Mareš azzal magyarázza ezt a fejlődést, hogy a szinkretizmus a szám kategóriában elfogadhatatlan volt az ószlávban. Ez volt annak az oka, hogy végül is kiküszöbölték, bár ily módon személyszinkretizmus keletkezett. Ezen kívül a paradigmában nem található más példa számszinkretizmusra, ami Mareš szerint a szám kategória két értéke (duális és többes szám) közötti szemantikai oppozíció relevanciájára utal. Ez segítette elő a kettes szám második és harmadik személyű alakok formai azonosulását. A fejlődés az egész szláv területre jellemző. Így az egyes számra jellemző szinkretizmusminta a duálisra is áterjedt. Mareš hangsúlyozza, hogy a szinkretikus alakok nem nehezítették a kommunikációt, hiszen a második és a harmadik személynek egészen más szemantikája van – míg a második személy a kommunikációban részt vevőt jelöli, a harmadik személy logikailag jelöletlen a kommunikációban való résztvevés szempontjából. Ezért nem volt szükséges megváltoztatni az egyes számú szinkretizmusmintát. A szerző szerint a változás a szám kategórián belüli jelöltséget tükrözi (az egyes szám jelöletlen a többes számhoz képest, a duális pedig kétszeresen jelölt). Véleményem szerint a kiküszöbölés oka az, hogy két kategória különböző értékeinek a keveredése volt jelen a szinkretikus alakokban ([szám: Du, személy: 3], illetve [szám: Pl, személy: 2]). Azt is megjegyezhetjük, hogy e fejlődésben fontos szerepet játszott nemcsak a szemantika (és a pragmatika), ahogy Mareš véli, hanem az analógia is. Úgy gondolom, hogy a már meglévő szinkretizmus mintájára váltak formailag azonosná a duális második és a harmadik személyű alakok. Ez a folyamat még az ószlávban kezdődhetett: vö. a jelen idejű *-ta/-te* ragokat, amelyek átmeneti állapotban vannak az ószlávban – a kettes szám harmadik személyű alak vagy a duális második személyűvel vagy pedig a többes számú második személyű alakkal lehet azonos. Azonban egy másik ószláv nyelvtenban (Baleczky–Hollós 1968: 138) csak a *-te* végződésű alakokat idézik duális harmadik személyűre, de megjegyzik, hogy az ószláv nyelvemlékekben a *-ta* fokozatosan kiszorítja a *-te* ragot (Baleczky–Hollós 1968: 140). Mareš szerint még az ószlávban a XI. századtól ez a két duális harmadik személyű raghoz jelentésszerű különbség társult: mégpedig az, hogy a *-ta* rag hímnemet fejezett ki, a *-te* rag pedig nő- és semleges nemet. Hasonló jelenséget tapasztalunk a szlovénben és a felső szorobban, vö. (4) és (5), bár Mareš szerint a szorb ragok nem ezekből az ószláv végzésekéből származnak. E fejlemény kapcsán azt mondhatjuk, hogy a ragoknak új szerepet tulajdonítottak, az eredeti variánsok a nem kategória kife-

jezői lettek. Mindmáig a Pl2 végződése *-te*, tehát elméletileg létezik szinkretizmus a [szám: Du, személy: 2,3, nőnem] és a [szám: Pl, személy: 2] jegyfelépítésű alakok között, de mivel a nőnemű ragok használata a legjobb esetben fakultatívnak, sőt elavultnak számít a mai szláv nyelvekben, a jelen szinkretizmusminták bemutatásánál eltekintettünk ettől az esettől.

A szláv nyelvek adatolt nyelvtörténetét vizsgálva azt állapítottuk meg, hogy az egyes számú szinkretizmus még az ószláv nyelvben megvolt, a duális szinkretizmusminta viszont az ószláv korszak folyamán jött létre a már meglévő minta alapján. Ha azonban még messzebbre szeretnénk menni a szláv személyszinkretizmus történeti kutatásában, akkor szükségünk lesz a rekonstruált személyragokra.

A rekonstrukcióval kimutatható, hogy az indoeurópai alapnyelvben két személyrag-készlet volt használatos, az ún. primer és szekunder ragkészlet. A kettő között a fő különbség az volt, hogy a primer ragokat a jelen idő képzésében használták, míg a szekunder szuffixumokat az aorisztoszban. Az alábbi fejlődést lehet megfigyelni:

10) Személyragok történeti fejlődése (Szemerényi 1990: 247–9)

PIE primer		ószláv		PIE szekundér		ószláv
Sg2 *-si	>	-si		*-s	>	-ø
Sg3 *-ti	>	-tī		*-t	>	-ø

Tehát az egyes számú szinkretizmus azzal magyarázható meg nyelvtörténeti rekonstrukció alapján, hogy az eredeti szekunder ragok lekoptak. A lekopás az ún. nyíltszótagúság miatt következett be, amely a szóvégi mássalhangzókat érintette, és így a szekunder ragok lekoptak. Másrészt, az aorisztosz képzése az ószlávban igen változatos volt, az ún. egyszerű és az *-s-* jeles, szigmatikus aorisztosz különböztető meg. Az utóbbit azért kezdték használni, mert az egyszerű aorisztosz képzése nehézségeket okozott különösen a mássalhangzóra végződő igéknél, s a szigma bevezetésével le lehetett egyszerűsíteni az alakok képzését (Gálábov 1986). A szinkretizmus szempontjából lényeges az, hogy az egyes szám második és harmadik személyében megmaradtak a régi egyszerű aorisztosz alakjai, amíg a többi személybe az *-s-* rag került bele, amelyből a múlt idő exponense fejlődött (a mai szláv nyelvekben *-x-*) (Baleczky – Hollós 1968: 142–8).

Az ószlávban nem őrződött meg az ősi, indoeurópai imperfektum, hanem az ószlávban kialakult egy új imperfektum. Abban a múlt időben az aorisztosz analógiájára a szekunder ragok voltak használatosak. Az imperfektumban a fejlődés a következő volt: a szekunder ragok a nyíltszótagúság értelmében az aorisztoszhoz hasonlóan lekoptak, de az egyes szám második és harmadik személyű alakokban megfigyelhető múltidő-jel nélküli aorisztosszal szemben az imperfektumban jelen volt a múlt idő jele. A nyíltszótagúság miatt a múltidő-jel után megmaradt az eredeti *-e* kötőhang:

11) Az imperfektum Sg2,3 alakja (Baleczky – Hollós 1968: 150)

Sg2: *pros-i-ēax-e-s* > *prošjēaxes* > *prošēaše* > *prošašaše*

Sg3: *pros-i-ēax-e-t* > *prošjēaxet* > *prošēaše* > *prošašaše*

Összegzésül a következő történeti fejlődést figyelhetünk meg a szláv személyszinkretizmusban:

12) A személyszinkretizmus diakrón fejlődése:

a. ősszláv: PIE ragok lekopása => az egyes számú szinkretizmus keletkezése

	PIE		ősszláv
Sg2	*-s	Sg2	-∅
Sg3	*-t	Sg3	-∅

b. ószláv: az egyes számú szinkretizmus kihat az egész paradigmára

Sg2	-∅	Du2	-ta	Pl2	-te
Sg3	-∅	Du3	(-ta)/-te		

c. mai szláv nyelvek (a [Du3, Feminine/Neuter] és [Pl2] alakok megegyezése marginális):

Sg2	-∅	Du2	-ta	Pl2	-te
Sg3	-∅	Du3	-ta/(-te)		

5. A szláv személyszinkretizmusok elméleti magyarázata

Ebben a fejezetben azokat az elméleti magyarázatokat mutatom be, amelyek megjelentek a szakirodalomban a szláv nyelvekre vonatkozólag, valamint rámutatok a velük kapcsolatos problémákra.

Először érdemes megemlíteni azokat a tanulmányokat, amelyek a szinkretizmust személyre vették. Ilyen például Cartstairs (1987) és Stump (2001), akik egy-egy fejezetet szántak a szinkretizmus problematikájának. Ezen kívül megemlítendő a Plank szerkesztette kötet is (Plank 1991a). A szinkretizmus a Surrey Morphological Group (Baerman, Brown, Corbett) kutatásának középpontjában áll, amelynek a legfontosabb tanulmányai közül az első tipológiai könyv a szinkretizmusról (Baerman et al. 2005), két interneten hozzáférhető adatbázis – The Surrey Syncretism Database és a The Surrey Person Syncretism Database (Baerman et al. 2002 és Baerman 2002a),¹³ valamint az annotált szakirodalom-lista (Baerman 2002b).

¹³ Az előbbi adatbázisban a szlovén, az utóbbiban pedig a bolgár nyelv szerepel.

Mivel a szinkretizmus sok nyelvben megtalálható, az általános nyelvészet, az elméleti morfológia szempontjából igazán fontos az adekvát leírása. A kínálkozó elméleti keretek azonban gyakran ellentmondanak egymásnak, illetve csak bizonyos szinkretizmusokra alkalmazhatók. Hasonlóképpen vélik Baerman és Brown (2008): „The data from the sample [World Atlas of Language Structures – G.E.] do not fully support any one single analysis. [...] We suspect that all the analyses are valid in principle, being appropriate for different sorts of data”. Emiatt nehéz egységesen tárgyalni minden szinkretizmusfajta. Nézzük meg közelebbről azokat a felfogásokat, amelyeknek jelentős szerepük volt a szinkretizmus kutatása során különös tekintettel a szláv nyelvekre.

5.1. Szinkretizmus és homonímia

Legegyszerűbben úgy lehet megmagyarázni a szinkretikus alakokat, hogy ezek valójában (véletlen) homonimák. Következésképpen a fent említett bolgár imperfektumi szóalak *risuvaše* 'te rajzoltál/ ő rajzolt', amely szinkretikusan fejezi ki a személy kategória két értékét, olyan viszonyban van, mint a magyarban a *légy* (fn) és a *légy* (ige). Így az előző formai megegyezést nyelvtani homonimáknak, az utóbbit pedig lexikális homonimáknak nevezik. Emlékezzünk vissza Gvozdanović (1991: 133) fenti definícióra, amely a szerző szerint mind a lexikális, mind a nyelvtani szinkretizmusra alkalmazható. Sok leíró tanulmányban is ez a felfogás uralkodik, pl. a klasszikus bolgár lexikológiai tanulmány Bojadžiev (1986: 73–7), amelyben a szinkretizmust a homonímia egyik alesténeke tekintik. Ebben a dolgozatban nem értek egyet ezzel a felfogással, hiszen a szinkretikus alakok tárgyalása a morfológia feladata, a homonimákkal pedig a lexikológia foglalkozik. Ezért a szinkretizmus szakszót preferálom (bár sok tanulmányban szinonimaként használják ezt a két elnevezést, pl. Plank 1991b-ban, Carstairs 1987-ben). Mivel jelen dolgozatban azon a véleményem vagyok, hogy a szinkretizmus helye a paradigma, ezzel egyértelműen kizárom a szinkretizmusnak a lexikális homonímiával való asszociálását.

Sok esetben támaszkodnak erre a felfogásra, ha a szinkretikus alakok nem magyarázhatóak szemantikailag. Ahogyan Carstairs rámutat (1987: 100), Jakobsonnál is található olyan példák, amelyek egészen szisztematikusak az orosz nyelvben, de mivel ellentmondanak az elméletének, kizárja őket azzal az érveléssel, hogy véletlen homonimák. Ezt a felfogást képviseli a szláv leíró nyelvteszt java része, amelyekben „formailag megegyezőnek” vagy homonimáknak tartják a szinkretikus alakokat (Mareš 2001: 140), vagy pedig meg se említik az alakok azonosságát, s az csupán a paradigmákból derül ki. Különösen az egyes számú szinkretizmust szokták „véletlen homonímiának” minősíteni, hiszen semmi szemantikai kapcsolat nem tehető fel a második/harmadik személy és a múlt idő között, ami a szinkretizmus feltétele. A bolgár kapcsán Gerdžikov (1984 [2003]: 208) véletlennek tartja a személyszinkretizmust a bolgár ige-paradigmában található egyéb szinkretizmusokkal szemben, amelyek könnyen magyarázhatóak jelentésbeli alapon. Úgy gondolom, ha a szinkretizmus szisztematikus jelenség az adott nyelv morfológiájában, de nem magyarázható szemantikailag, akkor se szabad véletlennek tartani a szinkretikus alakokat.

A véletlen homonímia kérdését egy másik szemszögből is szokás megközelíteni: nevezetesen hogy az adott formai megegyezés morfológiailag szisztematikus-e a nyelvben. Ezt a kérdést számos tanulmány veti fel, pl. Carstairs (1987: 93–102), Baerman et al. (2005: 9–10). Carstairs véleménye szerint tipikusan olyan esetekben beszélhetünk véletlen homonimákról, ha a formai megegyezés fonológiai okokból adódik. Például az angol igék egyik csoportja (*hit, cut, set* stb.) nem tesz különbséget a jelen és a múlt idő között. Ez azzal magyarázható, hogy mivel ezek az igék zárhangra végződnek, a múlt idő ragja nem jelenhet meg, mert az igék kivételt képeznek az általános magánhangzó-betoldás szabálya alól (vö.: *fit > fitted*). A szinkretizmus akkor mondható stabilnak, s azért szisztematikusnak, ha a nyelvtörténeti változások nem érintik, illetve ha a szinkretikus alakok nyelvtörténeti változások révén jönnek létre, de maguk a változások nem magyarázhatók hangtanilag. Példa erre a szerb datívusz-lokatívusz, amely többes számban szinkretikus az instrumentálisszal, de a mai *-ima* rag nem a régi ragoknak hangtörténetileg egybeesett alakjaiból származik. Másrészt, ha a szinkretikus alakok általában nem alkotnak koherens csoportot, nem tartoznak egy ragozási osztályba, ez szintén ismérve annak, hogy véletlen homonímiával van dolgunk. Azonban Carstairs megjegyzi, hogy vannak komplikáltabb esetek, amelyeknél nehéz megállapítani, hogy véletlen vagy pedig szisztematikus a szinkretizmus. Hasonlóképpen gondolják Baerman és társai, és rámutatnak arra, hogy egyes hangváltozások révén keletkezett szinkretizmusok később analogikusan átterjedtek több szóra, s morfológiailag szisztematikussá váltak. Azonban megjegyzik, hogy bármelyik szinkretizmus, akár véletlen, akár szisztematikus, ki van téve a hangváltozás veszélyének (2005: 10, 166–9). Baerman és társai szerint a szinkretizmus akkor vélhető szisztematikusnak, ha a minta több exponens esetében érvényesül (2005: 23–4).

Véleményem szerint a szláv nyelvek egyik szinkretizmusmintája sem tartható véletlen homonímia esetének, mert egyrészt minden egyes ige követi vagy az egyik, vagy a másik, vagy – a szorb nyelvek esetén – mindkét mintát. Másrészt, mint az előző fejezetben láttuk, diakrón szempontból a szinkretizmusminták elég stabilak – az egyik (Sg2=Sg3) már megvolt az ószláv nyelvben is, a másik (Du2=Du3) még nem, illetve alakulóban volt az ószlávban. Ez a stabilitás szerintem arra utal, hogy a két szinkretizmusminta fontos tulajdonsága a szláv nyelveknek, tehát nem tekinthetjük véletlen formai megegyezésnek. A duális mintával kapcsolatban azt mondhatjuk, hogy a duális harmadik személyű változása (*-te > -ta*) nem fonológiai magyarázható, hanem grammatikailag, hiszen a változással egyesítés történt az egyes és kettes szám között a szinkretizmusmintáiban.

5.2. A kettes számú szinkretizmus

A duális minta kapcsán azt lehet mondani, hogy kettes számban nem releváns a második–harmadik személy oppozíció. Feltételezhetjük azt, hogy a szinkretizmus alulspecifikáció következtében jön létre. Tehát a szlovén *délata* 'ti ketten dolgoztok/ ők ketten dolgoznak' nem teljesen fejezi ki a releváns morfoszintaktikai kategóriákat, mert a személy kategóriának duálisban csak két ragja van: egy első személyű és egy alulspecifikált ragja, amely második/harmadik személyben használatos.

13) A szlovén és a szorb nyelvek duális paradigmájának morfoszintaktikai felépítése

Jegykötegek Exponensek

a	szinkretikus alak:	[SZÁM: Du]	-ta/(-te)	-taj/(-tej)	-tej
b	nem-szinkretikus alak:	[SZÁM: Du, SZE-MÉLY: 1]	-va	-moj	-mej

A duális paradigma generálására két szabály szükséges. Az első az szinkretikus alakokat képi, mégpedig úgy, hogy a jegyköteg nincs egészen meghatározva: hiányzik a személy kategória (13a). E szabály mellett van egy másik is (13b), amely teljesen specifikált: a szám és személy kategóriák értékét fejezi ki. A táblázatban jobb oldalon a két szabály egyes exponensét találjuk meg a szlovén, felsőszorb és az alsószorb nyelvben.

Ezt az aluspecifikációs megközelítést tovább is lehet vinni úgy, hogy módosítjuk a szláv nyelvekre feltehető kategóriakészletet, illetve a kategóriák értékeit. Mivel a duális szinkretizmus minden igeidőben és igemódban megtalálható, feltehető, hogy egyszerűen a személy kategóriában érdemes összevonni a második és harmadik személyt egy közös 'nem-beszélő' természetes osztályba. A természetes osztály morfoszintaktikai, illetve akár szemantikai szinten lehet értelmezni. Ha feltesszük, hogy a személy kategória értékei '+1' és '-1' jegyfelépítésűek, akkor egyes és többes számban további módosítás szükséges a '-1' alcsoporton belül, nevezetesen '+2' és '+3' (14). E dolgozatban inkább amellet érvelek, hogy a második és harmadik személy nem fejeződik ki a duálisban, tehát a rag aluspecifikált, mert csak a szám kategória értékére utal, azaz nem vonjuk össze ezt a két személyt (15). Véleményem szerint az utóbbi megközelítés azért preferálandó, mert egyszerűbben írja le a nyelvi tényeket, hiszen nem kell feltenni több értéket, és azért ez a megoldás preferálandó.

14) a duális szinkretizmusminta leírása természetes osztállyal

Sg	+1		Du	+1		Pl	+1
Sg	-1	} +2	Du	-1		Pl	-1
		} +3					} +3

15) duális szinkretizmusminta leírása aluspecifikációval

Sg	+1	Du	+1	Pl	+1
Sg	+2	Du		Pl	+2
Sg	+3			Pl	+3

Egyesek szerint (Baerman et al. 2005: 27–33) az alulspecifikált szinkretikus alakok kétféle folyamat következtében jöhetnek létre: szintaktikai neutralizáció (syntactic neutralization) és nemragozottság (uninflectedness). Az előbbinél egy adott morfoszintaktikai kategória neutralizálódik a szintaxisban bizonyos feltételek között, tehát a kategória szintaktikailag irrelevánssá válik, ezért a morfológia se fejezi ki ezt a kategóriát. Például néhány szláv nyelvben (orosz, bolgár, szlovák) a nem kategória többes számban neutralizálódik, ezért szinkretikus alakot találunk többes számban. A nemragozottság esetén viszont a morfológia a „hibás”, mert nem fejezi ki a szintaktikailag releváns kategóriákat. A kategóriák relevanciáját ki lehet mutatni a kontextusban, tehát például az orosz ragozhatatlan (undeclinable) főnevek nem fejezik ki az eset kategóriát, a főnévi csoportjukba tartozó melléknevek viszont igen. Mindkét esetben a szinkretizmus a kategória minden értékére vonatkozik, tehát egy érték se fejeződik ki. Azonban a szláv nyelvekben található duális szinkretizmusminta nem magyarázható meg se szintaktikai neutralizációval, se nem-ragozottsággal. Ennek az az oka, hogy a morfológia csak részben nem fejezi ki a személy kategóriát, hiszen egyes és többes számban a személy kategória mindhárom értékének van saját exponense. Tehát azért nem beszélhetünk szintaktikai neutralizációról, mert a kategória szintaktikailag releváns, csak bizonyos feltételek között (tehát duálisban) szűnik meg a relevanciája. Nemragozottságról viszont azért nem lehet szó, mert a morfológia csak részben tehetetlen (inert). Ilyen esetekben kanonikus szinkretizmusról lehet beszélni (Baerman et al. 2005: 33–5). Definíciója szerint ez egy szintaktikailag releváns kategória részleges megszűnése (collapse), amelynek következtében a kategóriának néhány, de nem minden értéke nem fejeződik ki. Ami a szláv szinkretizmusmintát illeti, duálisban a személy kategória részben nem fejeződik ki, hiszen morfológiailag a második és harmadik személy megegyezik, de csak kettes számban, az első személy viszont minden esetben kifejeződik. Véleményem szerint magának a kanonikus szinkretizmus fogalmának nincs magyarázó ereje, csupán azokra az esetekre mutat rá, amelyekben az alulspecifikációs megközelítés hézagokat mutat.

Ezek után a következő kérdés vetődik fel: miért éppen ebben a két személyben mutatkozik szinkretizmus, illetve – ami a szinkretizmus feltételét illeti – miért éppen duálisban? A következő fejezetben megpróbáljuk tipológiailag megközelíteni ezt a két kérdést, most pedig az alulspecifikációs szinkretizmusról és a szemantikáról ejtünk szót. Kérdéses, hogy mennyire befolyásolja a szinkretizmust a szemantikai tartalom. Sok tanulmányban a szinkretizmust jelentésbeli alapon magyarázták. A Hálózati Morfológia keretében külön tárgyalást kap az a kérdés is, hogy vajon az alulspecifikációval keletkezett szinkretizmus szemantikai alapon történik-e (ismeretes, hogy igen gyakran az alulspecifikációs leírás egyfajta szemantikai megközelítésnek számít). Erre a kérdésre nemmel kell válaszolni – ami tipológiailag is kimutatható –, hiszen a szinkretizmus inkább egy nyelveken átívelő tendenciát tükröz, amely értelmében bizonyos kategóriák, illetve kategóriák értékei szinkretizálódhatnak (Baerman et al. 2005: 180–2). E felfogás szerint az alulspecifikáció a morfoszintaktikai kategóriák szerkezetére érzékeny, nem pedig közvetlenül a szemantikai tartalomra. Ebben a dolgozatban egyetérték ezzel a

véleménnyel, mert tipológiailag nehezen mutatható ki szabályos megfelelés a szinkretizmus és a szemantika között. Másrészt magukban a szláv nyelvekben nem találunk meggyőző érvéket amellet, hogy valójában a szinkretizmus a szemantikai struktúrát tükrözné.

Ezen kívül sok tanulmányban megemlítik a szinkretizmus és a jelöltség viszonyát is (Stump 2001: 235–6, Baerman et al. 2005: 22–3). Szokás a következőt vélni: nagyobb valószínűséggel a jelöltebb paradigmákban található szinkretizmus. Erre több példát találunk a világ nyelveiben. A duális szinkretizmus teljesen megfelel ennek az elvárásnak, hiszen a kettes szám kétszeresen jelölt (az egyes szám jelöletlen, a többes szám viszont egyszer jelöltnek számít). Azonban mint Baerman és társai megjegyzik, a jelöltségnek nem szabad túl nagy szerepet tulajdonítani, mivel tipológiailag az ilyen általánosítások nem támaszthatók alá. A szláv nyelvekre vonatkozóan a jelöltséggel valóban meg lehet indokolni a szinkretizmus előfordulását, hiszen a duális kétségele-nül jelöltebb, mint a szám kategória többi értéke.

Összegzésül azt mondhatjuk, hogy a duális szinkretizmusminta alulspecifikációval könnyen leírható. Ebben a dolgozatban nem vontuk össze a második és a harmadik személyt egy '1' természetes osztályba, hanem amellet érveltünk, hogy egyszerűbben lehet leírni a szinkretizmusmintát, ha a szinkretikus ragot alulspecifikálnak tekintjük. Azzal kapcsolatban, hogy miért éppen duálisban neutralizálódik a második és harmadik személy oppozíciója, felmerült a kérdés, hogy a jelöltség játszik-e szerepet ebben. Mivel a szinkretizmus a kétszeresen jelölt kettes számban mutatkozik a szláv nyelvekben, nem tartjuk kizártnak ezt a magyarázatot. Azonban nem fogadtuk el azt a felfogást, hogy az alulspecifikációs szinkretizmus a szemantikával magyarázható lenne.

5.3. Az egyes számú szinkretizmus

Nyilvánvaló, hogy az egyes számban megfigyelhető szinkretizmusminta is megfelel a kanonikus szinkretizmus fogalmának, mert csak bizonyos feltételek között (egyes szám, aorisztosz/imperfektum) nem fejeződik ki a második-harmadik személy oppozíciója. A duális minta esetében általános volt a paradigma, és ez a körülmény sugallta az alulspecifikációs magyarázatot. Az egyes számú minta viszont csak a múlt időkben figyelhető meg, s ez nehezíti az elméleti leírást. Ezen mintáról viszont két tanulmány jelent meg Stump révén (1993, 2001), amely írásokban egészen más megoldást javasol a szinkretizmus leírására. Most az utóbbi tanulmányra térünk rá.

Stump (2001: 212–41) egy fejezetben tárgyalja a szinkretizmus problémáit saját elméleti keretén, a paradigmatis funkció elméletén (Paradigmatic Function Theory) belül. Szerinte két szempontból osztályozható a szinkretizmus: irányultság (directionality) szempontjából és abból, hogy morfológiai „megállapodáson” alapul-e a szinkretizmus, vagy pedig véletlennek minősíthető (stipulatedness). Így Stump négyfajta szinkretizmust tart számon: egyirányú (unidirectional), kétirányú (bidirectional), véletlenszerű (unstipulated), valamint szimmetrikus (symmetrical).

A direkcionális szinkretizmusoknál megkülönböztetjük az egyirányú és a kétirányú szinkretizmust. Az egyirányú szinkretizmusnál az egyik szóalak „kikölcsönzi” a

másik szóalak formáját. Az egyirányú szinkretizmust a bolgárral szemlélteti, s azt állítja, hogy a második személyű alak „kikölcsönzi” a harmadik személyű alakját (ennek részletes leírását l. alább). Stump javaslatára az átadó szóalakat determinánsnak hívjuk, a kölcsönző szóalakat meg dependensnek. A kétirányú szinkretizmus esetén a kölcsönzés két irányban működik – bizonyos feltételek között a x kikölcsönzi y alakját, más esetben viszont az y kikölcsönzi x alakját. Erre a jelenségre példát a latinban találunk:

16) Latin deklináció (Baerman et al. 2005: 140 alapján)

	<i>bellum</i> 'háború'	<i>servus</i> 'szolga'	<i>vulgus</i> 'nép, tömeg'
Nom Sg	<i>bell-um</i> ↑	<i>serv-us</i>	<i>vulg-us</i>
Acc Sg	<i>bell-um</i>	<i>serv-um</i>	<i>vulg-us</i> ↓

A *servus* típusú főneveknél két végződést találunk: *-us* az alanyeseté, *-um* a tárgyeseté. A *bellum* típusú főnevek esetén csak az *-um* rag szerepel, ezért azt mondhatjuk, hogy az alanyeset „kikölcsönzi” a tárgyesettől a toldalékot (Acc → Nom). Azonban csak akkor kaphatunk valódi képet a latin szinkretizmusairól, ha figyelembe vesszük a *vulgus* típusú főneveket. Ezek esetében a kölcsönzés fordított irányban működik, hiszen a tárgyeset kölcsönzi az alapértelmezett alanyeset-végződést, az *-us* ragot (Nom → Acc). Ezért a latin nyelvben kétirányú kölcsönzés, vagyis bidirekcionális szinkretizmus figyelhető meg, azaz Nom ↔ Acc (amire a nyilak utalnak).

A nem-direkcionális szinkretizmusok közül Stump megemlíti a véletlenszerű (unstipulated) és a szimmetrikus szinkretizmust. Véletlenszerű szinkretizmusról akkor beszélhetünk, amikor a szinkretikus alakok egy természetes osztályba vonhatók össze, például a román egyik ragozási osztályban a jelen idejű egyes és a többes számú harmadik személyű igék alakja szinkretikus, s egy 'jelen idő harmadik személy' természetes osztályba sorolható. Ilyen esetben Stump szerint a morfológiában hiány figyelhető meg (2001: 215), mert nincs olyan szabály, amely ki tudná fejezni a szám kategóriát ezeknél az igéknél. A szerző megjegyzi, hogy minden szinkretizmus, amely nem természetes osztályt takar, véletlenszerű, tehát mind az egyirányú, mind a kétirányú, mind a szimmetrikus szinkretizmus (2001: 215). Olyan esetben, mikor a szinkretizmus nem fed le természetes osztályt és direkcionálisnak sem tartható, de mégis morfológiailag szisztematikus az adott nyelvben, szimmetrikus szinkretizmusról beszélünk. A szláv duális minta kapcsán azt mondtuk, hogy alulspecifikált alakokkal van dolgunk, és vagy összevonhatjuk a második és a harmadik személyt egy természetes osztályba, vagy pedig csak megszabjuk a nyelvtani leírásban, hogy duálisban a személy kategória csak az '+1' értéket fejezheti ki. Amennyiben elfogadjuk, hogy a szláv duális szinkretikus alakok egy morfoszintaktikai 'nem-beszélő' természetes osztályba tartoznak, akkor Stump osztályozásában ez a szinkretizmus *unstipulated*-nek minősül. Ha nem teszünk fel egy természetes osztályt a duális paradigmára, akkor valószínűleg szimmetrikus szinkretizmusról beszélhetünk, mert egyrészt morfológiailag szisztematikus, másrészt direkcionalitás nem észlelhető (a szorb nyelvekben biztosan, mert ott a P12 exponense *-šo/-čo*, illetve *-će*, a szlovénben kicsit bonyolultabb a helyzet, mert a *-te* rag a P12 kifejezésére szolgál, valamint elvétve a Du2,3 nő-/ semleges nemű is lehet).

A direkcionális szinkretizmusok leírására Stump ún. vonatkoztatási szabályokat (rules of referral), szimmetrikus szinkretizmusokra pedig metasabályokat (metarules) javasol. Azonban a véletlenszerű szinkretizmusra Stump nem javasol semmit, mert az elméletében a morfológiailag véletlen szinkretizmusok vannak előtérben, s ezért eltekint az alulspecifikált alakoktól.

Még egy szempontból vizsgálható a szinkretizmus: csak morfémaszinten található-e meg vagy pedig egész szóalakokat érint. Így szóalak-szinkretizmust (whole-word syncretism) és blokkszinkretizmust¹⁴ (block syncretism) különböztetünk meg, de Stump szerint ez a szempont nem annyira lényeges. A szóalak-szinkretizmus akkor fordul elő, ha minden egyes morféma, amely a szóalakot felépíti, szinkretikus. Mivel azonban a PFE szóalapú morfológiai modell, természetesen a szóalak-szinkretizmus áll a kutatás előtérében.

Érdemes szót ejtenünk Stump elméleti keretéről, a paradigmikus funkció elméletéről (továbbiakban: PFE) is, hogy megértsük a vonatkoztatási szabályok működését és alkalmazását a szinkretizmus leírásában. A PFE szerint a ragozás legfontosabb részét a paradigma képezi. Ezért azt mondhatjuk, hogy a paradigma nem csupán morfológiai jelenség, hanem a morfológia központja. A PFE alapja az ún. paradigmikus funkció (PF), amely megszabja a szó alakját a paradigma cellájában, miután a lexémát összetársítottuk¹⁵ a morfoszintaktikai jegyköteggel¹⁶ (morphosyntactic property). Egy adott nyelvben a paradigmikus funkciót realizációs szabályok definiálják, amelyek blokkokba rendeződnek. Minden blokkban a szabályok kizárják egymást, azaz egy adott blokkból csak egy szabály léphet fel. A szabályok blokkon belüli kiválasztása a Panini elve (Elsewhere Condition) szerint működik, tehát mindig a legszűkebb hatókörű/konkrétabb szabály lép fel. Kétféle realizációs szabály létezik: exponensszabályok (rules of exponense), amelyek a konkrét jegyköteg exponensét adják meg, és vonatkoztatási szabályok (rules of referral), amelyek egy morfoszintaktikai jegyköteg morfológiai realizációját egy másik morfoszintaktikai jegyköteg exponensével azonosítják. Az exponensszabályok definiálását azonban a nyelv morfofonológiai szabályai nehezítik. Emellett nyelvspecifikus korlátok léteznek a jegykötegek felépítésében (property cooccurrence restrictions). Például a bolgár nyelvben minden szóalak, amely a mód kategória imperatívuszi értékét kapja, csak második személyű lehet.

Az alábbi táblázatban bemutatjuk a bolgár igealakok levezetését, amit változtatás nélkül idézünk.

¹⁴ Azért blokkszinkretizmusnak nevezi, és nem pedig morféma-szinkretizmusnak, mert elméletében a ragozás szabályok segítségével fejeződik ki, amelyek blokkokba rendeződnek (l. alább).

¹⁵ Ez azt jelenti, hogy a kérdéses morfoszintaktikai kategóriák értékeit először szabályok segítségével összetársítjuk egy adott lexémával, s azok *csak utána* kapnak fonológiai formát, tehát a morfoszintaktikai jegyköteg el vannak különítve a konkrét exponenseitől szemben a lexikalista-elméletekkel (Stump 2001: 1–30).

¹⁶ Stumpnál a *jegy* terminus a SZEMÉLY, SZÁM, IDŐ stb. kategóriákat jelöli. A jegyeknek értékeik vannak. A jegyek egy-egy értékkel való társítása szabja meg a morfoszintaktikai jegykötegeket (Stump 2001: 38–9). A morfoszintaktikai jegykötegek megkülönböztetik a frázisokat, amelyek más-más szintaktikai környezetben szerepelhetnek (pl. egy [Sg, Acc] jegyfelépítésű névszó tárgyként jelenik meg a mondatban).

17) Bolgár igealakok (Stump 2001: 39–40)

<i>krad</i> 'lop'	morfofonológiai szabályok előtti alakok			valódi alakok		
	jelen idő	aorisztosz	imperfektum	jelen idő	aorisztosz	imperfektum
Sg1	<i>krad-e-a</i>	<i>krád-o-x</i>	<i>krad-A-x</i>	<i>krad-é</i>	<i>krád-o-x</i>	<i>krad-'á-x</i>
Sg2	<i>krad-e-š</i>	<i>krád-e</i>	<i>krad-A-x-e</i>	<i>krad-é-š</i>	<i>krád-e</i>	<i>krad-é-š-e</i>
Sg3	<i>krad-e-e</i>	<i>krád-e</i>	<i>krad-A-x-e</i>	<i>krad-é</i>	<i>krád-e</i>	<i>krad-é-š-e</i>

Baloldalt a szóalakoknak azt a formáját találjuk, amely a bolgárra definiált morfofonológiai szabályok bekövetkezése előtti állapotát tükrözi. Stump szerint az egyes igeidők exponensei a következők: *-e-* jelenidő, *-o-* aorisztosz, *-a-* imperfektum, az utóbbi két időben ezen kívül a *-x-* múltidő-ragot is találjuk¹⁷. A valódi alakokban viszont bizonyos ragok törölhetőnek, illetőleg módosulhatnak a morfofonológiai alternációk következtében, pl. az imperfektumban a második és harmadik személyű alak múlt idő ragja *-x-*-ből *-š-*-sé válik az utána következő előlképzett magánhangzó hatására.

Stump szerint a múlt idejű egyes számú második és harmadik személyű alakokat csak vonatkoztatási szabály révén tudjuk képezni, mert a második személyű alak „kölcsönveszi” a harmadik személy alakját. Úgy gondolja (2001: 212–3), hogy azért indokolt ez a magyarázat, mert mind a jelen idejű, mind az aorisztoszi és imperfektumi harmadik személyű alakra az *-e* exponens jellemző (amennyiben az nem törölődik a morfofonológiai szabályok következtében). A bolgárra feltehető vonatkoztatási szabály szerint (2001: 55) a második személyű alak minden blokkban a harmadik személyű alak exponenseit kapja.

Stump elgondolásával kapcsolatban azonban néhány probléma merül fel. Véleményem szerint az adatok értelmezése helyenként elég gyanús, főleg az egyes exponensek megállapítása tűnik problematikusnak. Például, ha feltesszük, hogy *-o-* az aorisztosz exponense, szembesülnünk kell azzal, hogy a mai bolgárban ezzel a raggal csak 24 ige képezi az aorisztoszt.¹⁸ Ráadásul a beszélt nyelvben igen gyakran *-a-*-val helyettesítik az *-o-* ragot, pl.: *dadoh* helyett *dadah* 'adtam'. Ezt a jelenséget már a leíró nyelvtanok is megjegyzik (Nicolova 2008: 287). Ennek az a magyarázata, hogy számos ige *-a-*-val képezi az aorisztoszt, ezért ebben az esetben a beszélők az analógia hatására módosítják a feltételezett *-o-* ragot *-a-*-ra. Tehát az *-o-*-s aorisztosz leíró szempontból inkább marginálisnak minősíthető, mint szabálynak az ószlávval szemben, amelynek legproduktívabb aorisztosza *-o-*-val fejeződött ki (Gäläbov 1968).

Összefoglalva, azt mondhatjuk, az egész elméletben az uralkodó gondolatmenet az, hogy ideális exponensek vannak a morfoszintaxisban, amelyekből komplikált

¹⁷ Aorisztoszban viszont Sg2,3 alakokban nincs *-x-* múltidő-jel, ami – mint az előző fejezetben látuk – nyelvtörténetileg magyarázható.

¹⁸ Stump tanulmányában viszont ez nem tűnik fel, sőt ellenkezőleg. Stump E. Scatton (1984) igeosztályozását veszi alapjául, amely lényegesen eltér a hagyományostól, mert a töveket fonológiai tulajdonságok alapján csoportosítja, ezért a huszonnégy ige, amely a hagyományos első osztály első alcsoportjába tartozik és *-o-*-s aorisztoszt képez, három különböző osztályba kerül Stump leírásában (nála összesen négy osztály van). Egyébként Scatton (1984: 196–197) nem tartja az *-o-*-t az alapértelmezett aorisztoszi ragnak – azt gondolja, hogy ezen időnek nincs exponense, hanem a fő fonológiaiilag egy *-a-*-val vagy *-e-*-vel bővül.

morfofonológiai szabályokkal kapjuk meg a valódi alakokat. Véleményem szerint ez az elképzelés nem állja meg a helyét. A *-x -š*-sé válása, amit feljebb említettünk, teljesen egyértelmű morfofonológiai jelenség, viszont sok esetben a morfofonológiai szabályok megkérdőjelezhetők. Például a jelen idejű P13 alakok képzésekor a *tő* utolsó magánhangzója törlődhet (*igraje-* > *igrajeət* > *igrajət* 'játsszanak'), az aorisztoszban viszont nem a *tő* magánhangzója esik ki, hanem az aorisztosz exponense (Stump 2001: 48–9). Egyrészt számomra ellentmondások a szabályok, s a hatókörük sokszor eléggé szűk (egy-egy exponensszabályra vonatkoznak). Ráadásul – mint fent említettük – az aorisztosz igen kevés igénél fejeződik ki ténylegesen *-o-* raggal, tehát erőltettnek tűnik feltételezni a meglétét a mélystruktúrában, illetve a felszíni alakok levezetését morfofonológiai szabályok segítségével.

Ami a vonatkoztatási szabályokat illeti, nem vetem el Stump javaslatát, de szerintem meg kell gondolni, miért beszélhetünk direkcionális szinkretizmusról, hiszen nem fogadható el az a magyarázat, hogy *-e* rag található mind a jelen idejű, mind az aorisztoszi, mind az imperfektumi harmadik személyű alakban (ezt kölcsönzi a második személyű alak). Mégis lehetne beszélni alaki „kölcsönzés”-ről. Nézzünk meg egy bolgár igét!

18) bolgár igealakok

<i>pišā</i> 'ír'	jelen idő	aorisztosz	imperfektum
Sg2	<i>piš-e-š</i>	<i>pis-a-θ</i>	<i>piš-e-š-e</i>
Sg3	<i>piš-e-θ</i>	<i>pis-a-θ</i>	<i>piš-e-š-e</i>

Szembetűnő, hogy jelen időben és aorisztoszban a harmadik személyű alak zéró ragos. Ennek alapján beszélhetünk direkcionalitásról a múlt időben. Tegyük fel, hogy az aorisztoszi szinkretikus alak **pisaš* lenne. Akkor a direkcionalitás az ellenkező irányban működne, hiszen alapvetően a második személy ragja *-š*. De mivel az aorisztoszi alakban zéró ragot találunk, és jelen időben a harmadik személyű alak is zéró ragos, mondhatjuk, hogy valóban kölcsönzés történik a paradigmában, mégpedig olyan kölcsönzés, amelyben a második személyű alak a harmadik személy alakját kapja meg (amire a nyíl utal). Stump egyik korábbi tanulmányában (1993: 452–3) a macedón személyszinkretizmusa kapcsán azt olvassuk, hogy a direkcionális voltát két tényező indokolja: 1) jelen időben a harmadik személy zéró ragos, 2) aorisztoszban és imperfektumban e két személyben hiányzik a *-v-* múltidő-jel (ez a bolgár *-x-* múltidő-jelnek felel meg).

Imperfektumban viszont kicsit problematikusabb a helyzet, mert nem találunk zérós alakot, amely egyértelműen bebizonyítaná, hogy egyrészt direkcionális szinkretizmussal van dolgunk, s másrészt az irány Sg3 → Sg2. Annyi biztos, hogy második személyben nem az *-š* személyragot találjuk, hanem mind a második, mind a harmadik személy magánhangzóra végződik. Mint az előző fejezetben láttuk, ez a fejlődés csupán nyelvtörténetileg magyarázható az eredeti ragok lekopásával és a kötőhang megmaradásával.

Másrészt diakrón szempontból még egy nehézség adódik az egyes számú szinkretizmus leírásánál. Emlékezzünk vissza az ószláv paradigmára, amelyet még egyszer idézünk (19) alatt:

19) Az ószláv egyes számú szinkretizmus (Mirčev 2000: 100–1, 105, 109)

<i>nesti</i> 'hozni'	jelen idő	aorisztosz	imperpektum
Sg2	<i>neseši</i>	<i>nese</i> ↑	<i>nesěaše</i> ↑
Sg3	<i>nesetb</i>	<i>nese</i> ↑	<i>nesěaše</i> ↑

Mint a táblázatból kitűnik, az ószlávban egyáltalán nem beszéltünk direkcionálitásról, mivel a jelen idejű harmadik személyű alak még nem volt zéró ragos, hanem tartalmazta az eredeti *-tb* ragot. Tehát amit a mai bolgár, illetve macedón és szerb-horvát nyelvben direkcionális szinkretizmusnak tarthatunk, csupán nyelvtörténeti okokkal magyarázható. Stump osztályozásában ez szimmetrikus szinkretizmusnak minősülne, hiszen szisztematikus a nyelvben, de semmi utalás nincs arra, hogy valamely személy kölcsönöznék egy másik személynek az alakját, illetve arra sincs utalás, hogy az ószlávban (és a mai szláv nyelvekben) a szinkretizmus véletlenszerűnek lehetne nevezni, hiszen – legalábbis ami az egyes számot illeti – nem indokolt összevonni a második és a harmadik személyt egy természetes osztályba.

Az alábbi táblázatban összefoglaljuk kissé leegyszerűsítve a Stump-féle elméleti magyarázatot és a szinkretizmus történeti fejlődését:

20) A szláv egyes számú szinkretizmus diakrón fejlődése

	diakrón fejlődés	elméleti magyarázat
ószláv	a szekunder ragok lekopása => az egyes számú szinkretizmus keletkezése	véletlen (?) szinkretizmus, amely hangtörténeti okokkal magyarázható
ószláv	szisztematikus szinkretizmus, mivel minden egyes ígére jellemző, valamint hatással van a duális paradigmára (Du3=P12 => Du3=Du2)	szimmetrikus
	a jelen idejű harmadik személyű <i>-tb</i> rag lekopása =>	direkcionálissá válik

A Stump-féle értelmezésben idáig két problémát vettem észre. Az első a direkcionálitás indokolt voltához kapcsolódott: fel lehet-e tenni egy *-e* exponenst minden alak esetében, ami a direkcionálitást egyértelművé tenné, illetve ha nem, hogyan lehetne mégis beszélni irányult szinkretizmusról. Rámutattam, hogy a direkcionálitás jobban magyarázható azzal, hogy mind a jelen idejű harmadik személy, mind az aorisztoszi szinkretikus alak zéró ragos. Kérdéses még az imperpektumi alakok magyarázata, hiszen ott megmaradt az eredeti kötőhang a szóalak végén. A második probléma a diakrón megközelítésből fakadt. Mint láttuk, mind az ószlávban, mind a mai szláv nyelvekben az egyes számú szinkretizmus egészen szisztematikus jelenség. A probléma

az, hogy egy nyelvtörténeti változás következtében (a Sg3 rag lekopása) az eredeti szimmetrikus szinkretizmus direkcionálissá vált. Ezt a problémát kétféleképpen lehetne megoldani: vagy megpróbálunk valami közös vonást találni a jelen idejű Sg3 és az aorisztoszi/imperfektumi Sg2,3 alakok között (pl. *-e* exponenst feltételezni az ószlávra is), vagy pedig egyszerűen eltekintünk a diakrón szemponttól. E dolgozatban az előbbi nem vállalnám, mivel szinkrón szempontból sem fogadtam el ezt az értelmezést. A diakrón megközelítés véleményem szerint azért fontos, mert rámutat arra, hogy egyrészt a szinkretizmus heterogén jelenség, ahogy maga Stump is írja (2001: 230). Másrészt – ami lényegesebb – ha figyelembe vesszük az egész paradigmát, a szinkretizmus sokféle értelmezést kaphat. Maga a szimmetrikus > direkcionális váltás nem igazán fontos, inkább azt kell szem előtt tartani, hogy egy adott szinkretizmusminta elméleti leírását sok tényező befolyásolhatja – egyfelől a szinkretizmus morfológiai viselkedése, másfelől a többi paradigmattal való kapcsolata (vö. Baerman et al. 2005: 23 „[t]he morphological realization of a syncretic pattern may in itself influence its interpretation”). Harmadrészt a kutató elméleti hozzáállása is fontos szerepet játszhat. Erre kitérek a következő bekezdésben.

Eddig csak azt vizsgáltam, hogy milyen leíró és nyelvtörténeti problémák nehezen érzékelhetők a szláv egyes számú szinkretizmus direkcionálisként való számontartását. A szakirodalomban azonban maga az irányultság fogalma sem teljesen elfogadott, illetve ha mégis indokoltnak tartjuk a direkcionálisitást, akkor kérdés, hogy milyen elméleti eszközt (theoretical device) inkorporálunk a nyelvtanba, amely az irányult szinkretizmusról ad számot.

Az első kérdésre több választ lehet találni. Az egyik elméletben (pl. Stumpnál) a direkcionális szinkretizmus kutatásának a középpontjában van. Másoknál (Baerman et al. 2005: 24–5) az irányultság úgy szerepel a leírásban, mint a szinkretizmus egyik morfológiai tulajdonsága, illetve a direkcionális szinkretizmusról általánosított vonatkoztatási szabályokkal (generalized referral) adnak számot a hálózati morfológia keretében (Baerman et al. 2005: 170–218). Más elméleti keretekben viszont a direkcionális egyáltalán nem kedvelt, példa erre Wunderlich (1996, 2004) tanulmányai. Wunderlich szerint (2004: 374) az irányultság és a vonatkoztatási szabályok csak bonyolítják a nyelvtani rendszert, s ami lényegesebb kritika – a direkcionálisnak valójában nincsenek korlátai, mert valójában minden mindennel helyettesíthető a paradigmában (1996: 108). Ezen kívül szerinte sok direkcionálisnak számontartott szinkretizmus alulspecifikációval is leírható. Úgy gondolja, a véletlenszerű szinkretizmusnak sokkal fontosabb szerepe van, mint Stump elméletében. Azért preferálja az alulspecifikációt, mert így csökkenteni lehet a paradigmát (hiszen nem kell feltenni külön cellákat a paradigmában a szinkretikus alakokra, hanem csupán ki kell kötni, hogy mikor lépnek fel az alulspecifikált alakok). Másrészt Wunderlich az optimalitáselmélet keretében próbálja leírni a szinkretizmust rangsorolt megszorítások (ranked constraints) segítségével. Szerinte a közismert alanyeset és tárgy eset szinkretizmusa az indoeurópai nyelvekben nem direkcionális, ahogyan azt Stump véli (a tárgy eset kölcsönzi a nominatívusz alakját), hanem alulspecifikációval jön létre. Egy korábbi tanulmányában (Wunderlich 1996) a macedón paradigmát is alul-

specifikációval magyarázta. Megjegyzendő azonban, hogy egyesek szerint (Baerman et al. 2005: 150) Wunderlich modellje nem lehet alternatívája a direkcionális szinkretizmusnak, hiszen eleve magába foglalja az irányultságot.

Ha mégiscsak alulspecifikációval próbálnánk leírni az egyes számú szinkretizmust, akkor az alakok levezetése így festene:¹⁹

21) A bolgár paradigmájának morfoszintaktikai felépítése

Jegykötegek

- | | | |
|----|------------------------|---|
| a. | szinkretikus alak: | [IDŐ: Aorist/Imperfect, SZÁM: Sg] |
| b. | nem-szinkretikus alak: | [IDŐ: Aorist/Imperfect, SZÁM: Sg,
SZEMÉLY:1] |

A (21a) pontban az aorisztoszi, illetve az imperfektumi szinkretikus igealakokra szükséges szabály található meg. Mint látjuk, itt a jegykötegeket alulspecifikáltnak hagyjuk, mert csupán azt jelenti, hogy az alany egyes számú, de a személyét nem fejezi ki. (21b)-ben a múlt idejű egyes szám első személyű igealakok generálásához szükséges szabályt írtuk le. Első pillantásra ezzel tudjuk képezni a helyes alakokat. Azonban a megoldás nem problémamentes. Egyrészt így nem tudjuk leszűrni azt az általánosítást, hogy bár kétféleképpen jön létre a szinkretikus alak a két múlt időben (az imperfektumban található a múlt idő *-x-* jele, az aorisztoszban pedig nem), az eredmény egy és ugyanaz – a második és a harmadik személy alakilag megegyezik (Stump 1993: 453 pontosan azt az érvet hozza fel, hogy a különböző képzési folyamat ellenére a két múlt időben a második és a harmadik személy szinkretikus, ami szerinte legjobban vonatkoztatási szabállyal ragadható meg). Másrészt azon általánosítás felett is elsiklunk, amely a direkcionalitást a legjobban sugallja: a jelen idejű és az aorisztosz harmadik személy zéró ragja. A direkcionális szinkretizmus alulspecifikációval való leírásán kívül szimmetrikus szabályokkal is próbálták megragadni az irányult szinkretizmust, de ez a megoldás sok esetben sikertelennek bizonyul, különösen a kétirányú szinkretizmus esetében nem alkalmazható (erről részletesen l. Baerman 2004-et). Ha mégis egy szimmetrikus leírás mellett döntünk, nem biztos, hogy így egyszerűbben íránk le a szinkretizmust, mint a vonatkoztatási szabályokkal.

Emellett a felfogás mellett létezik egy másik is. Egyesek szerint, az irányultság elfogadható és szükségszerű a nyelvtanban, de nem vonatkoztatási szabályokkal írható/írandó le. A szétosztott morfológia egy másik elméleti eszközt javasol, az ún. Impoverishment rule-t (l. pl. Bobaljik 2002-et). E szerint az egyik jegykötegeben „elszegényítés” történik, tehát némely értékek törlődnek bizonyos morfológiai kontextusban. A szláv egyes számú szinkretizmust tehát úgy írhatjuk le, hogy feltesszük a második sze-

¹⁹ Más megoldás is lehetséges a lexikalista morfológiai modellekben: maguknak az exponenseknek tulajdonítunk morfoszintaktikai érték(ek)et, nem pedig külön jegyköteget feltételezünk, ami a szóhoz társítva kaphat csak formai kifejezést.

mély törlését múlt időben, s utána a harmadik személy, mint a személy kategória alapértelmezett értéke, tölti be a második személy celláját a paradigmában.

22) Impoverishment rule (Bobaljik 2002 alapján)

személy: 2 → ∅/ [szám: Sg, idő: múlt]

∅ → 3/ [szám: Sg, idő: múlt]

Bobaljik megemlíti, hogy Stump leírása valójában nem nyújt magyarázatot arra, hogy miért éppen a harmadik személy helyettesíti a másodikat, míg a jegytörlés (impoverishment) meg tudja válaszolni ezt a kérdést. A jegytörlés azt hangsúlyozza, hogy mindig a kevésbé jelölt paradigmacella fogja helyettesíteni a jelöltebbet. Stump azonban nem ért egyet azzal, hogy a determináló elem mindig kevésbé jelölt, mint a dependens. Amellett érvel, hogy nem szabad feltételezni változást a morfoszintaktikai értékekben, csupán meg kell szabni vonatkoztatási szabály segítségével, milyen esetekben történik kölcsönzés. Tehát a vonatkoztatási szabályok nem a morfoszintaxisban működnek, hanem a kész paradigmákat módosítják, míg a jegytörlés közvetlenül a morfoszintaktikai értékeket változtatja meg. A szétosztott morfológia egy szigorúbb modellt kíván létrehozni univerzális tényekre hivatkozva – a harmadik személy alapértelmezettsége, a jelen idő és a kijelentő mód jelöletlensége stb. (ebben a tekintetben Wunderlich is hasonlóképpen gondolkodik – szerinte a vonatkoztatási szabályok túl lazán működnek).

A probléma abból adódik, hogy tipológiailag a direkcionalitás nem mutatkozik szisztematikusan. Baerman és társai (2005: 63–75) szerint példák szinte bármilyen irányú kölcsönzésre találhatók: 1=3 direkcionális szinkretizmus ritka, de ha mégis kimutatható mindkét irányba működhet; a 2=3 direkcionális szinkretizmusnál az irány 2←3 lehet, mint a szláv nyelvekben, de 2→3 irány szintén megfigyelhető, sőt gyakoribb is. Az 1=2 szinkretizmus sem mutat egységes képet, azért azt mondhatjuk, hogy nem tehető fel szisztematikus hierarchia a személy kategória értékei között. Emellett megjegyzik, hogy ha nyelvtörténeti fejlődésről van szó, akkor viszont a harmadik személy szokta átvenni a többi személyt, különösen, ha a személy kategória teljesen leegyszerűsödik. A szláv nyelvekre vonatkozóan mindkét leírási eljárás (jegytörlés vagy vonatkoztatási szabály) alkalmazható, hiszen a kölcsönzés valóban a kevésbé jelölt alak felől indul, tehát leíró szempontból a két modell közötti választása valójában a kutatónak a morfoszintaktikai elrendezésről való felfogásától függ. Mégis megfontolandó, hogy érdemes-e elfogadni a szétosztott morfológia javaslatát, ha az nem támasztható alá tipológiailag.

Megjegyzendő azonban az elméleti magyarázat választásában fontos szerepet játszik az is, hogy milyen morfológiai modell keretében közelítjük meg a szinkretizmust. Mint mondtuk, Stump elkülöníti a morfoszintaktikai tulajdonságokat a valódi ragoktól, a lexikalista modellekben pedig a ragok maguk hordozzák a kérdéses morfoszintaktikai információkat, és egy ilyen keretben könnyebb lehet az

alulspecifikációt alkalmazni, hiszen közvetlenül az exponenseknek tulajdonítunk bizonyos morfoszintaktikai tulajdonságokat. Az is fontos szerepet játszik, hogy megengedjük-e a morfoszintaktikai struktúrától független szinkretizmusokat (Stumpnál a direkcionális szinkretizmus ilyen). A szétozott morfológiában az irányultság megengedett, de ez nem független a morfoszintaktikai struktúrától (hiszen bizonyos értékek törölődhetnek, s utána a kategória alapértéke lép fel, s ennek a felszíni megvalósulása a direkcionalitás). Ez a döntés egyébként attól is függ, hogy a morfológia mennyi szabadsággal rendelkezik a szintaxissal szemben. Másrészt bizonyos modellek az alulspecifikációt preferálják (pl. Wunderlich, akár a szétozott morfológia is), Stump pedig kifejezetten a direkcionális szinkretizmusokra koncentrál. A hálózati morfológia mind az alulspecifikációval, mind a vonatkoztatási szabályokkal való leírást alkalmazza, tehát köztes megoldást javasol, amely a szinkretizmus mindkét legfontosabb típusáról tudna számot adni. Ami a vonatkoztatási szabályokat illeti, annyiban különbözik a Stump-féle modelltől, hogy az ún. általánosított vonatkoztatási szabályokat feltételez, amelyek nemcsak egy, hanem több paradigmacellát is összeköthetnek, azaz a vonatkoztatási szabály is lehet alulspecifikált (Baerman et al. 2005: 173–4). Véleményem szerint egy jól megalapozott elméleti keretben mind az alulspecifikációs, mind az irányult szinkretizmus modellálása fontos, s ez a szláv nyelvek alapján is könnyen belátható. A szláv szinkretizmus bemutatásánál láttuk, hogy a szorb nyelvekre mind a két minta jellemző. Mivel azt fogadtuk el, hogy a duális minta alulspecifikáció révén jön létre, az egyes számú szinkretizmus pedig a direkcionalításra utal, akkor a szorb nyelvek leírására nyilvánvalóan kétféle elméleti eszközre van szükségünk – alulspecifikációra és direkcionális szinkretizmust leíró eszközre (vonatkoztatási szabály vagy jegytörlés). Úgy tűnik azonban, ily módon nem lehet közös nevezőre hozni a két mintát, bár mindkét esetben a második és harmadik személy egyezik meg formailag. Csúpn a feltételben mutatkozik különbség, s ez határozza meg a két minta különböző elméleti leírását. A 2. fejezetben összefoglaltak alapján tudjuk (7), hogy az egyik minta csak a múlt időkben található meg, amíg a másik minden igeidőben. Most rátérünk a szinkretizmus és a feltétele közötti viszonyra.

Tipológiai kimutatható, hogy a személy kategória gyakran szinkretikus a TAM és a szám kategória kontextusában (Baerman et al. 2005: 119–22). Ezen kívül úgy tűnik, ha egy nyelvben van TAM szinkretizmus, akkor személy-szám szinkretizmus is megtalálható (de nem feltétlenül ugyanabban az alakban, hanem az ige-paradigma többi részében). Ez a tipológiai megállapítás is valószínűleg megállja a helyét a szláv nyelvekre vonatkozóan, pl. több szláv nyelvben kimutathatók biaspektuális igeik,²⁰ valamint bizonyos konjugációkban az aorisztosz és az imperfektum megegyezik formailag. Emellett a tipológiai megközelítés mellett sokszor az elméleti leírásba is beillesztették a szinkretizmus és a feltétel viszonyát. Például Carstairs (1987: 114–24) szerint a szinkretizmus és a kontextusa viszonyát egy univerzális relevancia hierarchia szabja meg, amelynek legalsóbb fokán az ige esetében a szám és a személy kategória áll. Ha a szinkretizmus direkcionális (Carstairsnál ez az ún. *takeover*), akkor a szinkretizáló kategória és a feltétel konfliktusban van, mert a kontextus alsóbb rangú

²⁰ Az ASPEKTUS kategória ragozási volta vitás, de itt nem erre a kérdésre koncentrálnunk.

kategória, mint a szinkretizáló kategória. Ha azonban a szinkretizmus nem direkcionális és a szinkretizáló kategória és a kontextus-kategória kumulatíván fejeződik ki, akkor a szinkretizáló kategóriának alsóbb rangúnak kell lennie. Ez az ún. Systematic Homonymy Claim, ami nem alkalmazható a szláv nyelvek esetében. Egyrészt a szláv egyes számú szinkretizmus (ami direkcionális) nem felel meg ennek a felfogásnak, hiszen a kontextus (az idő) magasabb rangú, mint a személy. Másrészt, a duális minta kapcsán azt mondhatjuk, hogy a szám és a személy kategória ugyanazon a fokon van a relevancia hierarchiában, tehát nem tehetünk állítást a kontextus és a szinkretizáló kategória viszonyáról. Stump (2001: 239) egy másik megszorítást javasol (az ún. Feature Ranking Principle), amely szerint szinkretizmus csak akkor figyelhető meg, ha a kontextus magasabb rangú. Stump megjegyzi, hogy ez a szabály csak a véletlenszerű szinkretizmusra alkalmazható. Az ilyen hierarchiák a szinkretizmus nyelvtörténeti fejlődésében játszhatnak szerepet, s kétféleképpen jöhet létre alaki egyezés: egy adott nyelvben a szinkretizmus a morfoszintaktikai struktúra univerzális elvei szerint alakulhat, vagy pedig egy nyelvspecifikus minta alapján, például hangtani változás révén (Baerman et al. 2005: 169–70). A szláv szinkretizmus diakrón fejlődése esetében azonban azt is nehéz megállapítani, hogy melyik úton alakult ki a formai egyezés, hiszen egy hangtani változásból kiindulva a minta elterjedt a paradigmában, de az eredmény az univerzális elvárásoknak megfelel. Összességében úgy tűnik, hogy minden elméleti leírás, amely meg akarja szabni a szinkretizmus lehetséges mintáit, valamint a feltételével való viszonyát, csak részben alkalmazható, mert minden modell esetében ellenpéldákkal találkozunk.

Összegezve azt mondhatom, hogy a duális szinkretizmus leírására az alulspecifikációs eljárás tűnik a leghelytállóbbnak. Az alulspecifikáció két lehetséges értelmezését tárgyaltam: az egyik szerint a második és a harmadik személy egy külön '–1' természetes osztályba tartozik, a másik pedig nem feltételezi a természetes osztályt, csupán megszabja, hogy a szinkretikus exponens alulspecifikált a személy kategória szempontjából. Ebben a dolgozatban inkább az utóbbi mellett érveltem, mert így könnyebben le lehet írni a szinkretizmust, anélkül hogy a kategória értékeit szaporítsuk. Az egyes számú szinkretizmus ennél bonyolultabban magyarázható meg. Bemutattam Stump elméletét, amely az egyes számú szinkretizmust irányultnak tartja, illetve rámutattam az ezzel kapcsolatos problémákra. Javasoltam más megoldást arra, hogy mégis miért lehetne direkcionálisnak tartani ezt a szinkretizmusmintát. Rámutattam arra is, hogy a Stump-féle szinkretizmusosztályozás elég bizonytalan és problematikus lehet, ha figyelembe vesszük a szláv szinkretizmus diakrón fejlődését. Ezen kívül bemutattam a direkcionális irányult szinkretizmus leírási módjait egyéb elméleti keretekben és az ezzel kapcsolatos elméleti vitás kérdéseket.

6. Tipológiai megközelítés a személyszinkretizmushoz

A szinkretizmust tekintve a tipológiai kutatások fő célja megállapítani, hogy mely kategóriákban találunk leggyakrabban szinkretikus alakokat, és melyek a közös szinkretizmusminták a természetes nyelvekben. Azért fontos nem-(indo)európai nyelv-

veket is figyelembe venni, mert történetileg a szinkretizmus kutatása az indoeurópai nyelvekből indult és csak ezekre a nyelvekre koncentrált. A szinkretizmusról több tipológiai tanulmány született, a legfontosabb a Baerman és társaié (2005), amelyben kategóriánként szemléltetik a természetes nyelvekben előforduló szinkretizmintákat. Emellett Baerman és Brown két tanulmányt jelentett meg a World Atlas of Language Structures (WALS) tipológiai adatbázisban. A WALS-ban két szinkretizmustípus szerepel a morfológiai paraméterek között: a névszói esetszinkretizmus és az igei személy- és számszinkretizmus. Itt csak az utóbbi paraméterre térünk ki.

A WALS-ban 198 nyelvet vizsgáltak a személyszinkretizmus szempontjából, a szláv nyelvek közül azonban csak az orosz. Baerman és Brown (Baerman – Brown 2008) három tipológiai értéket különböztetnek meg:

23) A személy kategória szinkretizmusa: tipológiai szempontból

57 nyelvben a személy kategória nem fejeződik ki morfológiai eszközökkel

81 nyelvben nem található személyszinkretizmus

60 nyelvre jellemző a személyszinkretizmus

Szembetűnő, hogy a vizsgált nyelvek majdnem egy harmadában található személyszinkretizmus, ami megerősíti a jelenség elméleti magyarázatának a fontosságát. Baerman és Brown összefoglalják a leggyakoribb szinkretizmusmintákat, s hozzájuk kapcsolódó elméleti implikációkat, valamint a vizsgált nyelvek földrajzi disztribúciójáról is ejtenek szót. A WALS alapján a 2=3 személy-szinkretizmusminta összesen 25 nyelvben mutatható ki (Baerman et al. 2005: 228–32).

Ami igazán lényeges a szláv nyelvekkel kapcsolatban, az a teljes és részleges személyszinkretizmus megkülönböztetése (Baerman et al. 2005: 59–63). A részleges személyszinkretizmus esetében a kérdéses morfoszintaktikai kategória értékei csak bizonyos konjugációban vagy igeidőben egyeznek meg. Tehát a bolgár, macedón, szerb és szorb nyelvekre jellemző egyes számú szinkretizmusminta tipológiailag részlegesnek minősíthető, hiszen csak múlt időben fordul elő. A teljes személyszinkretizmusnál viszont a formai megegyezés minden igeidőben található. Ezért a duális szinkretizmusminta, amely a szlovén és a szorb nyelvekben figyelhető meg, teljes szinkretizmus. Továbbá tipológiailag a teljes személyszinkretizmusra jellemző, hogy általában nem-egyes számban található, valamint leggyakoribb személykombinációk 1=2 és 2=3. Ebből a szempontból is megfelel a szláv teljes személyszinkretizmus a tipológiai megfigyeléseknek, mivel duálisban található, és a második és harmadik személy megegyezését mutatja. A teljes szinkretizmus nyelveken átívelően hasonló mintái arra utalhatnak, hogy valójában morfoszintaktikai vagy szemantikai viszony tehető fel a személy kategória értékei között. A szláv nyelvek esetében lehetőség lenne, hogy egy 'nem-beszélő' morfoszintaktikai/szemantikai értéket kell feltételezni a szinkretizmus formális leírására. Azonban az előző fejezetben azt a megoldást javasoltuk, hogy nem érdemes feltenni egy '-1' osztályt (amelynek egyes és többes számban 2 és 3 értéke lehet). Részben amellett érveltünk, hogy ez a fajta megközelítés egyszerűbben írja le az alakok morfológiai felépítését. Másrészt tipológiailag kimutatható, hogy igen gyakran a

teljes személyszinkretizmus a személyes névmások szinkretizmusával is korrelál. A szlovén és a szorb nyelvek esetében azonban ez nem így van, hiszen a duálisi második és harmadik személyű névmások nem szinkretikusak.

A részleges személyszinkretizmus esetében azonban a kép nem olyan egyértelmű, mint a teljesnél, mert nincs egyértelmű mintája a természetes nyelvekben. Csupán annyit lehet megállapítani, hogy általában az egyes számú alakokat érinti. Ezért nehezebben beszélhetünk szemantikailag motivált részleges személyszinkretizmusról. Az ilyen alakok megjelenésének az oka inkább morfológiailag kondicionált – az egyes számú ragok fonológiaiailag gyengébbek és hajlamosabbak a hangtani változásokra, ami szintén lehet a szinkretizmus oka. Megemlíteném, hogy a jelöletlenséget (itt a tényleges exponens hiányát értjük ezen) a szinkretizmus egyik morfológiai tulajdonságának tekintik (Baerman et al. 2005: 25–6), s ugyanazt tapasztaljuk a szláv nyelvek esetében is, amelyekben, legalábbis aorisztozban, zéró ragosak a második és harmadik személyű alakok. Szinkretizmus kutatása során érdemes megfontolni azt is, hogy a morfológiai jelöletlenség (ami a szinkretizmust okozhatja), megegyezik-e a morfoszintaktikai jelöletlenséggel. A jegytörlés-féle megoldás, amit az előző fejezetben tárgyaltunk, valójában pontosan ezen alapult, feltételezve, hogy a direkcionális szinkretizmus esetén mindig a jelöletlenebb alak dominál.

Mint látjuk, tipológiai szempontból a szláv nyelvekben megfigyelhető szinkretizmusok teljesen egyszerű értelmezést kapnak – a teljes/részleges szinkretizmus megkülönböztetésével. Amíg az elméleti leírásnál sok probléma merült fel, tipológiaiilag a szinkretizmus sokkal jobban és problémamentesen közelíthető meg. Tulajdonképpen a tipológiai megközelítés segítségével leszűrhetjük a világ nyelveinek gyakori szinkretizmusmintáit, amelyekről érdemes számot adni az elméleti leírásban. Például az az állítás, amely szerint az alulspecifikációs szinkretizmus szemantikailag magyarázható, a tipológia figyelembe vételével inkább úgy fogalmazható át, hogy az alulspecifikáció a kategóriáknak a szinkretizmusra való hajlamából fakadt (amit a hálózati morfológia állít). A tipológiai kontextus alapján könnyen belátható, hogy a szláv duálisi minta nem a második és a harmadik személy közös 'nem-beszélő' jelentésén alapul, hanem a tipológiai tendencián, amely szerint nem-egyes számban az egyik gyakori minta a 2=3. Az egyes szinkretizmus szintén megfelel a tipológiai elvárásoknak – az alaki megegyezés egyes számban figyelhető meg és részben az tényleges ragok hiányával magyarázható.

7. Összegzés

Dolgozatomban a szláv személy-szinkretizmusokkal foglalkoztam. A 2. fejezetben két szinkretizmusmintát írtam le a szláv nyelvekre vonatkozóan. Az első az egyes számú második és harmadik személyű alakok formai megegyezését jelenti. Fontos megjegyezni, hogy ez a minta csak a szintetikus múlt időkből, az aorisztozban és az imperfektumban található meg. Ez a minta a bolgár, macedón, a szerb-horvát és a szorb nyelvekre jellemző. A második minta viszont minden igeidőben és módban kimutatható, de nem egyes számban, hanem duálisban. Ezt a jelenséget a szlovén és a szorb nyelvekben találjuk meg. Az alábbiakban megismétlem a szláv nyelvek szinkretizmusmintáit, valamint ezeknek a feltételeit:

24) Szinkretizmus a SZEMÉLY kategóriában

a. 2=3

Feltétel: [szám: Sg, idő: Aoristos, Imperfectum]

b. 2=3

Feltétel: [szám: Du]

A 3. fejezetben diakrón szempontból vizsgáltam meg a két szinkretizmusmintát. A következőt állapítottam meg: a szláv nyelvek adatolt története alapján az egyes számú szinkretizmus még az ószláv nyelvben is megvolt. A duális minta viszont az ószláv kor folyamán alakult ki – kezdetben a duális harmadik személyű alak a többes számú alakkal volt formailag azonos. Véleményem szerint a két morfoszintaktikai kategória (szám és személy) értékeinek a keveredése lett annak az oka, hogy az ószláv korban fokozatosan a duális harmadik személyű alak egybeesett a duális második személyűvel. E fejlődésben fontos szerepet játszott a már meglévő egyes számú szinkretizmusminta, amely átterjedt a duálisban. A rekonstruált indoeurópai személyragok alapján azt mondhatjuk, hogy az egyes számú szinkretizmus annak köszönhető, hogy az eredeteti PIE ragok lekoptak és így aorisztosban zéró ragot találunk, imperfektumban *-e* ragot, amely eredetileg csupán kötőhang volt, s a ragok lekopása után csak azért maradt meg, mert a szónak magánhangzóra kellett végződnie az ószlávban.

Ami a két szinkretizmus elméleti magyarázatát illeti, a szakirodalomban igen sok elméleti modell létezik a szinkretizmus leírására. A duális minta kapcsán bemutattam az alulspecifikációs eljárást, amely azt feltételezi, hogy az exponens nem teljesen fejezik ki a jegyköteget, tehát duálisban vagy az első személyt jelölhetjük, vagy pedig egy alulspecifikált második-harmadik személyű alakok képezhetünk. Ezzel kapcsolatban felvetődik az a kérdés, hogy érdemes-e beszélni egy 'nem-beszélő' természetes osztályról, amelyet a második és a harmadik személy alkotna, tehát kell-e eszerint módosítani a morfoszintaktikai értékek készletét. Ebben a dolgozatban úgy döntöttem, hogy nem érdemes több értéket felvenni a személy kategóriába, mert így egyszerűbben lehet leírni a szinkretizmust a már meglévő értékek segítségével. Az alulspecifikáció alapja lehet a duális jelöltebb mivolta az egyes és a többes számmal szemben. A szinkretizmust sokszor a jelöltség fogalmával hozzák kapcsolatba, és – mint láttuk – a szláv nyelvek szinkretizmusmintája nem képez kivételt ez alól, hiszen a duális jelöltebb, mint a szám kategória többi értéke. Ezen kívül azt a kérdést tárgyaltam, hogy vajon szemantikai alapon alakul-e az alulspecifikációs szinkretizmus. A kérdésre nemmel válaszoltam a tipológiai eredményekre hivatkozva. Eszerint az ún. teljes szinkretizmus nem-egyes számban mutatható ki, s a leggyakoribb mintái 1=2 és 2=3. Tehát a formai megegyezés azért jön létre, mert a kategóriák morfoszintaktikailag hajlamosak a szinkretizmusra.

Az egyes számú szinkretizmusnál bonyolultabb az elméleti magyarázat. Stump modellje szerint a paradigmában kölcsönzés történik a személy kategóriában, mégpedig a második személy kölcsönzi a harmadik személy alakját múlt időben. Ennek alapján direkcionális szinkretizmusról beszélhetünk. Először Stump elméletéből kiindulva, rámutattam konkrét problémákra, amelyek a direkcionális szinkretizmusnak ellentmon-

danak, például a bolgár nyelv esetében az exponensek szegmentálása, ami az irányultság kiinduló pontjának a megállapítását nehezíti. Azonban tudtam megoldást javasolni az irányultság megállapítására – a jelen idejű Sg3 és az aorisztoszi szinkretikus alak közös alaki vonása a zéró rag. Másrészt rámutattam arra is, hogy történetileg nem beszélhetünk irányultságról – ez pusztán egy alaktani fejlődés következménye (a jelen idejű Sg3 rag lekopása), amely nem a szinkretikus alakot eredményezte, hanem a paradigmát érintette, s ennek következtében a szinkretizmus leíró szempontból direkcionálisnak tűnik. Ezzel azt akartam bizonyítani, hogy a szinkretizmus leírása sok tényezőtől függ – a szinkretikus alakok morfológiai felépítésétől, az egész paradigma struktúrájától, s nem utolsó sorban a kutató felfogásától. Az irányultság fogalma eléggé vitatott a mai morfológiában. Két fő kérdés vetődik fel: érdemes-e egyáltalán beszélni irányult szinkretizmusról, s ha igen – akkor az milyen elméleti keretben, milyen elméleti eszközzel írható le legjobban. Az első kérdésre igennel és nemmel lehet válaszolni, születtek olyan tanulmányok, amelyekben a direkcionális szinkretizmus alulspecifikációval írják le, illetve szimmetrikusnak tartják. Mégis a tipológiai kutatások szerint az irányultságtól nem lehet eltekinteni. Utána megemlítettem pár elméleti eszközt, amelyek direkcionális szinkretizmust kívánnak leírni. Stump tanulmányaiban (1993, 2001) az ún. vonatkoztatási szabályokat alkalmazza, ehhez hasonló módszer a szétosztott morfológia által javasolt jegytörlés. A kettő közötti különbség a szinkretizmus a morfoszintaktikai struktúrától való függetlenségében rejlik: amíg Stump felfogásában a direkcionális teljesen független, a jegytörlés szerint az irányultság a morfoszintaktikai szerkezet belső elrendezési elvei terméke. Az utóbbi eljárás sokkal szigorúbb és több megszorítást kíván megszabni univerzális nyelvtani elvekre hivatkozva. A direkcionális azonban nem szisztematikusan mutatkozik tipológiailag, ami nehezíti ezt a leírást. Tekintettel a szorb nyelvekre, szükséges mind az alulspecifikációs, mind a vonatkoztatási szabályokkal való leírás, mivel e nyelvekben mindkét minta megtalálható.

Végezetül tipológiai szempontból áttekintettem, milyen teljes és részleges személyszinkretizmus mutatható ki a világ nyelveiben. A szláv duális minta teljesnek minősül, mert minden igeidőben megtalálható, az egyes számú minta pedig részlegesnek, hiszen csak a múlt időkből. Mindkét minta megfelelt a tipológiai eredményeknek. A teljes-részleges megkülönböztetés fontos szerepet játszik az elméleti leírásnál is, mivel – bár mindkét minta a második és a harmadik személy alaki megegyezésében nyilvánul meg – a szinkretizmus morfológiai viselkedése miatt az egész paradigma figyelembe vételével kénytelen voltam kétféle elméleti eljárást javasolni a szláv szinkretizmus leírására.

IRODALOM

Angelova, Iskra et alii 1994: *Slavyanski ezici: gramatični očerci*, [Szláv nyelvek: nyelvtani vázlatok] Szófia, Bolgár Tudományos Akadémia.

- Baerman, Matthew 2002a: *The Surrey Person Syncretism database*, <http://www.smg.surrey.ac.uk/personsyncretism/index.aspx> (2010. augusztus 25.).
- Baerman, Matthew 2002b: *Syncretism: an annotated bibliography*, <http://www3.surrey.ac.uk/LIS/MB/Bibliography.htm> (2010. július 10.).
- Baerman, Matthew 2004: Directionality and (Un)Natural Classes in Syncretism. *Language* **80**/4: 807–27.
- Baerman, Matthew – Dunstan Brown – Greville G. Corbett 2002: *The Surrey Syncretisms database*, <http://www.smg.surrey.ac.uk/Syncretism/index.aspx> (2010. augusztus 25.).
- Baerman, Matthew – Dunstan Brown – Greville G. Corbett 2005: *The syntax-morphology interface: a study of syncretism* = Cambridge Studies in Linguistics volume **109**. Cambridge University Press.
- Baerman, Matthew – Dunstan Brown 2008: Syncretism in Verbal Person/Number Marking, in Martin Haspelmath – Matthew Dryer S. – David Gil – Bernard Comrie eds.: *The World Atlas of Language Structures Online*. Munich: Max Planck Digital Library, chapter 29. Available online at <http://wals.info/feature/29>. (Accessed 10 June 2010).
- Baleczky, Emil – Hollós Attila 1968: *Ószláv nyelv*, Budapest, Tankönyvkiadó.
- Bauer, Laurie 1992: *Introducing Linguistic Morphology*, 2nd ed. Edinburgh University Press.
- Bickel, Balthasar – Johanna Nichols 2007: Inflectional morphology, in Timothy Shopen ed.: *Language Typology and Syntactic Description*, **Vol. 3**, *Grammatical Categories and the Lexicon*, Cambridge University Press, 169–240.
- Bobaljik, David Jonathan 2002: Syncretism without Paradigms: Remarks on Williams 1981, 1994, in Geert Booji – Jaap van Marle eds.: *Yearbook of morphology 2001*, Dordrecht: Kluwer, 53–86. <http://bobaljik.uconn.edu/papers/SyncretismYoM.pdf>
- Bojadžiev, Todor 1986: *Bălgarska lexikologia* [Bolgár lexikológia], Szófia, „Nauka és izkustvo”.
- Browne, Wayles 1993: Serbo-Croat, in Bernard Comrie – Greville G. Corbett eds.: *The Slavonic Languages*, London, New York, Routledge, 306–87.
- Browne, Wayles – Theresa Alt 2004: *A Handbook of Bosnian, Serbian, and Croatian*. SEELRC. <http://www.seelrc.org:8080/grammar/mainframe.jsp?nLanguageID=1> (2010. augusztus 17.).
- Cartsairs, Andrew 1987: *Allomorphy in inflexion*, London, Croom Helm.
- Carstairs-McCarthy, Andrew 1992: *Current Morphology*, London – New York, Routledge.
- Carstairs-McCarthy, Andrew 1998: Paradigmatic structure: inflectional paradigms and morphological classes, in Andrew Spencer – Arnold Zwicky eds.: *The Handbook of Morphology*, Oxford, Blackwell, 322–34.
- Crystal, David 1997: *A Dictionary of Linguistics and Phonetics*, 4th edition. Oxford, Blackwell.

- Feldstein, Ronald F: 2001: *A Concise Polish Grammar*. SEELRC.
<http://www.seelrc.org:8080/grammar/mainframe.jsp?nLanguageID=4>. (2010. augusztus 12.).
- Friedman, Victor A. 1993: Macedonian, in Bernard Comrie – Greville G. Corbett eds.: *The Slavonic Languages*, London, New York: Routledge, 249–305.
- Gäläbov, Ivan 1968: Kăm vāprosa za vāznikvaneto na taka narečeniya -oxъ aorist0 [Az úgynevezett -oxъ aorisztosz keletkezésének a kérdéséhez], *Bălgarski ezik* [Bolgár nyelv] **4/5**, 386–9.
- Gerdžikov, Georgi 1984 [2003]: *Preizkazvaneto na glagolnoto dejstvie v bălgarskiya ezik* [Az igei cselekvés elbeszélése a bolgár nyelvben], Universitetsko izdatelstvo “Szveti Kliment Ohridszki”.
- Gvozdanović, Jadranka 1991: Syncretism and the paradigmatic patterning of grammatical meaning, in Frans Plank ed.: *Paradigms: The economy of inflection*, Berlin, Mouton de Gruyter, 133–60.
- Haralampiev, Ivan 2001: *Istoričeska gramatika na bălgarskiya ezik* [A bolgár nyelv nyelvtörténete], Veliko Tirnovo, Faber.
- Janda, Laura A. – Charles E. Townsend 2002: *Czech*. SEELRC.
<http://www.seelrc.org:8080/grammar/mainframe.jsp?nLanguageID=2> (2010. szeptember 10.).
- Mareš, František Václav 2001: Das slavische Konjugationssystem des Präsens in diachroner Sicht, in *Diachronische Morphologie des Ur- und Frühslavischen. Schriften über Sprachen und Texte*, **Band 5**, Frankfurt am Main, Peter Lang, 139–73.
- McCreight, Katherine – Catherine V. Chvany 1991: Geometric representation of paradigms in a modular theory of grammar, in Frans Plank ed.: *Paradigms: The economy of inflection*. Berlin, Mouton de Gruyter, 91–112.
- Mirčev, Kiril 2000: *Starobălgarski ezik. Kratak gramatičen očerk* [Óbolgár nyelv. Rövid nyelvtani vázlat], Veliko Tirnovo, Faber.
- Nicolova, Ruselina 2008: *Bălgarska gramatika. Morfológia* [Bolgár nyelvtan. Morfológia], Szófia, Szófiai Tudományegyetem Kiadó.
- Plank, Frans 1991a: *Paradigms: the economy of inflection*, Berlin, Mouton de Gruyter.
- Plank, Frans 1991b: Of abundance and scantiness in inflection, in Frans Plank ed.: *Paradigms: the economy of inflection*, Berlin, Mouton de Gruyter, 1–39.
- Priestly, T. M. S. 1993: Sloven, in Bernard Comrie – Greville G. Corbett eds.: *The Slavonic Languages*, London – New York, Routledge, 388–451.
- Scatton, Ernest A. 1984: *A Reference Grammar of Modern Bulgarian*, Columbus, Ohio, Slavica Publishers.
- Short, David 1993: Slovak, in Bernard Comrie – Greville G. Corbett eds.: *The Slavonic Languages*, London – New York, Routledge, 533–92.
- Spencer, Andrew 1991: *Morphological theory: an introduction to word structure in generative grammar = Blackwell textbooks in linguistics 2*. Oxford, Blackwell.
- Stump, Gregory T. 1998: Inflection, in Andrew Spencer – Arnold Zwicky eds.: *The Handbook of Morphology*, Oxford, Blackwell, 11–43.

- Stump, Gregory T. 1993: On rules of referral, *Language* **69/3**, 449–79.
- Stump, Gregory T. 2001: *Inflectional morphology: A Theory of Paradigm Structure*, Cambridge University Press, Cambridge.
- Szemerényi, Oswald 1990: *Einführung in die vergleichende Sprachwissenschaft* **4**, durchges. Aufl. Darmstadt, Wissenschaftliche Buchgesellschaft.
- Timberlake, Alan 1993: Russian, in Bernard Comrie – Greville G. Corbett eds.: *The Slavonic Languages*, London – New York, Routledge, 827–86.
- Wunderlich, Dieter 1996: Minimalist morphology: the role of paradigms, in Geert Booij – Jaap van Marle eds.: *Yearbook of Morphology 1995*. Dordrecht: Kluwer, 93–114.
- Wunderlich, Dieter 2004: Is there any need for the concept of directional syncretism? in L. Müller G. Gunkel – G. Zifonun eds.: *Explorations in nominal inflection*, Berlin, Mouton de Gruyter, 373–95.
<http://www.uni-leipzig.de/~muellerg/fl32.pdf>

VERBAL SYNCRETISM IN THE SLAVIC LANGUAGES

EKATERINA GEORGIEVA

This paper deals with the verbal person syncretism in the Slavic languages. Two syncretism patterns are discussed: Sg₂=Sg₃ and Du₂=Du₃. The patterns are investigated from synchronic, diachronic, theoretical and typological perspective. It is pointed out that some of the theoretical approaches already proposed in the literature do not conform to the diachronic development of the two syncretism patterns. It is argued that the two patterns cannot be accounted for within a single approach, thus two different theoretical accounts are put forward.

AZ ÉSZAKI MANYSI ÉRZÉKELÉSIGÉK RENDSZERE

HORVÁTH ILDIKÓ

Bevezetés

Tanulmányomban a manysi nyelv, azon belül is az északi nyelvjárás 19. század végi változatának érzékelésigéivel foglalkozom. Az igék ezen csoportja kevésbé kutatott az uráli nyelvekben, így jelen írás célja e hiány részleges pótlása is. Az érzékelésigékre vonatkozó általános tipológiai szakirodalmat alapul véve először összegyűjtöm, majd rendszerezem a manysi érzékelésigéket. Ezek után a kapott eredményeket összevetem a szakirodalomban leírtakkal. Mivel két forrásból is dolgozom (szótár és szöveggyűjtemény), lehetőségem nyílik az azok alapján felírható rendszerek összevetésére, rámutatva arra, hogy a különféle források tanulmányozása más-más eredményre vezethet.

2. Az érzékelésigék tipológiája

Dolgozatomban a manysi nyelv érzékelést kifejező igéit leíró és tipológiai szempontból vizsgálom. Ezidáig ilyen irányú kutatások nem történtek e nyelv kapcsán. A leíráshoz elsősorban Åke Viberg érzékelésigéket tárgyaló írásait használom fel (Viberg 1984, 2001). Viberget megelőzően is foglalkoztak már az érzékelést kifejező igékkel, azok rendszerezésével és tipológiai vizsgálatával, ám ezen kutatások jellemzően csak egy-egy nyelv érzékelésigéit írják le, vagy hasonlítják össze főként az angollal.

Viberg az érzékelésigéket tipológiai szempontból vizsgálja a világ nyelveiben. 53 nyelv adatait használta fel kutatásaiban, ám az uráli nyelvek közül mindössze a három legnagyobb, a magyar, a finn és az észti nyelv szerepel közöttük, a nyelvcsalád kisebb nyelvei nem.

Viberg tipológiája az ebbe a jelentésmezőbe tartozó igéket alapvetően jelentésük alapján csoportosítja, felvázolja az egyes érzékterületek egymáshoz való viszonyát, mely alapján univerzális hierarchiát állít fel közöttük. Dolgozatom első részében ezen elméleti hátteret mutatom be.

2.1. Az érzékelés fogalma és az érzékelésigék szemantikai mezőjének felépítése

Az (emberi) érzékelésnek a fő funkciója a tárgyaknak és jelenségeknek felismerése és meghatározása, illetve azok térbeli és időbeli elrendezése.¹ Az érzékelés a világról szerzett információk fő forrása. (Valójában különbséget kell tenni érzékelés és észlelés között, mivel azonban a nyelvészeti kutatások szempontjából nem releváns e két folyamat elválasztása, a továbbiakban ezt a fenti definíciót értem érzékelés alatt.)²

¹ „The primary function of perception in humans is to recognize and identify objects and events and their spatial and temporal arrangements and to provide the environmental input for the construction of a model or a cognitive representation of the external world” (Viberg 2001: 1294).

² Erről l. bővebben: Estefánné et alii.

Az érzékelésigék pedig azt mutatják meg, hogy az információszerezés mely érzékterület segítségével történik.

Az alábbiakban Viberg csoportosítását alapul véve vázolom az érzékelésigék szemantikai mezőjének rendszerezését. Az érzékelésigék jelentésmezője egy jól behatárolható része egy nagyobb rendszernek, amelybe beletartoznak további szemantikai mezők is, például az érzékeléssel kapcsolatos névszók (pl. *íz, finom, hangos* stb.), illetve egyéb kognitív igék (pl. *tud, ismer, fáj* stb.). Ezen mezők gyakran metszik egymást a világ a nyelveiben.

Az érzékelésigéknek 15 alapjelentése határozható meg. Egyrészt az öt érzéknek megfelelően látást, hallást, tapintást, ízlelést és szaglást kifejező igékről beszélünk. Másrészt a mező három kategóriára osztható. Az alapján, hogy az ige alanya az érzékelő vagy érzékelt, beszélhetünk cselekvést vagy állapotot kifejező érzékelésigékről. Viberg ezt alany/topik szempontú felosztásnak nevezi. A *Látom a gyereket az ablakból./Az ablakból nézem a gyereket. – Látszik a gyerek az ablakból* mondatokban minden esetben ugyanaz az érzékeléstípus szerepel, de míg az első kettőben a mondat alanya „végrehajtja az érzékelést”, addig a harmadik mondatban az „érzékeltség állapotában van”. Azokat az igéket, melyeknél az érzékelő a cselekvő, további két alkategóriára lehet osztani aszerint, hogy a cselekvés aktív-e. Ezt Viberg *dinamikusszernek* nevezi. Az *aktív* a kontrollált cselekvést jelölnek, a *nem-aktív* a nem-kontrollált cselekvést: *Nézem a tévét. – Látom a házat.* Az első esetben a cselekvő eldöntheti, hogy akarja-e nézni a tévét. A második esetben abból a tényből adódóan, hogy a cselekvő rendelkezik a látás képességével, addig fogja látni a házat, amíg az a szeme előtt van.

E szempontok alapján tehát az érzékelésigék lehetnek állapotot és cselekvést kifejező igék, utóbbiak pedig ezen belül *aktív* és *nem-aktív* a k. (Ezen kategóriák elnevezése az irodalomban nem egységes, még ugyanazon szerző is eltérő módon nevezi őket az egyes publikációiban. Nem találtam továbbá megfelelő magyar terminológiát sem, így az általam készített táblázatokban a fentebb használt elnevezéseket használom, míg az idézetek esetében meghagyom az eredeti elnevezéseket.³) Az összes szempontot egybevetve a következő mátrix vázolható fel az angol nyelv esetében:

³ Az általam *cselekvésnek* nevezett kategóriát Viberg *experienccer-based*-nek hívja, Kicsi azonban nem ad meg ilyen kategóriát. Viberg *phenomenon-based* igéit én *állapot-igéknek* nevezem, míg Kicsi a *passzív* terminust használja. Az *aktív* kategória elnevezése megegyezik Kicsi terminológiájával és Viberg is hasonlóan, az *activity*-t használja. A *nem-aktív* kategória Vibernél *experience*, míg Kicsinél *statív* néven szerepel (Kicsi 2001; Viberg 2001).

	EXPERIENCER-BASED		PHENOMENON-BASED
	ACTIVITY	EXPERIENCE	
SIGHT	Peter was looking/ looked at the birds.	Peter saw the birds.	Peter looked happy.
HEAR	Peter was listening/ listened to the radio.	Peter heard the radio.	Peter sounded sad.
TOUCH	Peter felt the cloth (to see how soft it was).	Peter felt a stone under his foot.	The cloth felt soft.
TASTE	Peter tasted the food (to see if he could eat it).	Peter tasted garlic in the soup.	The soup tasted good /bad/ of garlic.
SMELL	Peter smelled the food (to see if he could eat it).	Peter smelled garlic in the soup.	The soup smelled good (bad) of garlic.

1. táblázat

Az angol nyelv érzékelésigék rendszere (Viberg 2001: 1295)

A kapott mátrixba az egyes alapjelentésekhez tartozó alapigék kerülnek be. Ez azt jelenti, hogy bár a kategóriákhoz akár több ige (vagy egyéb kifejezőmód) is tartozhat egy nyelvben, azok közül nem mindegyik tekinthető alapigének. Az azonban nem annyira egyértelmű, hogy milyen szempontok alapján kell meghatározni az alapigéket. Viberg egyes nyelveknél alapigének tekint olyan szerkezeteket is, ahol az ige nem tartozik ugyan az érzékelésigék szemantikai mezőjéhez, ám az kombinálódik egy főnévvel, amely kijelöli az érzékelés módját. Megemlíti, hogy az angolban is léteznek ilyen szerkezetek (*take a smell*), ám azok mégsem tekintendők alapigének⁴ (Viberg 1984: 131).

Kutatásomban én csak azokat az igéket tekintem a 15 alapjelentés alapigének, melyek maguk is érzékelésigék, tehát nem egy másik jelentésmező igéi, továbbá morfológiai felépítésüket tekintve egyszerűek, illetve amelyek alapvetően és gyakran használatosak egy-egy jelentéstartalom kifejezésekor. Azokban az esetekben, ahol ilyen igét nem találok – vagy mert egyáltalán nem szerepel a vizsgált korpuszomban, vagy mert annak ellenére, hogy létezik, általában más szerkezetek fejezik ki a jelentését – az adott alapjelentéshez nem rendelék hozzá alapigét. (A világ más nyelveinél – pl. lengyel – is előfordul, hogy a mátrix valamely része kitöltetlen marad.)

⁴ Viberg tanulmányában nem határozza meg pontosan, hogy mit tekint alapigének, de e tekintetben mérvadónak tekinthetjük azokat az általános kritériumokat, melyek egy adott szemantikai mező alapterminuszaihoz kapcsolódnak (vö. Kiefer 2007: 23) (l. még alább).

2.2. Az érzékterületek hierarchiája

A világ nyelvei igen változatosak abból a szempontból, hogy a 15 alapjelentés közül melyiket hogyan fejezik ki. A nyelvek kifejezhetik őket egyszerű primér igékkel, képzett igékkel, más érzékterület igéjével, más jelentésmezőből átvett igével, összetett igével, nominális szerkezetekkel, és az is előfordulhat, hogy csak egyéb szintaktikai szerkezetek alkalmasak a kifejezésre, például a körülírás. Továbbá arra is akad példa, hogy egy nyelvben – ilyen a magyar és a manysi is – egy alapjelentés használata igen ritka, és inkább ugyanazon érzékterület más kategóriájának igével igyekszik kifejezni az adott jelentéstartalmat (pl. a nem-aktív ige használata elenyésző, ellenben az állapot-igével való kifejezőmód akkor is megjelenik, mikor nem azt várnánk stb.).

Általános tendencia mutatkozik a világ nyelveiben arra, hogy a 'lát' alapjelentésre rendelkeznek külön igével. (Viberg szerint azonban akad olyan nyelv is, amelyben egyetlen alapjelentésre sem határozható meg alapige.) A rendszer többi részét tekintve a világ nyelvei eltérő képet mutatnak.

	látás	hallás	szaglás	ízlelés	tapintás
statív	<i>lát</i>	<i>hall</i>	<i>érez</i>	<i>érez</i>	<i>érez</i>
aktív	<i>néz</i>	<i>hallgat</i>	<i>szagol</i>	<i>ízlel</i>	<i>tapint</i>
passzív	<i>látszik</i>	<i>hallatszik</i>	<i>érezdik</i>	<i>érezdik</i>	<i>érezdik</i>

2. táblázat

A magyar nyelv érzékelésigéinek rendszere (Kicsi 2001: 187)

Az angol és magyar nyelv érzékelésigéinek rendszereit összehasonlítva például felfigyelhetünk arra, hogy a látás és a hallás érzékterületéhez tartozó igék mindkét nyelvben hasonló képet mutatnak: hat különböző ige fejezi ki a hat alapjelentést. (A magyarban egy érzékterületen belül megfigyelhető, hogy a statív (nem-aktív) és a passzív (állapot) kategória igéi egymás derivátumai.) A fennmaradó három érzékterület esetében azonban ez a differenciáltság már nem mutatkozik. A két nyelv rendszere azonban más-más módon differenciálatlan: az angol az egyes érzékeléstípusokat elkülöníti, de azokon belül a három kategóriát nem, azok ugyanazzal az igével fejeződnek ki. A magyar éppen fordított képet mutat: a három kategória mindhárom érzékeléstípuson belül más-más igével fejeződik ki, az érzékterületek azonban – az aktív kategóriát nem számítva – nem különböztetődnek meg az egyes kategóriákon belül.⁵

A világ nyelveinek ilyen típusú rendszereit vizsgálva Viberg felállította az érzékelésterületek univerzális hierarchiáját. Ehhez több szempontot is figyelembe vett. Szempontja volt, hogy mely érzékterületekhez tartoznak külön igék, melyek igéi vesznek fel más érzékeléstípusokhoz tartozó jelentéseket, melyik területhez hány kifejezőeszköz tartozik, illetve melyek nem fejeződnek ki érzékelésigékkel. Továbbá számba

⁵ A magyar alapigék kapcsán problémaként merülhet fel, hogy ezen igék valóban tekinthetők-e alapigének, hiszen azok használati gyakorisága ellentmondhat ennek. Ez a kérdés további vizsgálatokat igényel.

vette, hogy egy nyelven belül és a nyelvek között általában az egyes területekhez tartozó kifejezőeszközöknek milyen a gyakorisága.

A hierarchia (Viberg 2001):

TAPINTÁS
LÁTÁS > HALLÁS > ÍZLELÉS
SZAGLÁS

Viberg további következtetéseket is levont az érzékterületek egymáshoz való viszonyáról (Viberg 1984):

- (1) A hallás igéi gyakran terjednek át a hierarchiában alacsonyabb szinten álló érzékekre.
- (2) Egyes nyelvekben az ízlelés és a tapintás területét gyakran ugyanazok az igék fejezik ki, míg a szaglását mások.
- (3) A tapintás közelebb áll az ízleléshez, mint a szagláshoz, ami magyarázható azzal, hogy az érzékelő és az érzékelt között mindkét esetben fizikai kontaktus van. A tapintás igéi átterjedhetnek a szaglás területére, de fordítva nem. A szaglás és az ízlelés kapcsolatban vannak, ami összefügghet azzal, hogy e két érzék nehezen választható el egymástól biológiailag. Ez alapján tapintás > ízlelés > szaglás részhierarchia állítható fel.

Fontos megjegyezni, hogy akadnak a hierarchiával szembemenő rendszerekre is példák. Az érzékterületek hierarchiája tehát tulajdonképpen tendenciákat mutat meg. A hierarchiában minél hátrébb levő szintről van szó, annál több ellenpéldával találkozhatunk, amit jól mutat az is, hogy a világ nyelveiben ezek a szintek gyakran teljesen differenciálatlanok, míg a hallás és főként a látás területe a legtöbb nyelvben jól elkülönül a többitől.

3. A felhasznált korpusz

Dolgozatomban az uráli nyelvcsalád obi-ugor ágába tartozó manysi nyelvet vizsgálom, annak is csak az északi nyelvjárását. Ennek oka az, hogy e nyelvjárásból áll rendelkezésre a legnagyobb mennyiségű forrás, mely a kutatás alapját képezheti. Eredményeim tehát csak az északi nyelvjárásra vonatkoznak, nem zárható ki azonban, hogy a többi nyelvjárásban eltérő adatokra bukkanhatunk, így azok további kutatást igényelnek.

Eredményeim továbbá a manysi nyelv egyetlen, 19. század végi történeti változatára vonatkoznak, mivel jelen dolgozatomban csak a Munkácsi Bernát gyűjtötte szövegekből (Munkácsi 1892–1921) és a szintén az ő gyűjtéseit feldolgozó szótárból (Munkácsi – Kálmán 1986) származó adatok tükrözte rendszert mutatom be. Noha rendelkezésre állnak további manysi nyelvű források a 20. század elejétől egészen napjainkig – s azokat is szükséges megvizsgálni az érzékelésigék szempontjából –, az ezekből a forrásokból származó adatok nem vonhatók össze az ezen dolgozatban bemutatott adatokkal, hiszen azok a nyelv más-más szinkrón szintű változataiból származ-

nak. Figyelembe véve a manysik nyelvészeti helyzetét,⁶ az egyes gyűjtések, de még inkább a Munkácsi korabeli és a mai nyelvállapot között eltelt idő alatt számos olyan változás történhetett, melyek alapjaiban befolyásolják az érzékelésigékre felállítható rendszereket. Mindazonáltal az egyes történeti változatok összehasonlítása a későbbiekben alkalmas lehet nyelvtörténeti kutatásokra.

Vizsgálataimhoz tehát két forrást használtam: a Kálmán Béla szerkesztette *Wogulisches Wörterbuchot* (Munkácsi – Kálmán 1986), és a Munkácsi gyűjtéseit tartalmazó *Vogul népköltési gyűjteményt* (Munkácsi 1892–1921). Noha a szótár a gyűjtemény szövegein alapul, azokon túlmenően az elkészítéséhez Kálmán felhasználta Munkácsi lexikális gyűjtését tartalmazó kéziratos jegyzeteit is. Így az e két forrás alapján felírható rendszerek nem egyeznek meg teljes mértékben. Noha a szótár alkalmas kiinduló hipotézis felállítására, nem elegendő az alapos és átfogó tipológiai leíráshoz, hiszen a szótár – amellet, hogy megmutatja az adott ige egyéb jelentéseit is, továbbvezet annak derivátumaihoz – nem mutatja meg az egyes igék gyakoriságát, szövegkörnyezetét, s azt sem, hogy a vizsgált alapjelentéshez tartoznak-e nem érzékelésigés kifejezőeszközök is. Így a tipológiai kutatáshoz szükség van szövegkorpuszon végzett vizsgálatokra is. Az általam választott szövegekhez Munkácsi köztudottan magas színvonalú, a legtöbbször szó szerinti fordításokat közölt. Ezek a fordítások gyakran segítenek egy-egy ige jelentésének feltárásában, ám ennek ellenére is olykor félrevezetőek lehetnek, így vizsgálatomban minden esetben a manysi eredetét tekintettem elsődlegesen, s a fordítást csak kérdéses esetekben vettem figyelembe.

4. Az érzékelésigék rendszere a szótár alapján

Munkám során kigyűjtöttem a szótárban szereplő összes északi manysiból származó érzékelésigét. Ezeket hozzárendeltem a 15 alapjelentés valamelyikéhez. A szótár végén magyar és német nyelvű mutató is található. A módszerem az volt, hogy a magyar jelentések alapján kerestem vissza a megfelelő manysi igéket, a megadott jelentések alapján csoportosítottam azokat, majd meghatároztam az alapigéket. A meghatározáshoz figyelembe vettem azt a szótárírási gyakorlatot, miszerint az elsődleges jelentést adja meg a szótár elsőként. Szempontom volt továbbá, hogy az ige önmagában is érzékelést fejezzen ki, jelentése a lehető legneutrálisabb legyen, illetve hogy a morfológiai szempontból legkevésbé összetett formát válasszam.

Az így kigyűjtött adatok alapján a következő északi manysi alapigék rendelkeznek hozzá az egyes alapjelentésekhez:

⁶ Oroszországi kisebbségi nyelvként gyors nyelvvesztés és az orosz nyelv erőteljes hatása figyelhető meg. A nyelvi helyzetről l. bővebben Pusztay 2006.

	CSELEKVÉS		ÁLLAPOT
	AKTÍV	NEM-AKTÍV	
LÁTÁS	<i>sunsi</i>	<i>wāγ</i>	<i>nāηki</i>
HALLÁS	<i>χāntli</i>	<i>χōli</i>	<i>sujti</i>
TAPINTÁS	<i>māli</i>	<i>χōli</i>	<i>sujti</i>
ÍZLELÉS	<i>ōrmi</i>	<i>χōli</i>	<i>sujti</i>
SZAGLÁS	<i>ataji</i>	<i>χōli</i>	<i>pasi</i>

3. táblázat

A manyisi nyelv érzékelésigéinek rendszere szótárbéli adatok alapján

E mátrix és a szótár alapján így jellemezhetők az északi manyisi érzékelésigék:

- (1) Mindegyik alapjelentéshez több ige is társul, melyek közül kiválasztható egy-egy alapige.
- (2) A látás három kategóriájához három különböző ige tartozik, melyek nem képzettek, s nem vesznek fel más érzékterületekkel kapcsolatos jelentéseket. A nem-aktív ige a 'lát' jelentés mellett 'tud, ismer' jelentéssel is szerepel a szótárban. Ez a jelenség általánosan jellemző a világ nyelveire.
- (3) A hallás területének három kategóriájához három különböző ige tartozik. Ezen igék a többi érzékterülethez tartozó jelentéseket is kifejeznek.
- (4) A tapintáshoz és az ízleléshez tartozó alapjelentéseket a hallás igéi fejezik ki, az aktív kategóriát leszámítva.
- (5) A szaglás esetében az aktív és az állapot-kategória különálló igékkel fejeződik ki, míg a nem-aktív alapjelentésnél a hallás igéje használatos.
- (6) A manyisi nyelv megfelel a Viberg által leírt tendenciáknak és a hierarchiának.
- (7) A három kategória közül az aktív kategória a legdifferenciáltabb, a nem-aktív pedig a legdifferenciálatlanabb, mivel a látást leszámítva minden érzéket a hallás igéje fejez ki.⁷ Ez alapján felállítható a kategóriák hierarchiája az északi manysira vonatkozóan: aktív > állapot > nem-aktív.

5. Az érzékelésigék rendszere a folklórszövegek alapján

Adatgyűjtésem másik fő része a *Vogul népköltési gyűjtemény* szövegeinek vizsgálata volt. (A továbbiakban VNGy. rövidítéssel fogok hivatkozni rá az adataim for-

⁷ Azt, hogy ez az ige eredendően a halláshoz kapcsolódik, bizonyítja, hogy a szó etimológiailag visszavezethető a finnugor **kule-* szóra, melynek rekonstruált jelentése 'hall'. Megtörténhet ugyan, hogy az alapnyelv idejében még nem különültek el egymástól az egyes érzékterületek, ám aligha lehet véletlen, hogy e szónak az egyes leánnyelvekbéli folytatói is 'hall' jelentéssel bírnak (vö.: Rédei 1986: 197).

rásmegjelölésekor, jelezve a kötet számát is.) E gyűjteményben többnyire folklórirodalmi alkotások szerepelnek. Ez azt jelenti, hogy ezek sem tükrözik pontosan a valóban beszélt nyelvet, hiszen zömmel olyan szövegekről van szó, melyekre jellemzők bizonyos műfaji sajátosságok, megkötések, s emellett stilárisan is eltérnek a köznapi beszéd-től. Ebből adódóan előfordulhat, hogy bizonyos szavak vagy kifejezések, melyek a beszélt nyelvben többé-kevésbé használatosak, e szövegekben nem szerepelnek. Ennek ellenkezője is előfordulhat: olyan kifejezésmódokat is alkalmazhatnak a szövegek létrehozói, melyek a mindennapi nyelvhasználatból hiányoznak. Továbbá az egyes szavak és kifejezésmódok gyakoriságában is mutatkozhatott eltérés a hétköznapi beszéd és az folklórszövegek között. Ez a jelenség általánosan jellemző az emberek nyelvhasználatára, hiszen minden szóhoz és kifejezéshez tartoznak stiláris értékek is. Vannak szavak, amelyek jobban, és vannak, amelyek kevésbé illenek bele egy adott szituációba, kontextusba. Emellett a manysi folklórszövegekre jellemző, hogy azok gyakran generációkon keresztül öröklődnek, az adatközlő így szinte rutinszerűen ismétli el, amit egykor megtanult. Miután a manysi folklórirodalom a szóbeliségben létezett/létezik,⁸ szükség volt állandó panelekre, kifejezésekre, melyek segítették az előadót a művek memorizálásban és az improvizálásban.

Emellett jellemző a manysi folklórirodalom nyelvezetére a parallel szerkezetek használata. Ezekben az egymást követő sorok ugyanolyan szintaktikai szerkezetűek, gyakran a bennük szereplő szavak nagy része is azonos. Az érzékelésigék esetében ez például úgy jelenik meg, hogy egyazon érzékterület két különböző kategóriájának igéje áll egymással párban, noha jelentésük az adott szövegben ugyanaz, de legalábbis a beszélőnek valójában nem áll szándékában igazi különbséget tenni az érzékeléstípusok között:

- (1) *Ti-χurip-ut am at ti vāsintāsēm, at ti sunsentāsēm.*

'Ilyesmi holmit én eddig sem nem láttam, sem nem néztem.' (VNGy. IV, 339)

Előfordul olyan párhuzamos szerkezet is, ahol szinonimák szerepelnek egymással párban:

- (2) *Tawän-ke sunse'im: kēriñ pattāp jamasēl nāñki, amkimnē-ke χānte'im: am ǵs kēriñ pattāp jamasēl āle'im.*

'Ha reá nézek: vasas sarkú jóval látszik, Ha magamra nézek: én is vasas sarkú jóval vagyok.' (VNGy. IV, 257)

Az ehhez hasonló példák befolyásolhatják, hogy mely ige lesz egy adott alapjelentés alapigéje, hiszen a két szó között ebben a kontextusban semmiféle különbség nincs, csak stiláris céllal szerepelnek. Az előfordulási gyakoriságuk azonban félrevezető lehet a végső következtetések levonása szempontjából.⁹

⁸ Munkácsi korában a manysik nem rendelkeztek írásbeliséggel. A szóbeliség még mind a mai napig túlnyomórészt jellemző a manysi költészetre.

⁹ Mivel pusztán szemantikai szempontból elemzem a manysi érzékelésigéket, a nyelvi adatok morfológiai glosszázását nem tartom szükségesnek e dolgozatban. Egy-egy ige több alakban is szerepel az általam hozott példákban. Vizsgálatomban a fonológiának nincs jelentősége, ezért az adatokat a forrásokban szereplő

5.1. A látás igéi

5.1.1. Nem-aktív igék

A nem-aktív igékhez tartozó adatokat két csoportra lehet osztani aszerint, hogy milyen ige fejezi ki a jelentéskategóriát. Az egyik csoportba a *wāγ* igével való kifejezőmódok tartoznak.

- (3) *Mān χoti kwolnè šālnēmēn vā'en, tū šāltēn.*

'Amely házba bennünket betérni látsz, térj te [is] be oda.' (VNGy. IV, 329)

- (4) *Ēlēm-χqlēsñē at vajwēs.*

'Ember nem látta.' [lit. 'Ember által nem látatott.'] (VNGy. IV, 71)

A *wāγ* igéhez a szótár a 'lát' mellett a 'tud, ismer' jelentéseket is hozzárendeli. A korpuszban találtam olyan szövegrészletet, ahol – a fordítás szerint – az ige mindkét jelentésben szerepel. (A 'lát' jelentést a példában gyakorító képzős derivátum fejezi ki.)

- (5) *Am χotēl va'īlēm χqtpä χum?! Am at vāsintilēm, χāstal χum.*

'Honnán tudom én, hogy kiféle ember?! Én [még] nem látom vala, ismeretlen ember.' (VNGy. IV, 340)

A másik csoportban a *χānti* igét tartalmazó kifejezések szerepelnek.

- (6) *χā-man χum-pi' χānte'im.*

'Micsoda legényt látok.' (VNGy. IV, 86)

Ugyanez a két ige szerepelt a szótári adatokban is a 'lát' jelentés kifejezésére. Ott a *wāγ* igét tekintettem alapigének. A gyűjtésből származó adatok ezt megerősítik, hiszen a *wāγ* jóval gyakrabban fordul elő ebben a jelentésben, mint a *χānti* ige, mely elsődleges jelentésének a 'talál' tekinthető.

5.1.2. Aktív igék

Az aktív látásigék nagyon gyakoriak az általam vizsgált szövegekben. E kategória kifejezésére több igét is találtam, ám ebben az esetben is egyértelműen meghatározható, hogy melyik közülük az alapige.

A tárgyalt jelentéskategória szövegbéli kifejezőinek döntő többsége a *sunsi* ige és annak derivátumai (pl. *sunsenti*, *sunsili*, *sunsentāntili* 'nézdegél, néz', *sunsilaχti* 'szétnéz', *susseltaχti* 'látatja magát'). A képzetlen *sunsi* ige mindig 'néz' jelentésben szerepel.

alakokban közlöm. A lejegyzéseknek Munkácsi idejében még nem voltak határozott szabályai, bevett szokásai. Egy-egy ige sokszor egy szövegen belül is különböző változatokban szerepel annak megfelelően, hogy a lejegyző az adott szövegrésznel milyen hangot vélt hallani, s azt milyen írásjellel jelölte.

- (7) *Xān sunsēs, sunsēs, taw nūpēlā lāvi:...*

'A fejedelem nézte, nézte, s [így] szólt hozzá:...' (VNGy. IV, 338)

- (8) *Nāmtā sunsuñkwē jāle'im.*

'Az ő gondolkodását megtekinteni megyek.' (VNGy. IV, 327)

A (8) példában Munkácsi a 'megtekinteni' jelentését adja meg az igének. Ebben az esetben e szó tulajdonképpen szinonimája a 'megnézni' jelentésű szónak, mindössze stiláris többletet ad e fordítás. Ebben a mondatban is tetten érhető az érzékelésigék más kognitív tartalmakkal való összekapcsolódása. Az érzékelésigével kifejezett cselekvés tárgya a gondolkodással függ össze, amit valójában nem lehet szemmel érzékelni. E mondatban lényegében azt jelenti, hogy a beszélő elmegy, hogy megtudja, mit gondol a másik.¹⁰

A (2) példában már láthattunk példát arra, mikor a *sunsi* és a *χānti* igék egymás után szerepelnek ugyanabban a jelentésben. E két ige tekinthető a tárgyalt alapjelentés legáltalánosabb kifejezőjének. Épp ezért szerepelhet pont e kettő egy párhuzamos szerkezetben, melynek lényege, hogy közel azonos jelentésű szerkezetek kövessék egymást, melyekben az egymásnak megfelelő szavak egymás szinonimáiként szerepelnek. Ennek ellenére ezen alapjelentés alapigéjének egyértelműen a *sunsi* ige tekintendő, hiszen túlnyomó többségében e szóval fejezi ki a 'néz' jelentést a manysi nyelv.

Az aktív látásigék második leggyakoribb kifejezőeszköze a *χānti*, és az abból képzett igék (pl. *χāntχati*, *χāntilāli*). Ezen igék 'néz, szemlél, szemügyre vesz' jelentésekben szerepelnek. Az, hogy a *χānti* ige mind az aktív, mind a nem-aktív kategória kifejezője lehet, arra utal, hogy a manysi nyelv esetében a beszélők tudatában e két kategória nem különül el élesen egymástól.

- (9) *Āwi-sūntné kwoss χānte'im:...*

'Az ajtó nyílása felé amint nézek: ...' (VNGy. IV, 38)

- (10) *Lapān vā'imi, tīl kwoss χāntitā:...*

'Hozzá közeledik, s mint innen szemléli: ...' (VNGy. IV, 211)

Az e jelentéshez tartozó gyakoribb igék egyike még a *χajtēmtāli* ige, mely a *χajti* 'fut' ige derivátuma, vagyis jelentése 'futtat'. A szótár a '(szemével) végigfut rajta' jelentésben adja meg, a szövegbéli fordítása pedig '(futólag) rápillant':

- (11) *Sēmél sasi' kitχāyēm kwoss χajtēmtāliāyēm...*

'Fekete ribiszkéhez hasonlatos kettőmmel amint futólag rápillantok...'

(VNGy. IV, 50)

¹⁰ A magyarban is mondhatunk olyat, például egy tárgyaláson, hogy „Nézzék, én erről egészen más-képp vélekedem.” Itt tulajdonképpen nem kell semmit sem nézni. A beszélő azt kéri a hallgatóságtól, hogy ismerjék meg, vegyék tudomásul azt a tényt, hogy ő más véleményen van.

Ugyancsak 'pillant' jelentésben használatos még az *āñkwāti* ige is:

(12) *Jolal' kwoss āñkwāti...*

'Amint lefelé pillant,...' (VNGy. IV, 174)

5.1.3. Állapotigék

A látás állapot-kategóriájának alapigéje is egyértelműen meghatározható: ez a *nāñki* ige. Az esetek legnagyobb százalékában ez az ige fordul elő a szövegekben a 'látszik' jelentés kifejezésére.

(13) *Ŋārānā tūp nāñke'it.*

'Urál hegyecskei alig hogy látszanak.' (VNGy. IV, 80)

(14) *χum χalleuw jāniti' nāñknūw-ke, nāñknūw; q̄s at-ke nāñknūw, at nāñknūw.*

'Ember halászmadár nagyságúnak látszanék, ha ugyan látszanék, de ha nem lát-szanék, nem látszanék.' (VNGy. IV, 170)

(15) *Kit jiw q̄lēm porānānāt nāñki.*

'Két fából egyberótt tutaj úszása látszik.' (VNGy. IV, 48)

A (14) példa jól megvilágítja e szó dominanciáját ezen jelentésben. A folyamatos ismétlés elkerülésének érdekében sem használ az adatközlő másik igét. A szövegekben talált parallel szerkezetekben sem mutatkozik olyan törekvés, hogy a *nāñki* szó ismétlése helyett inkább másik igét használjanak.

A (15) példában tulajdonképpen egy cselekvés látszik. Az ilyen eseteket a manysi vagy egy összetett mondattal ('Valaki valamit csinál, az látszik.'), vagy egy a (15)-ben is megjelenő igeneves szerkezettel fejezi ki. Ez a kifejezőmód igen gyakori a manysiban.

A *nēyli* igét 'látszik' jelentéssel is feltünteti a szótár. Ennek ellenére Munkácsi többnyire 'jelentkezik, előtűnik, felbukkan' jelentésekkel fordítja. Ezek a jelentések is a látáshoz kapcsolódnak, hiszen azok az entitások, melyek ezen cselekvéseket végrehajtják, tulajdonképpen látszani kezdenek az érzékelő számára. A 'látszik' jelentés mellett azonban ezen igék utalnak a pillanatnyiságra is.

(16) *Ali pāl ti χumim nē'ili.*

'A felső táj felől ím férjem jelentkezik.' (VNGy. IV, 26)

A szótári adatok tartalmazták még a *kēli* igét is a 'látszik' jelentés kifejezésére.¹¹ A szövegekben is találtam erre példát:

¹¹ Sipos Mária etimológiájuk alapján összekapcsolja a *kēli* ige és a *kēlp* 'vér' névszót, mely utóbbi az ige melléknévképzős alakja lenne. A vér ugyanis 'kiserken, kibukkan'. Ezt a jelentést az ige hantí megfelelője őrzi is, a manysi viszont nem. Vagyis eszerint a manysi *kēli* igének is lehetett korábban ilyen jelentése. Mindenesetre az általam idézett példában az érzékelt éppen vörös színű, csakúgy, mint a vér (Sipos 2005).

- (17) *Ser vōr, mor vōr sām̄tē kasmī', vīyīrī' kēle'it.*

'Rengeteg erdő, zordon erdő szögletében sárgák, vörösek látszanak.'

(VNGy. IV, 390)

5.2. A hallás igéi

5.2.1. Nem-aktív igék

A 'hall' alapjelentés kifejezése a szövegekben alapvetően két igével történik: a *χōli* és a *χāntēmlī* igékkel. Ezek közül a *χōli* fordul elő gyakrabban, ám e két ige előfordulási gyakorisága közt már nincs annyira nagy eltérés, mint amekkora a látás igéinél volt jellemző. Ennek ellenére a *χōli* ige tekinthető inkább az alapjelentés alapigéjének, nem csak a gyakoribb előfordulása miatt, hanem morfológiája alapján is, továbbá eredete is fontos tényező lehet: visszavezethető a finnugor alapnyelvi **kule-* 'hall' rekonstruktumra, melynek mai nyelvi folytatói is 'hall' jelentésűek (vö. Rédei 1986: 197).

- (18) *Am ti pojkilēnē nōxs-pojkēm nañ voss χōlnūlēn!*

'Ezt az én könyörgő nyusztbőr [ajánló] könyörgésemet óh bár hallanád meg!'

(VNGy. II, 404)

- (19) *Pojkilēnē ujiñ pojkānl voss χōlnūlēn!*

'Imádkozó medvebőrös imádságukat óh hallgatnád meg!' (VNGy. II, 132)

- (20) *Piriš šišxi, tōnt χumitān at χōlawe.*

'A fiúcska sikoltoz, azért nem hallja a férje.'

[lit. „A fiúcska sikoltozik, azért férje által nem hallatik.”] (VNGy. II, 60)

- (21) *χāñχān χōntēmlawē-ke, toχ wōwawē:...*

'Ha valaki hallja, így kéri:...' [lit. „Ha valaki által hallatik, így kéretik:...”]

(VNGy. IV, 409)

A (18) és (19) példa majdnem ugyanaz, mindkettőben a *χōli* ige szerepel. Fordításukat tekintve azonban eltérnek. Az egyiket 'hall'-nak, a másikat 'hallgat'-nak fordítja Munkácsi. Ez a mondatpár egyrészt példa arra, hogy a fordítások olykor félrevezetőek lehetnek. Ugyanakkor ebből a példából is látszik, hogy a dinamikus rendszer egységei több nyelvet tekintve sem minden esetben válnak el egymástól egyértelműen. Mindkét magyar szó megfelel a kontextusnak, noha jelentésárnyalatbeli különbségek vannak. A (18) mondat azt implikálja, hogy a hallgató nem is hallja a könyörgést, míg a (19)-ben hallhatja ugyan, de nem figyel rá. Ugyanakkor a kontextust is figyelembe véve a (18) mondatból úgy tűnik, mintha a címzett szándékosan nem akarná meghallani a könyörgést. E jelentésegységek elkülönítése tehát még az amúgy egyértelműnek tűnő, és megértési gondokat nem okozó esetekben is problematikus lehet.

5.2.2. Aktív igék

Az aktív hallás alapjelentés a szövegek döntő többségében a *χōntli* igével fejeződik ki. Munkácsi 'hallgat' és 'hallgatózik' jelentésekkel adja meg.

(22) *Tūl matēm ēkwā χōntēli.*

'Aztán hallgatózik a vén asszony.' (VNGy. IV, 174)

(23) *Paul saw saw háurēm, manriś χōntlān!*

'Falubeli sok sok gyermek, ti kedveskék hallgassátok!' (VNGy. IV, 237)

A *χōntli* ige mellett elfordul még 'hallgat' jelentésben a *χōntēmlāli* ige is, mely a 'hall' jelentésű *χōntēmlī* ige képzett alakja. Vagyis az egyik alapjelentés igéjéből képezhető olyan ige, mely az adott érzékterület egy másik alapjelentésének kifejezője lesz.

(24) *Xān tī' voss χōntēmlālnūn mōnt:...*

'Oh bár hallgatnál ide, király:...' (VNGy. II, 423)

5.2.3. Állapotigék

A hallás állapotkategóriájának alapigéje egyértelműen meghatározható. A három halláshoz kapcsolódó alapjelentés közül ez a jelentés szerepel leggyakrabban a szövegekben.¹² Az alapjelentés alapigéje a *sujti* 'hallatszik' ige. Emellett még kifejezői e kategóriának a *sujti* ige képzett alakjai is (pl. *sujtenti*, *sujtīli* 'hallatszik').

(25) *Āmpēm matēr ūti, sujti.*

'Kutyám valamire ugat, úgy hallik.' (VNGy. IV, 240)

(26) *...akw-mat-ērt jolā χāntēli, háurēm l'ūsñāt sujti.*

'...egyszer csak lefelé hallgatózik, hát hallja, hogy valami gyermek sírdogál.'

[lit. '...gyermek sírdogálása hallatszik.'] (VNGy. II, 98)

A (26) példában ismét eltérés mutatkozik a manysi ige és a fordításban szereplő magyar ige között. Emellett a magyar összetett mondatot használ, míg a manysi ige egyeneves egyszerű mondatot. Véleményem szerint a fordítás jól tükrözi, hogy ebben a kontextusban melyik típusú hallásige és kifejezőmód természetesebb a magyar nyelvhasználatban. Ehhez hasonlóan a manysiban használt szerkezet is általános a manysi nyelvben. Ezen eltérő igeválasztásból is kitűnik, hogy a manysi olyan helyzetekben is az állapotigét használja, mikor például a magyarban egy másik kategória igéje használatos.

¹² A látás esetében is a három jelentés közül az állapotigék szerepeltek a leggyakrabban a szövegekben. Már ezek alapján is az a tendencia kezd kitűnni, hogy a manysi beszélők az állapotigéivel való kifejezőmódot preferálják a másik kettővel szemben.

5.3. A tapintás igéi

5.3.1. Nem-aktív igék

A tapintás érzékén belül a nem-aktív csoportba tartozó kifejezések fordultak elő legritkábban. Úgy tűnik, hogy e kategória a hétköznapi nyelvhasználatban nem fordul elő, helyette az állapotigével történő kifejezőmód jelenik meg. A szövegek fordítása ismét félrevezető. Munkácsi néhol nem-aktív igével ('érez') fordítja a manysi állapotigés kifejezéseket is, amely a két nyelv érzékelésigének rendszere közötti különbségből fakadhat.

Miután úgy tűnik, hogy e kategória használatát kerüli a nyelv, a kategóriára nem határozható meg saját alapige, így a mátrix ezen egységét kitöltetlenül kell hagyni. Nem arról van ugyanis szó, hogy az eredetileg 'éreződik' jelentésű manysi ige felveszi az 'érez' jelentést is, hiszen az ige alanya sohasem az érzékelő, hanem az érzékelt jelenség.

(27) *Kit ēlmip ēliñ kāsājil simēm silītēnā **sujti**.*

'Két élű éles késsel érezem, mintha szívem hasogatnák.'

[lit. „Két élű éles késsel szívem hasogatása hallatszik.”] (VNGy. IV, 75)

(28) *Akw-mat ērt vit-kiwērt χujnāt **sujti**.*

'Egyszer csak úgy érzi, hogy vízben fekszik.'

[lit. „Egyszer csak vízben fekvése hallatszik.”] (VNGy. IV, 155)

5.2.3.2. Aktív igék

Az tapintás aktív kategóriáját alapvetően két igével fejezi ki a manysi nyelv: *māleniti* 'tapogat' és a *χōntli* 'hallgat' igékkel. Előbbi a *māli* 'tapint' ige képzett alakja.

(29) ***Mālenitū** pū'itū: matēr potali **sujti**.*

'Tapogatja kebelét: [hát] valami gömbölyűség érezik [benne].'

[lit. „Tapogatja kebelét: valami gömbölyű hallatszik.”] (VNGy. IV, 330)

(30) ***χōntlitū** takwitā: nē-mat šañkwā aumiñ at **sujti**.*

'Vizsgálgatja (hallgatja) önmagát: semminemű testrésze fájdalmasan nem érezik (hangzik).' (VNGy. IV, 329)

Ezen kifejezőmódok is igen ritkák a szövegekben. Miután a két ige között releváns előfordulási különbség nincs, és kevés ehhez az alapjelentéshez tartozó adat található, az alapige meghatározása problematikus. Én ennek ellenére a *χōntli* ige alapigeként való kezelését tartom helyesnek, mivel a két ige közül ez felel meg több szempontnak azok közül, melyek alapján alapigének tekintek egy igét. (A mátrixban mindenképpen jelölni kell azonban az alapige bizonytalanságát.)

5.2.3.3. Állapotigék

A tapintás érzékének másik két csoportjával szemben az állapot kifejezése igen gyakori a szövegekben. Kivétel nélkül mindegyik kifejezésben a *sujti* ige szerepel, melynek elsődleges jelentése 'hallatszik'.

Ezen alapjelentésről elmondható, hogy helyettesíti a tapintás nem-aktív kategóriáját ott, ahol más nyelvek alapján ezt a kifejezésmódot várnánk. Gyakori előfordulása és a tapintás másik két alapjelentésével szembeni dominanciája alátámasztja azt a már korábban említett feltételezést, miszerint a manysi nyelvben a három kategória közül az állapot használata a legáltalánosabb.

A (27) és (28) mondatok már például szolgáltak a nem-aktív és az állapot kategóriák viszonyára. A (29) és (30) példákból kitűnik, hogy bármely ige fejezze is ki az aktív tapintás alapjelentést, a hozzátartozó állapotige minden esetben a *sujti* lesz.

5.2.4. A szaglás igéi

A szaglás területéhez tartozó nem-aktív igét egyáltalán nem találtam a szövegekben, sem pedig egyéb más kifejezésmódot. Emellett a másik két kategória kifejezőiből is csak néhány akad.

5.2.4.1. Aktív igék

E kategóriát a szövegek alapvetően két módon fejezik ki: vagy egy 'szagol' jelentésű igével, vagy pedig a *szag* névszó és egy nem érzékelésige összekapcsolásával. Azok a példák, amelyek a szaglást érzékelésigével fejezik ki, mind a *Vogul népköltési gyűjtemény* III. kötetéből származnak. Ebben a kötetben medvéeknek szerepelnek, ezáltal a példamondataimban az érzékelő a medve. A medvéhez a manysiban nyelvi tabuk kötődnek, ezért ha – mint esetünkben is – egy ige által jelölt cselekvést csak a medve hajt végre, nem feltétlenül lehet azt az igét az alapjelentés alapigéjeként kezelni. Ezek az igék ugyan gyakran előfordulnak a III. kötetben (aminek egyik oka, hogy egy-egy ének több változatban is szerepel benne), de a nyelvhasználat más színterein nem, vagy csak ritkán fordulnak elő.

Négy különböző igét találtam ehhez az alapjelentéshez kapcsolódóan. Mind-egyikük az *at* 'szag, íz' szóra megy vissza, 2-2 közülük egymás derivátumai.

Az alapjelentés alapigéje az *ateji* és az *atinti* igék. E kettő jelenik meg ugyanis 'megszagol' jelentésben is, míg a másik kettő ige (*atinteli*, *atejali*) csak 'szaglász' és 'szagolgat' jelentésben, amelyek már – képzőjüknek megfelelően – gyakoriságot is kifejeznek. A két ige közül az *atinti* fordul elő gyakrabban, azonban miután gyakran szinte soronként ismétlődik az érzékelésige az egyes szövegrészekben, ez a gyakoriság nem releváns.

(31) *χātèl vātal surmiñ kwolèm jässä ti atejěstü.*

'Napot látni nem engedő tetőnyílásos házamat ím egyenesen megszagolta.'

(VNGy. III, 209)

(32) *Kit jiw ūrtēm saj atintāli.*

’Két fát szétválasztó köz mögé szaglászik.’ (VNGy. III, 152)

Nem csak érzékelésigével fejezhető ki a manysiban ez a jelentés:

(33) *Pattiñ jiw pattānēl at χartenti, vāneñ jiw vāne pasnēl at vojenti.*

’Talpas fának talpa felől szimatol, látható fának látható távolából szaglászik.’

(VNGy. III, 341)

E mondatban a ’szimatol’ jelentést az *at χartenti*, vagyis ’szagot húz’ szerkezet fejezi ki, a ’szaglászik’ jelentést pedig az *at vojenti* ’szagot vesz’ szerkezet.

5.2.4.2. Állapotigék

Az állapotkategóriában csak egy igét találtam: *pasi* ’büzlik’. Ritkán fordul elő a szövegekben, és akkor is negatív jelentéssel. Ezzel együtt a megadott szempontok miatt ezt az alapjelentés alapigéjének tekintem.

(34) *Najne ōtērne tqu-tēxtilēm: saurēm ātēl pāsi.*

’Az asszonynak és gazdának odanyújtom, hogy egyenek belőle: [hát] utálatos kutyabüzzel büzlik.’ (VNGy. IV, 268)

5.2.5. Az ízlelés igéi

A *Vogul népköltési gyűjtemény* négy kötetében nem találtam egyetlen igét sem, mely az ízlelést fejezte volna ki, sőt más kifejezőeszközökre sem bukkantam erre az érzékterületre vonatkozóan. Ez természetesen nem azt jelenti, hogy a manysi nyelvben egyáltalán nem létezik kifejezőmód az ízlelésre, mindössze annyi állítható, hogy e szövegek nem tartalmaznak ilyeneket. Viszont feltételezhető, hogy az ízlelés kifejezése a köznapi nyelvhasználatban is ritka.

Mint azt már említettem, a *Vogul népköltési gyűjtemény*ben folklórirodalmi alkotások szerepelnek, amelyeknek vannak bizonyos műfaji kötöttségei, továbbá jellemző rájuk egy bizonyos fajta nyelvhasználat, mely nem egyezik meg a hétköznapi beszéddel. Emellett bizonyos témabeli kötöttség is jellemző rájuk: ugyan az élet legtöbb területére referálnak az egyes szövegek (főként a IV. kötetben szereplők), mégsem mindenre. A hallás és még inkább a látás kifejezőeszközei nemcsak azért gyakoriak e szövegekben, mert a hétköznapi nyelvhasználatban is azok, hanem azért is, mert az egyes szövegek többnyire egy-egy történetet mesélnek el, s a narráció fontos része ezen kifejezések használata. Valószínű, hogy a szaglásra és a tapintásra azért található ilyen kevés adat a szövegekben, mert ezekhez a műfajokhoz nem tartoznak hozzá e területek. (A ’szagol’ jelentésre éppen ezért található számos példa, hiszen a medvénekek főszereplője a medve, s úgy tűnik, hogy a medvéhez társított egyik alapvető cselekvés a szaglás.)

5.2.6. Az érzékelésigék rendszere a szövegek alapján

A *Vogul népköltési gyűjtemény*ben szereplő szövegekből gyűjtött adataim alapján az alábbi mátrix hozható létre:

	CSELEKVÉS		ÁLLAPOT
	AKTÍV	NEM-AKTÍV	
LÁTÁS	<i>sunsi</i>	<i>wāy</i>	<i>nāŋki</i>
HALLÁS	<i>χāntli</i>	<i>χōli</i>	<i>suŋti</i>
TAPINTÁS	<i>(χāntli)</i>	–	<i>suŋti</i>
ÍZLELÉS	–	–	–
SZAGLÁS	<i>ateji / atinti</i>	–	<i>pasi</i>

4. táblázat

A manysi nyelv érzékelésigéinek rendszere szövegekből származó adatok alapján

Mindezek alapján a következőképpen jellemezhetők az északi manysi nyelv érzékelésigéi:

1. A látás érzéktérület három kategóriáját három különböző ige fejezi ki.
2. A hallás érzéktérület három kategóriáját három különböző ige fejezi ki.
3. A tapintás három kategóriájából csak kettőhöz, az aktívhoz és az állapothoz rendelhető alapige, ám előbbi kérdéses. Ezek megegyeznek a hallás alapigéivel. A nem-aktív kategóriához nem rendelhető alapige.
4. Az ízlelés érzéktérületéhez nem rendelhetők alapigék.
5. A szaglás érzéktérület három kategóriájából csak kettő, az aktív és az állapot rendelkezik alapigéivel. Ezek az igék nincsenek kapcsolatban más érzéktérületek igéivel. Nem-aktív alapige nem határozható meg a szaglás jelentéskörében.
6. A rendszer megfelel a Viberg-féle hierarchiának. A hierarchiában előrébb szereplő érzéktérületek több kifejezőeszközzel rendelkeznek, s azok gyakrabban szerepelnek a szövegekben, mint a hierarchiában hátrább levő érzéktérületekhez kapcsolódó igék.
7. A hallás igéi felvesznek más érzéktérületekhez kapcsolódó jelentéseket is.
8. Az érzékelésigék körében meghatározható 15 alapjelentésből öthöz nem társítható alapige, ami a világ nyelveire általában felírt rendszerekre nem jellemző.
9. Az érzékelés kifejezésére a nyelv leggyakrabban az állapotigés szerkezeteket alkalmazza, legritkábban pedig az aktív igéket tartalmazóakat. Ennek alapján felállíthatjuk a dinamikus rendszer hierarchiáját a manysi nyelvre vonatkozóan:
állapot > aktív > nem-aktív
10. Úgy tűnik, az egyes érzéktérületeken belül a dinamikus rendszer kategóriái nem teljesen különülnek el egymástól a beszélők tudatában.

A szótárból és a szövegből gyűjtött adatok alapján létrehozott rendszerek eltérést mutatnak. Ennek oka a már korábban leírtakban keresendő, vagyis egyrészt a szótárban a *Vogul népköltési gyűjtemény* szövegein túl más forrásokból származó adatok is szerepelnek, illetve az előfordulási gyakoriság – ami szintén szempont az alapige kiválasztásában – csak a szövegekben mérhető. Be kell tehát látni, hogy csupán szótár alapján valóban nem lehet alapos tipológiai vizsgálatot végezni. Tudott ugyanakkor, hogy a tipológusok gyakran kényszerülnek mindössze szótárakra támaszkodni munkájuk közben, ami – ahogy az bebizonyosodott – félrevezető is lehet. Így lehetséges, hogy a manysi rendszer azon jellemzője, miszerint számos alapjelentéshez nem rendelhető alapige, a világ nyelveinek szövegeken alapuló vizsgálatát követően már nem is lenne ritkának tekinthető.

7. Összegzés

Dolgozatomban Viberg tipológiai leírásának alapján vizsgáltam meg az északi manysi nyelv egy történeti változatának érzékelésigéit. Először a Munkácsi – Kálmán: *Wogulisches Wörterbuch*-ból gyűjtött adatokat rendszereztem és helyeztem el a lehetséges alapigéket a Viberg által megadott mátrixban. Ezután a *Vogul népköltési gyűjtemény* négy kötetéből gyűjtött adatokat mutattam be, s azokat is elhelyeztem egy mátrixban. A két mátrix összevetéséből kiderült, hogy eltérés mutatkozik a két forrás alapján felírható rendszerek között s ez felhívta a figyelmet egy módszertani problémára.

A szövegek alapján felírt mátrixot a tipológiai szakirodalomban leírtakkal összehasonlítva megállapítható, hogy az északi manysi nyelv érzékelésigéinek rendszere beleillik a tipológiába, megfelel az érzékelésigék univerzális hierarchiájának. Érvényes rá az a világ nyelveiben is jellemző tendencia, hogy egy alapjelentés vagy érzékterület igéje egy másik alapjelentés vagy érzékterület kifejezője is lehet. A manysi esetében a hallás igéi terjedtek át más érzékterületekre is. Mindemellett a manysi esetében nem lehet mind a 15 alapjelentéshez alapigét rendelni.

Dolgozatomban tehát a manysi nyelv egyetlen területi változatának egyetlen szinkrón szintjét mutattam be. Ez azt jelenti, hogy még számos olyan változat van, melyet érdemes az érzékelésigék szempontjából vizsgálni, főként pedig a mai nyelvélapot, hiszen a Munkácsi óta eltelt több mint száz évben figyelemreméltó változások történtek e nyelvben, melyek az érzékelésigék jelentésmezőjét is érintették.

IRODALOM

Goddard, Cliff 2001: Universal units in the lexicon, in *Language Typology and Language Universals. An international handbook*. Vol. 2, Berlin – New York, 1190–1203.

- Estefánné dr. Varga Magdolna – Dávid Mária – Hatvani Andrea – Héjja-Nagy Katalin – Taskó Tünde: Az érzékelés és az észlelés közötti különbségek, in *Pszichológia elméleti alapok*
[http://www.ektf.hu/hefoppalyazat/pszielmal/az_rzkels_s_az_szlels_kztti_klnbsgek.html – 2011. szeptember 10.]
- Heine, Bernd – Tania Kuteva 2002: *World Lexicon of grammaticalization*, Cambridge, Cambridge University Press
- Kálmán Béla 1976: *Chrestomathia Vogulica*, Tankönyvkiadó, Budapest
- Kicsi Sándor András 2001: Az 'érzékelés'-t jelentő igék három csoportjáról, in Gecső Tamás szerk.: *Kontrasztív szemantikai kutatások*, Budapest, Tinta Könyvkiadó, 186–9.
- Kiefer Ferenc 2007: *Jelentélmélet*, Budapest, Corvina Kiadó
- Munkácsi Bernát 1892–1921: *Vogul népköltési gyűjtemény I–IV. Saját gyűjtése s Reguly Antal hagyatéka alapján közzé teszi Munkácsi Bernát*, Budapest.
- Munkácsi Bernát – Kálmán Béla 1986: *Wogulisches Wörterbuch*, Budapest, Akadémiai Kiadó.
- Sipos Mária 2005: Másodlagos egyezések az obi-ugor kori etimológiákban, *Nyelvtudományi Közlemények* **102**, 35–63.
- Viberg, Åke 1984: The verbs of perception: a typological study, *Linguistics* **21**, 123–62.
- Viberg, Åke 2001: Verbs of perception, in *Language Typology and Language Universals. An international handbook*. Vol. 2, Berlin – New York, 1294–1309.
- Wierzbicka, Anna 1996: *Semantics. Primes and universals*, Oxford – New York, Oxford University Press

THE SYSTEM OF THE PERCEPTION VERBS IN NORTHERN MANSI

ILDIKÓ HORVÁTH

In this paper the author describes the system of the verbs of perception in Northern Mansi from a typological-semantic point of view. The data is taken from the dictionary and texts collected by Munkácsi. The aim of the research is to suggest the basic system of the perception verbs and to compare the results with the statements of the general typological literature on this topic. On the one hand, the result of the analysis shows that the Northern Mansi system mainly supports the results of the linguistic typology, but on the other hand my results also complement it at some points.

A VERBÁLIS MUNKAMEMÓRIA MŰKÖDÉSE AFÁZIÁBAN

KOVÁCS NÓRA

Bevezetés

Tanulmányomban az afáziásokról szóló magyar nyelvű kutatások számát szeretném bővíteni egy olyan területen, melyen korábban a magyar nyelvű szakirodalomban főként egészséges személyekre vonatkozó tanulmányok jelentek meg. Kutatásom célja, hogy az afáziás betegek munkamemóriájának két alkotórészét, a központi végrehajtó és a fonológiai hurok működését, valamint a szemantikus memóriát és ezek deficitjét vizsgáljam.

Az alábbiakban áttekintem a kutatás kapcsán felmerülő fogalmakat, jellemezni fogom az afáziát és az afáziafajlásokat, a memóriarendszerek működését és felépítését, illetve a vizsgálataimban felhasznált mérőeljárásokat.

Az elméleti összegzés után a vizsgálatomba bevont tizenegy afáziás személy eredményeit fogom összehasonlítani egészséges személyekével. Az afáziások között is két típust különítek el: az anterior non-fluens és a posterior fluens csoportot, az összehasonlítást itt is el fogom végezni. A felhasznált tesztek három szempont szerint csoportosítottam: verbális munkamemóriát, komplex munkamemóriát és szemantikus memóriát mérő feladatok fognak szerepelni.

Terveim szerint a tanulmányban szereplő eredmények alkalmasak lesznek arra, hogy finomítsák az afáziások és egészségesek közötti, valamint az afáziafajlásokon belüli memóriaműködési és -kapacitásbeli differenciát. További célkitűzéseim közé tartozik, hogy bővítsem az afáziás vizsgálati személyek számát, ezzel pontosítva kutatásom eredményeit.

1. Az afázia

1.1. Az afázia fogalma

Az afázia olyan, agysérülésből eredő szerzett nyelvi zavar, amelynek hatására károsodás mutatkozik a beszédtevékenységben, tehát a beszédprodukción és a -perceptión is érintheti.

Az afázia lehet agyvérzés, agyi tumorok és gyulladások, valamint traumás sérülések következménye. A stroke-betegek körülbelül 25 százalékát érintheti. A beszéd felépülése az afáziások negyedénél három hónapon belül várható, általában a beszédmegértés gyorsabban fejlődik, mint a létrehozás; viszont másik 25 százalék esetében még egy év után sem várható jelentős javulás (Hoffmann – Németh 2006: 17).

Ahogy Caplan (1987) javasolta, érdemes nagyobb nyelvi funkciókat és azok sérüléseit meghatározni a kisebb, kevésbé jól körülhatárolható alkotórészek helyett. Ez alapján elmondhatjuk, hogy az afáziás zavar érintheti a beszédértést; a beszédprodukción úgy, hogy az artikulációs képesség megmarad; a személyek és tárgyak neveinek

megőrzését, habár a hozzájuk tartozó jelentés továbbra is megmarad; az írást, az olvasást és a számolást; stb. (Hoffmann – Németh 2006: 17).

1.2. Afázia tipológiák

A nyelv és az agy kapcsolatáról Paul Broca (1865) tesz fordulópontot jelentő állításokat. Tan néven ismertté vált betegének halála után megállapította, hogy a beszéd produkciójáért felelős terület az agy bal homloklebenyének egy kis területével, a harmadik homloki agytekervény hátsó harmadával van kapcsolatban (Broca-terület) (Bánréti 1999: 8). Több afáziás beteg vizsgálata után azt feltételezte, hogy a beszédprodukció zavaráért kizárólag a bal agyfélteke károsodása felelős, és a jobb félteke hasonló területeinek sérülése nem jár ilyen következményekkel (Fromkin 1997: 69). Továbbá azt is megállapította, hogy ugyan a bal agyfélteke domináns a beszédben, de a percepcióban a jobbnak is van szerepe, és az afáziából való felépüléshez ez utóbbinak a bevonása is szükséges (Caplan 1987: 109).

Ezen túllépve Carl Wernicke (1874) a Broca-területtől különböző helyű, a bal temporális lebeny hátulsó részén lévő sérüléshez más típusú károsodást köt, mint a Broca által leírt nyelvi zavar. Wernicke betegeinek beszéde is zavart ugyan, azonban a néhány szóból álló nehézkes megnyilvánulások helyett ők folyamatosan beszélnek, bár beszédük nem értelmes. Gyakran a beszédhangok kiválasztása okoz gondot, fonémikus parafáziákat, tehát nem odaillő fonémákat produkálnak (vö. Szépe 2000), időnként pedig neologizmusokkal, azaz jelentés nélküli fonémaszekvenciákkal tűzdelik beszédüket. Broca betegeitől abban is különböznek, hogy beszédértésük jóval gyengébb. Az egyik beteg agyának vizsgálata után Wernicke arra is rá tudott mutatni, hogy a bal oldali felső halántéki agytekervény (melyet ma Wernicke-területnek neveznek) a hallórendszerhez közeli területen helyezkedik el, és a szavak auditív formájának tárolásáért, tehát a hangzó beszéd megértéséért felelős (Caplan 1987: 112).

Már a kezdeti afázia kutatások alapján feltételezhető volt, hogy nem csupán egyféle afázia létezik: a tünetek, illetve az agyi sérülés helye is különböző típusok létét igazolják, viszont egységes afázia tipológia máig nincsen. Kutatási iránytól függ tehát, hogy melyeket tekintik a fő típusoknak.

1.2.1. Neurológiai és neuropszichológiai alapú felosztások

A sérülés lokalizációja szerint nyolc afázia típust különböztet meg a neurológiai alapú felosztás (Mumenthaler 1989). Ez a tipológia a Western Aphasia Battery alapja, amely a beszéd folyékonyság, a beszéd megértés és a beszéd utánmondás értékeit veszi alapul a típusok elhatárolásához (ezek a típusok a Vizsgálati személyek c. fejezetben is felbukkannak, elsősorban azonban nem ezek jelentik kutatásom alapját). O. Sági (1991b) magyar nyelvű afáziásokon végzett vizsgálatokra alapozva is alátámasztja e nyolc típus létét: globális, izolációs, Broca-afázia, transcorticalis motoros, Wernicke-afázia, transcorticalis szenzoros, vezetéssel, valamint amnesztikus afázia (O. Sági 1991b: 353–60).

Poeck (1989) klasszikus neuropszichológiai felosztása négy nagyobb csoportot különít el: Broca-, Wernicke-, globális és amnesztikus afáziát.

1.2.2. Kertész tipológiája

Kertész (2003) három nagyobb afázia csoportja közül az egyik a *subcorticalis*, a másik pedig a *Broca-féle* (motoros, expresszív) afázia, amelynek nem túl megbízhatóan lokalizálható jellemzője a diszprozódia és az agrammatizmus, vagyis az a jelenség, amikor a beteg elhagyja vagy hibásan használja a ragokat, nyelvtani formatívumokat (Hoffmann–Németh 2006: 20). Ezen belül a fő típusok a *Broca-afázia*, a *globális afázia*, a *tiszta motoros afázia*, valamint a *transcorticalis motoros afázia*. A harmadik nagyobb csoport a *Wernicke-féle* (szenzoros) afázia. Itt megkülönböztet *fluens Wernicke-afáziát*, *vezetékes afáziát*, *transcorticalis szenzoros afáziát*, illetve *amnesztikus afáziát* (Kertész 2003).

1.2.3. Anterior (non-fluens) és posterior (fluens) afázia

Jakobson (1941) fluens és non-fluens afáziát különít el, és annak ellenére, hogy ez nem hasonlítható a fent kifejtett részletes afázia tipológiákhoz, későbbi felosztások is használják e szempontokat, illetve dolgozatomban alapját is ez képezi. Jakobson tehát a fluens afáziát hasonlósági zavarnak, a non-fluens afáziát pedig a nyelvi folyamatosság zavarának tekintette. Ez utóbbi esetben a tartalmas szavakat összekötő nyelvtani formatívumok eltűnését feltételezte, melynek következtében nominalizálódás figyelhető meg, tehát gyakoribb a főnevek és főnévi igenevek használata (Fromkin 1997: 72).

A hazai klasszikus afázia tipológiában O. Sági (1991a) is fluens és non-fluens afáziát különböztet meg, mely csoportok anatómiailag is elhatárolható károsodott agyterületekhez kötődnek. Dolgozatomban is ezt a felosztást veszem alapul: anterior, azaz elülső területi és posterior, azaz hátulsó területi afáziát. Választásom azért erre a felosztásra esett, mert ennek alapján több olyan tünet kerülhet egy típusba, amely az előző felosztások szerint több fajtára lehetne jellemző, így nagyobb csoportokat tudok kialakítani, melyek között az összehasonlítás, az eredmények összevetése lehetségessé válik – esettanulmányok helyett ugyanis tendenciákat és statisztikailag kimutatható különbségeket szeretnék megfigyelni.

1.2.3.1. Az anterior non-fluens afázia

Az anterior non-fluens afázia az elülső agyterületek sérülésének következménye. Jellemzője a már többször említett agrammatizmus, tehát a grammatikai morféimák használatának csökkenése; az alacsony beszédsebesség; valamint a beszédértésben is problémák jelentkeznek (bár kevesebb, mint a posterior afáziában); az olvasásértés megmaradhat. Hiányoznak a nyelvtani kötőelemek, a szavak inkább izoláltan jelennek meg a beszédben; a szintaktikai struktúrák megértésekor pedig a beteg az egyes szavak jelentésére és azok egymáshoz viszonyított helyére támaszkodik. A zárt szóosztályú elemek felismerése és a lexikai hozzáférés az egészséges személyekéhez képest lelassul, a nyelvtani formatívumok által hordozott strukturális információk felhasználása károsodott (Friederici 1995: 421). Gyakran artikulációs nehézségek lépnek fel, a beteg esetenként dadogásszerűen ismételt bizonyos szórészeket. Fonémikus parafáziák, hangalaki torzulások is létrejöhetnek. A beszéd töredezett és erőltetett, szókeresések

szakítják meg. Az intonáció skandáló jellegű, jellemző a diszprozódia, azaz a dallamformálásra és hangsúlyozásra való képesség károsodása. Az automatikus beszéd jól megtartott, a nem verbális megnyilvánulások szerepe megnő, feltehetően a verbális problémák miatt. A beteg tisztában van beszédzavarával (O. Sági 1991a: 344–6; Fromkin 1997: 69).

1.2.3.2. A posterior fluens afázia

A posterior fluens afázia a hátsó agyterületek sérüléséből ered. A folyamatos, normál sebességű, de gyakran nem értelmes, körülírásokkal, neologizmusokkal, szemantikai és fonémikus parafáziákkal teli beszéd jellemzi. A jó artikuláció képessége és a beszéd szupraszegmentális egységei is megmaradnak, szemben a non-fluens afázia monoton intonációjával. Bár a szintaktikai szerkezet épen mondható, előfordulhat tagmondatok összemosása, vagy szavak, szótagok ismételtetése. Összefoglalva tehát a beszédprodukciónak jellemzőit: elsősorban a tartalmas szavak produkciója sérül, így ezek hiányozhatnak is a beszédből, és hangalaki hibák jelenhetnek meg, továbbá az ismétlés képessége is károsodott. A hangzó beszéd megértése súlyosabban sérül, mint a non-fluens afáziánál, amely sokszor a fonológiai rendszer leépüléséből ered: a beteg ugyanis gyakran nem tud különbséget tenni az oppozícióban álló fonémák között – bár a fonémahallás képességének károsodása majdnem minden afázia típusra jellemző. Az olvasás megértése is akadályokba ütközik. A beteg nincs tudatában beszédzavarának (Hoffmann – Németh 2006: 22–4; Fromkin 1997: 69; Bánréti 1999: 9–10).

1.3. Nyelvtani alapú magyarázatok és kapacitáselméletek

Az előző pontban ismertetett afázia tipológiák a tünetek alapján osztályoznak, azonban arra is magyarázatot kell találni, hogy a sérülés eredményeként előálló nyelvi zavar milyen módon jön létre. Fontos megállapítani, hogy a következő két elmélet léte azt bizonyítja, hogy a nyelvtudást reprezentáló mentális grammatika, valamint a beszédpercepció és -produkciónak ezt felhasználó mechanizmusok nem felelnek meg kölcsönösen egymásnak (Fromkin 1997: 61). A kérdés már csak az, hogy ezek közül melyik sérül az afáziás betegnél.

A nyelvtani alapú magyarázatok szerint a nyelvtan egyes moduljai korlátozódhatnak vagy teljesen elveszhetnek. Ez a nyelvi kompetencia, tehát a mentális grammatika hibás működését határozza meg a nyelvi zavar forrásaként (Bánréti 2006: 661). Ennek kapcsán prozódia, a fonológiát, a lexikont, a szintaxist és a beszéd megértést lehet vizsgálni.

A kapacitáselméletek magyarázata szerint a fenti modulokat aktiváló és működtető mentális programok korlátozódnak (Bánréti 2006: 661). Tehát maga a mentális grammatika és komponensei nem szenvednek sérülést, viszont nem hozzáférhetőek e programok csökkent kapacitása miatt (vö. Bioassou et al. 1997; Haarmann és Kolk 1994; Kolk 1995).

Nem állíthatjuk azonban, hogy csak az egyik elmélet lehet érvényes, mivel mindkét megközelítés alkalmazására szükség lehet a legfontosabb problémák esetében. Nézzük meg például a mondatmegértés agrammatikus zavarait a nyelvtani alapú ma-

gyarázatok érvei alapján! Az afáziás beteg (ahogy korábban már láttuk) a szintaktikai és morfológiai információkat nem képes megfelelően felhasználni, ezért a reverzibilis (megfordítható) mondatok¹ különös nehézséget jelentenek neki, hiszen ő elsősorban szemantikai jegyekre támaszkodik. A kapacitáselmélet szerint a mondatmegértéskor az afáziás betegnek a korlátozott munkamemória-kapacitása akadályozza, hogy a mondat feldolgozásakor a szintaxis és a szemantika is egyszerre működésbe lépjen. Ezért lehetséges például, hogy az agrammatikus afáziás betegek a mondatok grammatikusságát jobb eredménnyel tudják megállapítani, mint ezek jelentését (Bánréti 2006: 662–3; Mészáros 2009).

2. A memória

2.1. Memóriarendszerek

Az említett memóriakapacitás a mentális programok fontos összetevője, és a beszédprodukción és a beszédpercepción is befolyásolja. A deklaratív memória tárolja és aktiválja a nyelv lexikális egységeit, illetve felelős a létező dolgokkal, tényekkel és eseményekkel kapcsolatos információk elsajátításáért; a procedurális memóriában a nyelvi szerkezeteket előállító nyelvtani algoritmusok tárolódnak; a munkamemória pedig biztosítja a tároló kapacitást az aktivált lexikális egységek és szerkezetépítő algoritmusok integrálásának a lefuttatásához, az információk rövid ideig itt tárolódnak (Bánréti 1999: 13; Ullmann et al. 1997: 445).

2.2. Baddeley munkamemória-modellje

A fentiek közül a dolgozatomban vizsgálandó munkamemóriát veszem alaposabban szemügyre – felépítését Baddeley (2001) alapján jellemzem. Baddeley munkamemória-modellje a következő komponensekből áll: a központi végrehajtóból (a modell leghomályosabb része), amely egy kontrolláló figyelmi rendszer, elosztja a korlátozott kapacitást, összehangolja az alrendszereket, valamint az alrendszerek és a hosszú távú emlékezet között is összeköttetést biztosít. Két fontos alrendszer a térivizuális vázlat és a fonológiai hurok. Előbbi a térivizuális információk megtartásáért és manipulációjáért felelős, utóbbi pedig a verbális információk megtartásáért (Baddeley 2001: 92; Racsomány 2007: 196–7).

2.3. A fonológiai hurok

Tanulmányomban a munkamemória-modell legkidolgozottabb verbális komponensével foglalkozom részletesebben. Feltehetően két alkotórésze létezik a fonológiai huroknak: a beszédpercepcióban részt vevő, a beszéd alapú információk megtartásával foglalkozó fonológiai tár („belső fül”), illetve a beszédprodukciónban érdekelt, belső beszédre alapuló artikulációs kontrollfolyamat („belső

¹ „Valamely mondat akkor tekinthető megfordíthatónak, ha azután, hogy a [+élő] jegyű, főnévi szerkezetet felcseréljük benne, még mindig értelmes marad” (Bánréti 2006: 662).

hang”). Előbbiben másfél-két másodperc után elhalványulnak az emléknymok, utóbbi azonban ismétléssel frissíteni tudja ezen emléknymokat (Baddeley 2001: 94).

2.4. A hosszú távú memória

A rövid távú memória mellett létezik a hosszú távú memória is, amely nagy tároló kapacitással rendelkezik. Ennek egyik része az implicit vagy procedurális memória, amellyel szoros kapcsolatban vannak az online, azaz menet közbeni eljárásokkal mérhető gyors, automatikus nyelvi folyamatok (Hoffmann–Németh 2006: 44). A másik rész, az explicit vagy deklaratív memória magában foglalja a tanult fogalmakat raktározó és felismerő szemantikus emlékezetet, illetve az epizodikus memóriát, amely az eseményeket a hozzájuk kapcsolódó személyes élményekkel együtt tárolja (Hoffmann 2007: 29).

2.4.1. A szemantikus memória

Dolgozatom tárgya szempontjából a fentiek közül az explicit memória egyik része, a szemantikus memória, más néven mentális lexikon emelendő ki, amely az agyban temporális lebenyének neuronhálózataihoz köthető (Szendi et al. 2002: 135). Aktív, passzív és éppen aktivált részekre oszthatjuk.

3. Kiinduló kérdések és hipotézisek

Vizsgálatom előtt a következő kérdéseket fogalmaztam meg:

1. Különbözik-e az afáziások verbális munkamemóriája az egészségesekétől?
2. Különbözik-e a verbális munkamemória az egyes afáziatípusokban?
3. Különbözik-e az afáziások komplex munkamemóriája az egészségesekétől?
4. Különbözik-e a komplex munkamemória az egyes afáziatípusokban?
5. Különbözik-e az afáziások szemantikus memóriája az egészségesekétől?
6. Különbözik-e a szemantikus memória az egyes afáziatípusokban?

Hipotéziseim szerint

(1) az afáziások komplex és verbális munkamemóriája, valamint szemantikus memóriája is jelentősen különbözik az egészségesekétől,

(2) az eltérő eredetű agysérülés memóriabeli különbségeihez vezet, tehát az anterior és posterior afáziások verbális és komplex munkamemóriája, illetve szemantikus memóriája között is szignifikáns különbség mutatkozik, amely lehetőséget ad az egyes afáziatípusok memóriatulajdonságaik alapján történő megkülönböztetésére,

(3) az afáziások verbális munkamemóriája jobban sérül, mint komplex munkamemóriájuk,

(4) a három vizsgálandó memóriarendszer közül a legnagyobb deficitet a szemantikus memóriában feltételezem.

4. Módszer

4.1. Vizsgálati személyek

A teljes vizsgálatban 11 afáziás személy vett részt: 5 anterior non-fluens és 6 posterior fluens. A csoportosítás O. Sági (1991) afáziatipológiája alapján történt, aki a Broca- és a transcorticalis motoros afáziát a non-fluens; a transcorticalis szenzoros, az amnesztikus és a vezetékes afáziát a fluens afáziák közé sorolja. A vizsgálati személyek adatait az 1. és a 2. táblázat mutatja be.

V.sz.	Nem	Életkor	Iskola- évek száma	Kezes- ség	Sérülés ideje	Afázia típusa
A1	férfi	27	16	jobb	2008. szept.	anterior non-fluens Broca
A2	férfi	59	8	jobb	2007	anterior non-fluens Broca
A3	férfi	36	12	jobb	2009. ápr.	anterior non-fluens transcorticalis motoros
A4	férfi	66	10	jobb	2008	anterior non-fluens prefrontális súllyal
A5	nő	50	11	jobb	2009. dec. 2010. júl.	anterior non-fluens Broca
P1	nő	56	12	jobb	2009	posterior fluens transcorticalis szenzoros
P2	férfi	70	17	jobb	2009	posterior fluens transcorticalis szenzoros
P3	férfi	47	12	jobb	2007	posterior fluens amnesztikus
P4	nő	42	17	jobb	2005	posterior fluens vezetékes
P5	nő	79	8	jobb	2010. jan.	posterior fluens amnesztikus
P6	férfi	51	11	jobb	2009. dec.	posterior fluens amnesztikus

1. táblázat

Az afáziás vizsgálati személyek adatai

Afázia típus	Életkor			Iskolázottság		
	átlag	SD	MinMax	átlag	SD	MinMax
anterior non-fluens	47,6	16,07	27-66	11,4	2,97	8-16
posterior fluens	57,5	14,24	42-79	12,83	3,54	8-17

2. táblázat

Az afázias személyek életkorára és iskolázottságára vonatkozó átlagadatok

4.2. Vizsgálati módszerek

Vizsgálataimat három csoportra osztottam: egy részük a verbális munkamemóriát méri, egy másik a komplex munkamemóriát, az utolsó csoport pedig a szemantikus memóriát.

4.2.1. Verbális munkamemória tesztek

4.2.1.1. Számterjedelmi teszt

A számterjedelmi teszt (digit span) (Jacobs 1887; magyar vizsgálat: Racsmány et al. 2005: 487–9) a verbális munkamemória teljesítményét méri.

A teszt menete a következő: a vizsgálatvezető számsorozatokat olvas fel, egy másodperc szünetet hagyva a számok között. Csak a pontosan megismételt számsorozat fogadható el, tehát számkihagyás vagy -csere hibának számít. Három számból álló sorozatokkal kezdődik a tesztelés, és minden számterjedelemhez négy sorozat tartozik, melyből legalább kettőt pontosan meg kell ismételnie a tesztelt személynek ahhoz, hogy az adott terjedelem elfogadható legyen.

4.2.1.2. Álszóismétlési teszt

Az álszóismétlési tesztben – mely szintén a verbális munkamemória kapacitásmérője – egyre több szótagból álló, értelmetlen, de a magyar nyelv fonotaktikai struktúrájába illeszkedő szavakat kell megismételni. Racsmány és munkatársai (2005) egy felnőtt vizsgálatokra is alkalmas álszótesztet alkottak meg. A listában lévő 36, egytől kilenc szótagig terjedő szó artikulációs nehézséget nem okoz a magyar anyanyelvűek számára. A számterjedelmi teszthez hasonlóan itt is négy-négy elem tartozik egy hosszúsághoz, illetve legalább kettőt helyesen meg kell ismételnie az adott terjedelem elfogadásához. Racsmány et al. (2005) 738 személlyel elvégzett vizsgálatai azt mutatják, hogy a számterjedelmi teszthez hasonlóan a terjedelem bizonyos életkorig jelentősen nő. Mindkét teszt eredményeit közel azonos mértékben befolyásolják a verbális munkamemória egyéni különbségei (Racsmány et al. 2005: 489–92).

4.2.2. Komplex munkamemóriát mérő tesztek

4.2.2.1. Fordított számterjedelmi teszt

A fordított számterjedelmi teszt a számterjedelmi teszthez hasonló felépítésű, a különbség természetesen abban van, hogy a számsorozatokot az elhangzással ellentétes sorrendben kell megismételni. Ez a mérőeljárás nem a fonológiai hurkot terheli le, hanem a munkamemória egy másik komponensét, a központi végrehajtót, így a komplex munkamemória kapacitásának mérésére alkalmas (Janacsek et al. 2009: 392).

4.2.2.2. Hallási mondatterjedelem teszt

Szintén a komplex munkamemória mérőeljárása a hallási mondatterjedelem teszt (listening span), melynek magyar nyelvű változatát Janacsek Karolina és munkatársai (2009) hozták létre, és ők állapították meg a sztenderd értékeket.

A teszt három sorozatból áll, melyek mondatai 5-6 szóból állnak, és közepes gyakoriságú, két szótagú szavakra végződnek. Az egyes sorozatokon belül először két mondatot hall a vizsgálati személy, majd meg kell jegyeznie a mondatok utolsó egy-egy szavát, és az elhangzás sorrendjében visszamondania. Annak érdekében, hogy a vizsgálati személyek a mondat tartalmára is odafigyeljenek, az adott mondatról azt is meg kellett állapítaniuk, hogy igaz vagy hamis. Helyes válasz esetén eggyel nagyobb számú mondatcsoportot kapnak. Ha már két mondat után sem érkezik helyes válasz, a terjedelem értéke abban a sorozatban egy. A végső terjedelem a három sorozatban elért terjedelmi értékek átlaga lesz (Mészáros et al. 2009).

Kutatásom során az eredetileg megadott egyik feladatrészt, az igaz-hamis ítéletek hozását nem kértem a vizsgált afáziás betegektől, ugyanis a kettős instrukció feldolgozása számukra olyan nehézséget okozott, amelynek következtében ennek a kísérletnek az eredménye a legtöbb esetben értékelhetetlen lett volna. Így csupán azt kértem tőlük, hogy a mondatok utolsó szavát ismételjék meg a helyes sorrendben. A feladat ettől függetlenül is a komplex munkamemória mérőeljárása marad.

4.2.3. A szemantikus memória tesztelése – verbális fluenciatesztek

A szemantikus memória működését a verbális fluenciatesztekkel fogom ellenőrizni. Ezek a szóasszociációs vizsgálatokon belül a nyitott tesztek egyik fajtájának tekinthetők – kontrollált szóasszociáció néven is ismertek. A fluenciatesztek segítségével a gondolkodási stratégiák szerveződését, asszociatív, variációs és kategorizációs folyamatait figyelhetjük meg (Szendi et al. 2002: 141). Két típusát különböztetjük meg: a fonemikus és a szemantikus fluencia feladatokat.

A fonemikus fluencia a szakirodalomban betűfluenciaként is ismert: meghatározott időn, egy percen belül adott kezdőhanggal kell a vizsgálati személynek a lehető legtöbb szót felsorolnia. Vizsgálataim során én a *t* hangot választottam, ez ugyanis egyike azon hangoknak, melyre vonatkozóan létezik magyar nyelvű adat. A szemantikus fluenciánál egy adott kategóriához tartozó szavakból kell egy perc alatt a lehető legtöbbet összegyűjteni – jelen kísérletekben az állatok kategóriáját vizsgáltam. A fluencia említett két típusa nemcsak a lexikális előhívás folyamatáról adhat információt, hanem arról is,

hogyan működnek a végrehajtó funkciók, tehát a keresési stratégiák és az ezek közötti váltás, illetve a tiltott szavak és ismétlések ellenőrzése (Pléh 2008: 833).

A két fluenciátípus eltérő keresési stratégiákat alkalmaz, mivel a fonemikus fluencia (a továbbiakban FF, vö. Csóti 2009) elsősorban a lexikális reprezentációkon, a fonemikus jellemzőkön alapul, a szemantikus fluencia (a továbbiakban SzF, vö. Csóti 2009) pedig elsődlegesen a szemantikai információkat használja fel.

A szakirodalomban az a kérdés is felvetődik, hogy minek a visszaesésére vezethető vissza a fluenciában mutatkozó deficit: a szemantikus tár gyengül, ahonnan az előhívás megtörténne, vagy a keresési folyamatok működésében jelentkezik a zavar.

Troyer és munkatársai (1997) megállapítják, hogy a fluenciafeladatokban nyújtott teljesítmény a csoportképzés és a csoportok közötti átváltás folyamatán alapul. Előbbi a megadott kategórián belüli szűkebb alkategóriák keresését biztosítja (például az állatokon belül halak, madarak vagy háziállatok, vadállatok stb.), mely egy automatikus kognitív folyamat, és az epizodikus emlékezetre épül. Ha egy alkategória kimerül, átváltás történik, amely a végrehajtó műveletekre támaszkodik. Az átváltások lehetnek „valódiak”, azaz több szóból álló csoport után következők, vagy „nehezek”, vagyis izolált szavak között történők.

A vizsgálatok elvégzésekor a feladatok sorrendjére is figyeltem: a két hasonló feladatot, a számterjedelmi és fordított számterjedelmi tesztet egymástól a lehető legtávolabb helyeztem el, így kiküszöbölve azt, hogy az azonos számsorozatokból felépülő tesztek befolyásolják a teljesítményt akár pozitív, akár negatív irányban. A különböző típusú feladatok közékük illesztésével ez a lehetséges hatás minimálisra csökkent.

4.2.4. A memóriatesztek

mérőeljárás	vizsgált komponens	feladat	helyes válasz
számterjedelmi teszt	verbális munkamemória	megjegyezni, sorrendben visszamondani pl. „4 – 9 – 6 – 1”	„4 – 9 – 6 – 1”
álszóismétlési teszt	verbális munkamemória	visszamondani pl. „cselika”	„cselika”
fordított számterjedelmi teszt	komplex munkamemória	megjegyezni, fordított sorrendben visszamondani pl. „4 – 9 – 6 – 1”	„1 – 6 – 9 – 4”
hallási mondat-terjedelem teszt	komplex munkamemória	mondatok utolsó szavát megjegyezni, sorrendben visszamondani pl. „1. Egy iskolás gyerek táskájában sok a füzet. 2. A négylábú madarak közé tartozik a veréb.”	„füzet, veréb”
fonemikus fluencia	szemantikus memória	egy perc alatt tetszőleges <i>t</i> hanggal kezdődő szavak felsorolása	pl. „tojás, tehén”
szemantikus fluencia	szemantikus memória	egy perc alatt tetszőleges állatnevek felsorolása	pl. „kutya, macska”

3. táblázat

A vizsgálatban használt memóriatesztek jellemzői

5. A vizsgálat eredményei

A 4. táblázat a vizsgálatban részt vevő tizenegy afáziás személy eredményeit mutatja be a verbális és komplex munkamemóriát, illetve a verbális fluenciát mérő feladatokban. A táblázat szintén szerepelteti a magyar szakirodalom egészséges felnőtt személyekre vonatkozó statisztikai adatait ugyanezekben a tesztekben.

feladattípus	anterior non-fluens (n=5)			posterior fluens (n=6)			egészséges ²	
	átlag	SD	MinMax	átlag	SD	MinMax		
számterjedelem	3,8	0,45	3-4	3,83	1,17	2-5	5,04	
álszóismétlés	2,6	2,07	1-6	3	2,37	0-6	5,65	
hallási mondat-terjedelem	1,4	0,89	1-3	1,5	0,46	1-2	2,67	
fordított számterjedelem	0,6	1,34	0-3	1,5	1,64	0-3	3,36	
fonemikus fluencia	[t]	3	1,22	2-5	4,83	5,98	0-16	14,41
szemantikus fluencia	állatok	2,8	2,59	0-5	6,33	3,01	2-9	22,88

4. táblázat

Összesített eredmények a memóriát mérő tesztekben (SD: szórás)

A táblázat adataiból a következőkben diagramokat készítettem (l. 5.1. fejezet 1–6. ábra), így az egyes feladattípusok külön-külön is összehasonlíthatóak. A fenti adatokból az látszik, hogy bizonyos tesztípusoknál az anterior és posterior csoporton belül a minimum és maximum értékek között igen nagy eltérés van, ezért, valamint az eredmények finomítása érdekében életkori övezetenként is összehasonlítottam az anterior és posterior afáziás, valamint egészséges eredményeket. Ezeket az övezeteket a magyar szakirodalom alapján úgy alakítottam ki, hogy egyértelműen összevetthessem az afáziások és az egészségesek teljesítményét.

5.1. A verbális munkamemóriát mérő feladatok eredményei

Az 5. táblázat a verbálismunkamemória-feladatok eredményének átlagát mutatja afáziás személyeknél életkori bontásban, továbbá a 30–45 éves korosztály adatait Racsmány et al. (2005), az 50 év fölöttiekét pedig Mészáros et al. (2006) alapján közlöm.

² Racsmány et al. (2005), Mészáros et al. (2009) és Pléh et al. (2008) alapján egészséges felnőtt személyekre vonatkozó hazai adat.

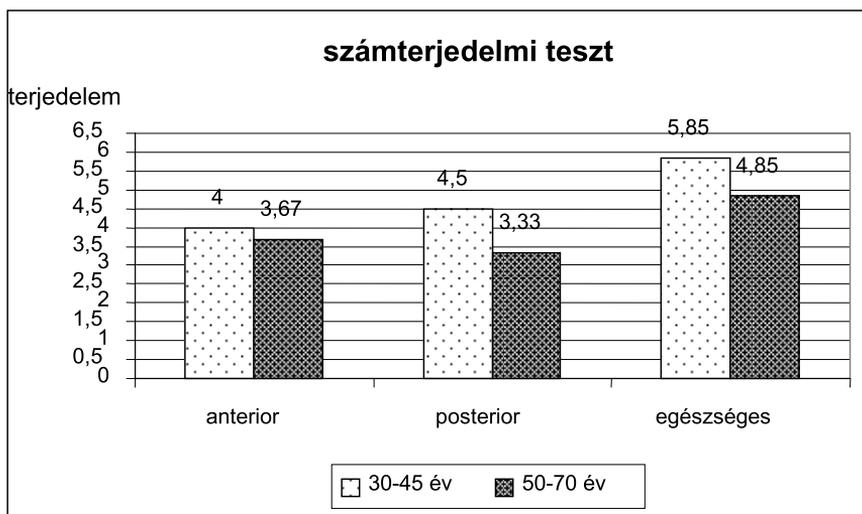
feladat-típus	életkor (év)	anterior non-fluens			posterior fluens			egészséges	
		átlag	SD	MinMax	átlag	SD	MinMax	átlag	SD
szám-terjedelem	30–45	4	0	4-4	4,5	0,71	4-5	5,85	1,22
	50–70	3,67	0,58	3-4	3,33	1,53	2-5	4,85	0,87
	71–89				4			4,42	1,14
álszó-ismétlés	30–45	4,5	2,12	3-6	5,5	0,71	5-6	6,85	0,67
	50–70	1,33	0,57	1-2	1,67	2,08	0-4	5,44	0,78
	71–89				2			4,67	1,46

5. táblázat

A verbális munkamemóriát mérő tesztek mutatói (SD: szórás)

Mivel a 71–89 éves korcsoportba csak egy posterior afáziás került az általam vizsgált személyek közül, így a további elemzésben az ő adatait nem kísérem akkora figyelemmel, mint a másik két korosztály adatait. Annyit viszont megállapíthatunk a táblázat mutatóiból, hogy ez a 79 éves, amnesztikus afáziás női beteg a verbális munkamemóriát mérő tesztekben jobban teljesített, mint az 50–70 éves korosztályba eső vizsgálati személyek. Ha csupán az életkort vesszük figyelembe, ez az eredmény nem volt kiszámítható, ugyanis az egészségesek terjedelmi értékei alapján arra következtethetünk volna, hogy az életkor előrehaladtával mind a számterjedelmi, mint az álszóismétlési érték csökken. P5 vizsgálati személynek azonban a számterjedelmi tesztben nyújtott teljesítménye alig tér el a 30–45 éves korosztályétól, sőt az 50–70-eseknél 12,5%-kal jobb (ezzel szemben az egészségeseknél az életkor növekedésével mintegy 9%-os csökkenés várható). Az ugyanilyen korú egészségesek ugyan csak kb. tizedével teljesítenek jobban a számterjedelmi tesztben, az álszótesztben azonban már több mint kétszeres az előnyük. Az álszótesztben mutatott gyengébb eredmény a 30–45 éves korcsoporthoz viszonyítva is megmutatkozik: itt szintén több mint kétszeres a különbség. Általában tehát elmondható, hogy P5 vizsgálati személy verbális munkamemóriája az 50–70-es korosztályénál jobb, de az életkorban neki megfelelő egészségesekénél gyengébb – utóbbi az afázia következménye, előbbi viszont valószínűleg az *amnesztikus* afáziának, amely a legenyhébb afáziás szindróma.

Az 1. ábrán a számterjedelmi teszt mutatói láthatók életkori bontásban, összehasonlítva az anterior és posterior afáziás eredményeket az egészséges felnőttek eredményével.

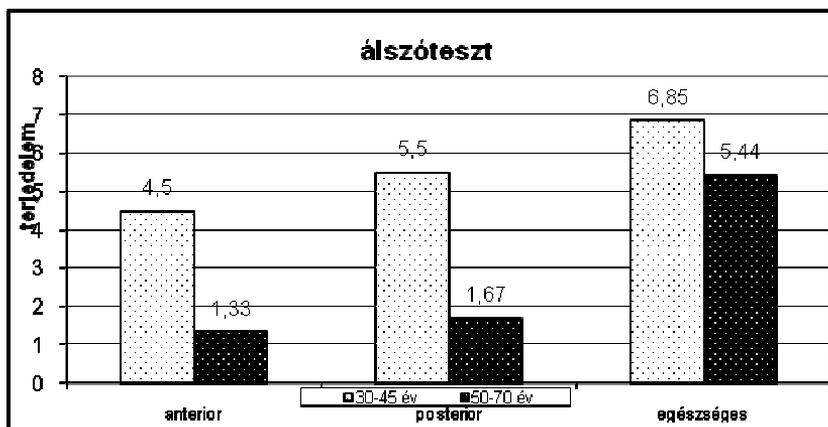


1. ábra

A számterjedelmet mérő tesztek eredménye egészséges személyekkel összehasonlítva

A diagramról leolvasható, hogy a számterjedelmi tesztben egyik korosztályban sincs jelentős különbség az anterior és a posterior afáziások teljesítménye között: a 30–45 évesek között a posterior afáziások, 50–70 év között az anterior afáziások jobbak – a különbség mindkét esetben körülbelül 10%. Továbbá a táblázatból az is kiderül, hogy a minimum és maximum értékek alig térnek el az összes vizsgálati személy esetében, így elmondhatjuk, hogy nemcsak az egyes korcsoportok eredménye homogén, hanem a vizsgált afáziásoké is összesen. A tesztek részletes elemzése után azt is megállapítottam, hogy adott sorozathosszúságot el lehetett érni a lehető legtöbb és a legkevesebb helyes válasszal is – tehát azonos terjedelem nem feltétlenül jelent tökéletesen azonos teljesítményt. Meg kell jegyeznünk, hogy a posterior afáziások csoportján belül közel harmadával jobban teljesített a fiatalabb korosztály, míg anterior afáziában ebben az összevetésben csak tizedével jobb a 30–45 éves csoport. A különböző életkori csoportokban az afáziások terjedelmi értékeit az egészségesekével összehasonlítva láthatjuk, hogy mindkét korcsoportban kb. 20-30%-os a különbség az egészségesek javára: 30–45 év között az anterior afáziások 32, a posterior afáziások 23%-kal, az 50–70 évesek között előbbiek 26, utóbbiak 31%-kal gyengébbek. Míg az életkor növekedésével anterior afáziában csak 8%-kal romlott a teljesítmény, addig posterior afáziában 25%-os a romlás, az egészségeseknél pedig éppen a kettő közötti a romlás értéke, azaz 17%.

A 2. ábrán az álszóteszt eredményeit tüntettem fel, az előző ábrán is szereplő életkori övezetekkel, valamint azzal szintén megegyező anterior, posterior és egészséges csoportokkal. (Az afáziások közül ez esetben is kihagytam a fejezet elején elemzett P5 vizsgálati személyt.)



2. ábra

Az álszótesztek eredménye egészséges személyekkel összehasonlítva

Az álszótesztben a posterior afáziás személyek mindkét korcsoportban jobban teljesítettek; az idősebb csoportok között minimális, kb. 10%-os a különbség, 30–45 év között viszont ennek kétszerese. Az egyes korcsoportokon belül – a szóterjedelmi teszttel ellentétben – már valamivel nagyobb az egyéni eredmények közötti eltérés. Ha a két afáziás csoport szóterjedelmi értékeit külön-külön tekintjük, akkor láthatjuk, hogy az életkor növekedésével a teljesítmény mind anterior, mind posterior afáziában jelentősebben romlik, mint a másik verbális munkamemóriát mérő feladatban: az 50–70 éves kategóriában a szóterjedelmi értékek átlaga mindössze 30–33%-a a 30–45 éves korbelieké. A szóterjedelmi tesztben mutatott különbségeknél szintén jelentősebb az álszótesztbeli eltérés az afáziások és az egészségesek között: amíg ott kb. 20–30%-kal voltak gyengébbek az afáziások mindkét korosztályban, addig itt csak a 30–45 éves kor közöttieknél tapasztalható hasonló (anterior afáziában 24, posteriorban 20%-kal gyengébb az eredmény az egészségesekénél). Az idősebbeknél már igen nagy, 70% körüli a differencia. Ebből természetesen az is következik, hogy afáziában az említett életkorral járó 70%-os teljesítményromlás az egészséges felnőtt személyek esetében kevésbé jelentős, mindössze 20%-os.

Az álszóismétlési teszt válaszaiból érdemesnek tartok néhány olyan jelenséget is kiemelni, amelyek ugyan nem segítenek az eredmények statisztikai elemzésében, de több vizsgálati személynél is előfordultak, így megjósolhatóvá válhat, hogy a feladat mely részlete okozhat nehézséget. Jellemző volt például, hogy az afáziás beszélő a zöngés-zöngétlen fonéma-szembenállásokat nem észlelve mondja vissza a szavakat – természetesen az ilyen, több vizsgálati személynél előforduló, afáziás beszédprodukcóra jellemző hibákat nem tekintettem helyes válasznak (pl. *vazóga* – *vazóka*, *gabam* – *kabam*, *tarembik* – *darembik*). Gyakran jelentett problémát a likvidák megkülönböztetése is, l. *ardul* – *ardur*, *dólk* – *dork*, *limefűrék* – *rimefűrék*; továbbá az is előfordult, hogy értelmes szavakra próbálták kicserélni az egyébként jelentés nélküli célszót, an-

nak ellenére, hogy a kicserélt hang fő tulajdonságai nem egyeztek az új hangéval, pl. gáv (v: zöngés, rés- és ajakhang) – gát (t: zöngétlen, zár- és foghang), zomás (z: zöngés, rés- és foghang) – nyomás (ny: zöngés, zár- és szájpaddáshang, nazális). P2 afáziás személy volt az, aki minden megismétlendő szó helyett egy ahhoz hasonló értelmes magyar szót mondott vissza, ezért az ő terjedelmi értéke 0 lett (válaszai: gáv – *táv*, gyem – *nyom*, szan – *tan*, dólk – *toll*).

5.2. A komplex munkamemóriát mérő feladatok eredményei

Az 6. táblázatban a hallási mondat-terjedelem és a fordított szám-terjedelem teszt mutatói láthatók a különböző életkori csoportokban. Az utóbbi feladat egészségesekre vonatkozó eredményeit a 30–45 éves korosztályban általam végzett tesztek, az 50 év fölöttiekét pedig Mészáros et al. (2006) alapján közlöm. Az egészségesek hallási mondat-terjedelmére vonatkozó adatok Janacsek et al. (2009) kutatásából származnak.

feladat-típus	életkor (év)	anterior non-fluens			posterior fluens			egészséges	
		átlag	SD	MinMax	átlag	SD	MinMax	átlag	SD
hallási mondat-terjedelem	30–45	2	1	1-3	2			3,38	0,79
	46–60	1	0	1-1	1,67	0,47	1,33-2	3,11	0,61
	61–75	1			1			2,34	0,49
	76–89				1			1,85	0,64
fordított szám-terjedelem	30–45	1,5	2,12	0-3	1,5	2,12	0-3	4	1
	50–70	0	0	0	1	1,73	0-3	3,47	0,96
	71–89				3			2,6	0,58

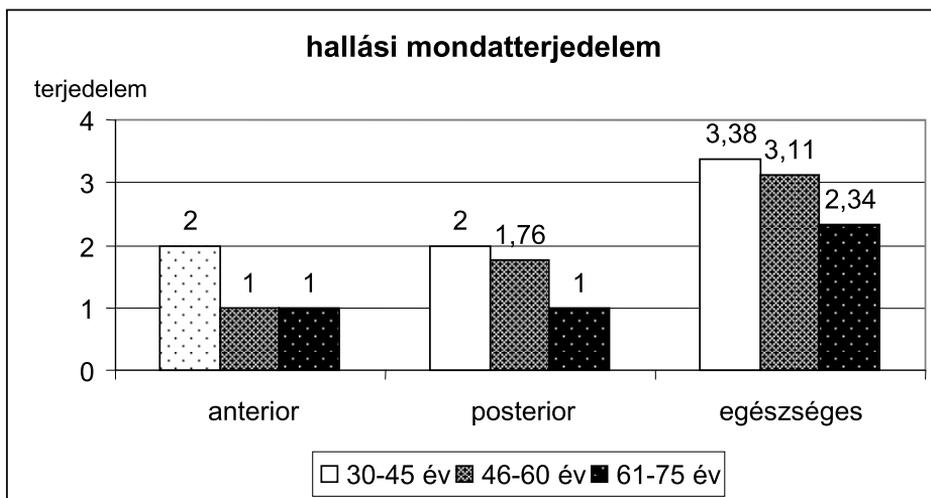
6. táblázat

A komplex munkamemóriát mérő tesztek mutatói (SD: szórás)

Mivel a hallási mondat-terjedelem teszt eredményeinek felosztásakor Janacsek et al. (2009) adatait és életkori felosztását követem, így az eddigiektől, valamint a fordított szám-terjedelmi tesztől eltérő korosztályokat alakítottam ki az általam vizsgált betegekénél is. Mivel négy korcsoportot hasonlítok össze, így egy-egy csoportba kevesebb vizsgálati személy esik, tehát az adatok kevesebb eredmény átlagát tükrözik. Ebben a felosztásban is csak P5 vizsgálati személy szerepel a legidősebb korcsoportban (76–89 év), ezért az általános következtetéstől továbbra is eltekintek. A verbális munkamemóriát mérő tesztekben nyújtott teljesítményéhez hasonlóan terjedelmi értékei a komplexmunkamemória-teszteknél sem gyengébbek a fiatalabb (61–75 év/50–70 év) korosztályénál: a hallási mondat-terjedelmé megegyezik azok átlagával, míg az egészségeseknél e két korosztály között 20%-os különbséget várhatunk. Ebben a tesztben P5-höz képest az egészségeseknek mintegy kétszer jobb a terjedelmi értékei. A fordí-

tott számterjedelmi tesztben már 3-szor jobb volt az 50–70-es korosztálynál, sőt még a 71–89 éves egészségesek átlagos terjedelménél is jobbat produkált. Összesítve tehát P5 vizsgálati személy komplex munkamemóriájára vonatkozó eredményeket: feltételezhető, hogy a fiatalabb korosztályhoz, illetve a korban illeszkedő egészségesekhez képest viszonylagos jó teljesítménye az előző alfejezetben már ismertetett oknak tudható be, azaz kevésbé súlyos amnesztikus afáziájának.

A 3. ábrán a hallási mondatterjedelem teszt átlagai olvashatók a fentebb is szereplő három csoportban, a már említett különbséggel az életkori felosztásban.



3. ábra

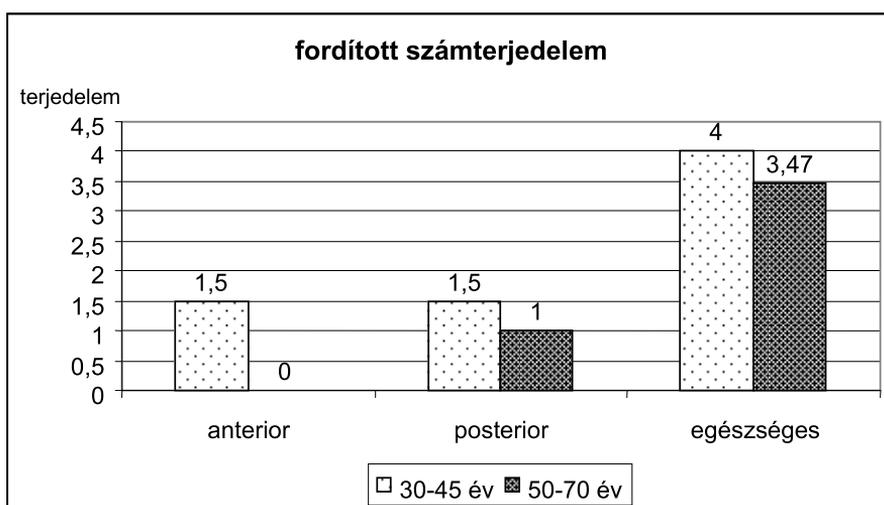
A hallási mondatterjedelem teszt eredménye egészséges személyekkel összehasonlítva

Ahogy korábban említettem, az afáziásokkal készített hallási mondatterjedelem tesztben az eredeti változattal ellentétben nem szerepeltek az igaz-hamis állítások, ezzel könnyítve meg a válaszadást az afáziás személyek számára. Pontosabban az egy instrukciós feladat igazodott a képességeikhez, ezáltal érvényes – bár gyakran helytelen – választ adhattak, és nem a feladat szövegének megértésére kellett fordítaniuk azt a kapacitást, mely a feladat végrehajtásához szükséges (azaz a mondatok utolsó szavának helyes sorrendben történő megismétléséhez). A feladat azonban így is a komplex munkamemória mérőeljárása maradt.

Az általam elvárt értéket azonban koránt sem teljesítették az afáziás személyek ebben a feldolgozó és tároló elemeket egyformán terhelő, komplex munkamemóriakapacitást mérő feladatban. Bár az anterior és posterior afáziások közötti differencia mindegyik korosztályban minimális volt, az egészséges személyek terjedelmi értékét minden kategóriában jóval alulmúlták. Gyakran megtörtént, hogy bár a megfelelő utolsó szavakat ismételték, a kapott utasítás ellenére nem a helyes sorrendben, vagy csak az utolsó hallott szót idézték fel. Szintén gyakori hiba volt, hogy a teljes mondatot próbálták visszamondani, vagy annak utolsó néhány (de nem egyetlen) szavát, esetleg egy-

egy mondat belseji főnevet. Sőt az is előfordult, hogy korábbi mondatcsoportban szereplő szó került megint elő. Ezek lehetnek a fő okai annak, hogy a vizsgált afáziások több mint fele csak egyes terjedelmi értékig jutott, ami valójában azt jelenti, hogy egyetlen helyes válasz sem érkezett; továbbá az ezen felül teljesítők közül is csak A3 vizsgálati személy érte el a hármas terjedelmet. A verbális munkamemóriához hasonlóan az életkor növekedésével a hallási mondatterjedelem teszt értékei is csökkennek afáziában, azonban míg egészségeseknél ez 30–45 éves korról 46–60 éves korra csupán 8%-os, 61–75 évre pedig 25%-os romlást jelent, addig afáziában ugyanez igen változatos, és nem mutat ilyen egyenletesen romló teljesítményt. Míg például anterior afáziában a két idősebb korosztály között semmiféle változás nem tapasztalható, és posterior afáziában 30–45 és 46–60 között csak 16%-os a csökkenés (amely még mindig kétszerese az egészségeseknél láthatónak!); addig anterior afáziában 30–45 éves kor után a felére csökken a hallási mondatterjedelem, posterior afáziában pedig 60 év fölött 43%-kal. Feltűnő, hogy az egyes korcsoportokban mennyivel jobb az egészségesek hallási mondatterjedelem értéke: 30–45 év között 40%-kal, 46–60 év között anterior afáziában majdnem 70, posteriorban 43%-kal gyengébbek az eredmények, 61 év fölött pedig 57%-kal.

A 4. ábrán a fordított számterjedelmi teszt eredményei szerepelnek – az életkori övezetek itt már a verbális munkamemória feladatoknál megismert felosztást követik; azaz a 30–45 és az 50–70 éves korosztály eredményeit hasonlítom össze.



4. ábra

A fordított számterjedelem teszt eredménye egészséges személyekkel összehasonlítva

A fordított számterjedelmi teszt jelentette az egyik legnagyobb nehézséget a vizsgálati személyeknek – itt alig született helyes válasz. A hármas sorozathosszúságon már nemcsak a megismétlendő számok sorrendjével akadt gondjuk, hanem az adott

sorozatban szereplő számokkal is: kevésbé gyakori hiba volt ugyanis a helytelen sorrend, mint a nem odaillő szám felbukkanása; gyakran pedig a válasz megtagadása. A gyakori sikertelenségből végül is az következett, hogy az anterior és posterior afáziások átlageredményei között a fiatalabbaknál nincs különbség (a terjedelmek átlaga mindkét esetben 1,5-1,5); 50 év fölött azonban az összes afáziás közül csupán egyetlen érte el a hármas terjedelmet, és mivel ő posterior afáziás (P6 amnesztikus afáziás férfi beteg), így ennek a csoportnak az eredménye éri el az egyes átlagot. A fordított számterjedelmű teszt mutatói is megerősítik, amit már a korábbi eredmények is alátámasztottak – vagyis az életkorral járó teljesítményromlást. Ennek értéke anterior afáziában 100, posterior afáziában pedig 33%-os; az egészségeseknél viszont csak 13%-os. Ebben a tesztben még nagyobb a különbség az afáziások és az egészségesek között, mint a hallási mondat-terjedelmű tesztben: 30–45 év között 62%-kal, 50–70 év között pedig anterior afáziában értelemeszerűen 100, posterior afáziában 76%-kal rosszabb az afáziások átlageredménye.

5.3. A verbális fluenciát mérő feladatok eredménye

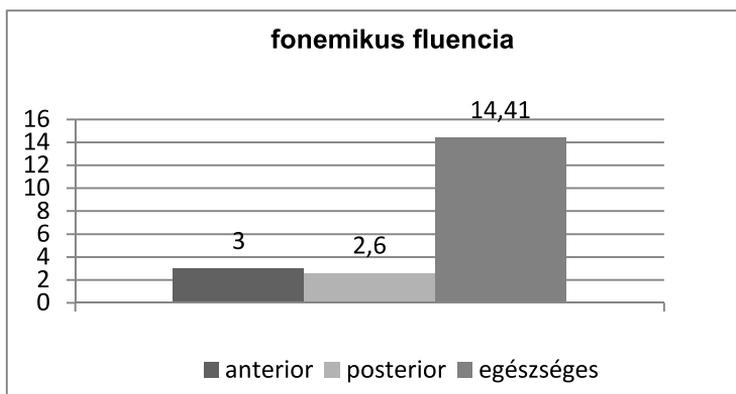
Az előzőeknél is látványosabb az az eredménykülönbség, amely a verbális fluenciát mérő teszteknel tapasztalható – először a 7. táblázatról olvasható le az összesített eredmény. Az egészséges felnőtt beszélők *t* hanggal kezdődő szavakra és az állatnevekre vonatkozó fluenciaeredményeit Mészáros et al. (előkészületben) kutatásai adják. Az előző fejezetekkel ellentétben az egészséges beszélők eredményeit nem életkori bontásban közlöm, az afáziásoknál viszont olyan felosztást alkalmazok, amelynek a segítségével a vizsgálatban részt vevő 11 afáziás személy három csoportra osztható.

feladat-típus	életkor (év)	anterior non-fluens			posterior fluens			egészséges	
		átlag	SD	MinMax	átlag	SD	MinMax	átlag	SD
fonemikus fluencia [t]	30–45	4	1,41	3-5	16			14,41	3,043
	46–60	2	0	2-2	3	3,21	1-7		
	61–80	3			2	2,12	0-3		
szemantikus fluencia állatok	30–45	2,5	3,54	0-5	8			22,88	6,882
	46–60	4,5	0,71	4-5	5	3,79	2-9		
	61–80	0			8	0	8-8		

7. táblázat

A szemantikus memóriát mérő tesztek mutatói (SD: szórás)

Ha összevetjük a fenti táblázatot a verbális és komplex munkamemóriára vonatkozó táblázatokkal, néhány eltérés igen szembetűnő: ha csak a terjedelmi értékek átlagát nézzük, pontosabban ezek változását az életkor növekedésével, akkor megállapíthatjuk, hogy – a munkamemória eredményeivel szemben – itt nem tapasztalható az egyértelműen csökkenő tendencia. Az egyes csoportok szélső értékeit is figyelembe véve az is látható, hogy gyakran igen nagy a különbség az adott csoport leggyengébben és legjobban teljesítője között. E miatt az egyenetlenség miatt a korcsoportonkénti összevetés nehézkes és eredménytelen lett volna, így az eddigi rendszeren változtatok – mind a fonemikus, mint a szemantikus fluencia terjedelmi értékeit három nagyobb csoport között hasonlítom össze: anterior és posterior afáziások, valamint az egészségesek között. Pontosabban ez volt eredeti célkitűzésem, azonban P4 vezetéses afáziás vizsgálati személy kiugróan jó, az egészséges felnőtt átlag eredményét is meghaladó fluencia-terjedelme miatt igen magas lett a szórás értéke az összesített FF-átlagokban – a diagramkészítéskor az ő eredményétől eltekintettem, hogy valamivel kiegyenlítettebb legyen a minta. Ennek következménye az alábbi ábráról (5. ábra) leolvasható közel azonos teljesítmény az anterior és posterior csoportban:



5. ábra

**A fonemikusfluencia-terjedelmek átlaga egészséges személyekkel összehasonlítva
(10 afáziás eredménye)**

Ebben az összevetésben az 5 anterior afáziás beteg fonemikus fluenciája csupán 13%-kal haladja meg az 5 posterior afáziás fluenciájának átlagát, azonban eredményük messze alulmarad az átlag egészséges felnőtt beszélő terjedelmétől: míg előbbiek átlag-terjedelme 3, utóbbiaké 2,6, az egészségeseké pedig ezeknek körülbelül ötszöröse, egészen pontosan 14,41. Arra azonban itt is tekintettel kell lennünk, hogy még annak ellenére is távol esnek egymástól a szélső értékek (0–7), hogy az egyetlen kiugró eredmény jelenleg nem szerepel az adatok között.

Néhány részeredményt is rögzítettem az afáziás személyek fluenciaeredményei kapcsán. Ezek egyik része a 8. táblázatban látható ismétlések és intrúziók száma az FF-feladatban.

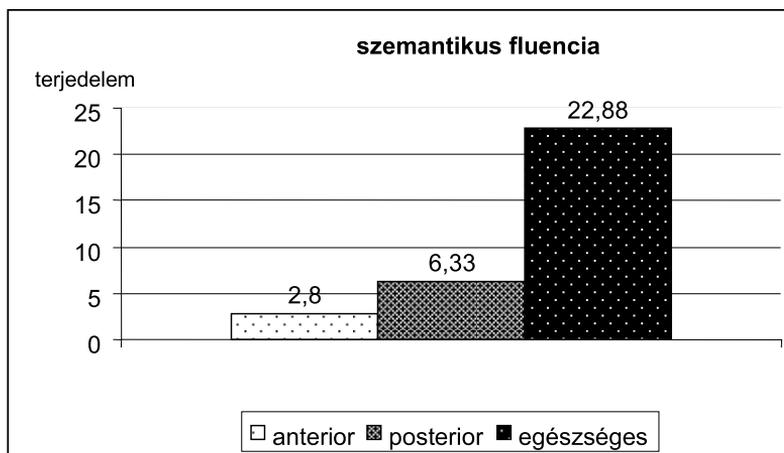
	anterior non-fluens			posterior fluens		
	átlag	SD	MinMax	átlag	SD	MinMax
helyes szavak száma	3	1,22	2-5	4,83	5,98	0-16
intrúziók száma	1	1	0-2	0,5	1,22	0-3
ismétlések száma	0,4	0,89	0-2	0,5	0,84	0-2

8. táblázat

A fonemikus fluencia feladat részeredményei

Az FF-feladatban intrúzióknak azon válaszokat tekintetem, melyek kezdőhangja nem *t* volt, vagy *t*-vel kezdődött ugyan, de nem volt értelmes magyar szó. Az afáziás személyek intrúzióinak összesített száma nyolc volt, ezek nagyobbik része *t* hanggal kezdődött, de értelmetlen szó volt: *tinder*, *tíl*, *tól*, *tumbuktán*, *tintun*. Ezek a válaszok főként annak ismeretében különlegeseek, hogy mindegyikük anterior non-fluens afáziás személyektől érkeztek, bár a posterior afáziásoktól vártam volna, hiszen a neologizmusok használata ez utóbbi afáziatípusban jellemző. A posterior csoportban csak P1 vizsgálati személy adott kategórián kívül eső válaszokat, ezek viszont értelmes szavak, méghozzá gyümölcsnevek voltak. Ismétlések a tizenegy afáziás közül csupán háromnál fordultak elő, például a legmagasabb eredményt elérő vizsgálati személy válaszaik között.

A 6. ábrán a szemantikus memóriát mérő másik feladat, a szemantikus fluencia eredményei szerepelnek.



6. ábra

A szemantikusfluencia-terjedelmek átlaga egészséges személyekkel összehasonlítva

Az SzF-feladatokban a statisztikai adatok szerint a posterior afáziások szerepeltek sokkal jobban (2,26-szor jobb az átlageredményük!), de a csoportokon belüli adatok a többi feladatban nem tapasztalható szélsőségeket mutatnak: az anterior típusban ketten egyáltalán nem válaszoltak, ketten pedig öt helyes választ adtak, a posterior csoportban a minimum 2, a maximum 9 válasz volt. Az afáziások közül a legjobb teljesítmény (9) is alulmaradt az egészséges személyekhez képest, akik egy perc alatt átlagosan közel 23 szót képesek az állatok kategóriáján belül felsorolni, ami 8-szorosa az anterior, 3,6-szorosa a posterior afáziások átlageredményének.

Néhány részeredményt is rögzítettem az afáziás személyek fluenciaeredményei kapcsán. Az 9. táblázat az SzF-feladat helyes válaszainak számán kívül a részeredményeket mutatja: az FF-ben is vizsgált intrúziók és ismétlések számát, továbbá az átlagos csoportméretet és az átváltások számát.

	anterior non-fluens			posterior fluens		
	átlag	SD	MinMax	átlag	SD	MinMax
helyes szavak száma	2,8	2,59	0-5	6,33	3,01	2-9
intrúziók száma	1	1,73	0-4	0,5	0,84	0-2
ismétlések száma	0	0	0-0	0	0	0-0
átlagos csoportméret	1,3	1,64	0-4	1,95	1,15	0-3,5
átváltások száma	1	1	0-2	2,17	0,75	1-3

9. táblázat

A szemantikus fluencia feladat részeredményei

A helyes válaszok alacsony számából egyértelműen következik, hogy a vizsgált négy részeredmény közül egyik sem lehet túl nagy. Ismétlés például egyik csoportban sem fordult elő. A kb. öt tizednyi eredménykülönbség az intrúziók száma esetében az anterior csoport egyetlen tagjának kiugró teljesítménye miatt adódott: A4 vizsgálati személy produkált intrúzióknak számító neologizmusokat, a maradék néhány kategórián kívül eső válasz lehetett személynév (*Ildi*), köznévi (*burgonya*, *hajó*) vagy fonológiai parafázia (*macka*). Az átlagos csoportméret³ posterior afáziában valamivel nagyobb, mint anterior afáziában – ez az eredmény szintén abból következik, hogy a posterior afáziások sokkal több értékelhető választ adtak, ezért valószínűbb volt az is, hogy a képzett csoportok is nagyobbak voltak. A posterior afáziásoknál emiatt az átváltások száma is több mint kétszeres az anterior afáziásokhoz képest, hiszen előbbi típusban minden vizsgálati személy részéről érkezett értékelhető válasz, tehát ezt a részeredményt egyáltalán lehetett vizsgálni.

³ csoportméret: a csoportban lévő elemek száma mínusz egy; átlagos csoportméret: csoportméretek összege/csoportok száma

6. Következtetések

Az afáziások verbális munkamemóriájára vonatkozó hipotézisem, mely szerint az egészséges vizsgálati személyek eredményei különbözni fognak az afáziások eredményeitől, valóban igazolódott. Azokban a feladatokban, melyek ezt a részrendszert vizsgálják (számterjedelmi teszt, álszóteszt) valóban szignifikáns különbség tapasztalható: a magyar szakirodalmi adatok azt mutatják, hogy az egészséges felnőtt személyek a számterjedelmi tesztben minden vizsgált korosztályban 20-30%-kal, az álszótesztben 30–45 év között 20%-kal, 50 év fölött viszont már 70%-kal teljesítenek jobban az afáziásoknál. Azonban azt a feltevésemet, miszerint az anterior és a posterior afáziában is felfedezhető lesz valamilyen jelentős differencia, nem támasztották alá az eredmények. Míg a számterjedelmi tesztben korcsoporttól függően az anterior és a posterior afáziások is lehetnek jobbak, de legfeljebb csak 10%-kal, addig az álszótesztben mindkét korosztályban a posterior afáziások értek el 10, valamint 20%-kal jobb eredményt. A kutatásból az is kiderült, hogy afáziában is romlik a teljesítmény az életkor növekedésével – a számterjedelmi tesztben az egészségesekkel arányosan, az álszótesztben viszont sokkal erőteljesebben, kb. 70%-kal.

Feltételezésem az afáziások komplex munkamemóriájáról hasonlóak voltak a verbális munkamemóriáról alkotottakkal – azaz mindenképpen eltérést vártam az egészségesek értékeihez képest. A vártnál azonban jóval nagyobb volt ez a differencia: a hallási mondatterjedelem tesztben – annak ellenére, hogy megváltoztattam a teszt eredeti felépítését, az afáziások és egészségesek közötti teljesítménykülönbség életkortól és afáziatípustól függően 40 és 70% között változott. A fordított számterjedelmi teszt még ennél is jobban mutatja az afáziások hátrányát, mivel az egészségesek előnye ebben a tároló és feldolgozó funkciókat együttesen vizsgáló feladattípusban 62-től egészen 100%-ig terjedhetett. Bár hipotézisem szerint az anterior és posterior afáziások eredményeinek különböznie kellett volna mindkét komplex munkamemóriát mérő feladatban, jelentős különbség egyetlen korcsoportban sem volt. A fiatalabb korosztályban teljesen azonosak voltak a két afáziatípus átlagértékei; nagyobb különbség csak a hallási mondatterjedelem tesztben a 46–60 éves korosztályban volt, ahol a posterior afáziások 40%-kal értek el jobb eredményt; valamint a fordított számterjedelem esetében szintén az idősebb korosztályban mintegy 30%-kal voltak jobbak a posterior afáziások. A verbális munkamemória elemzésekor tapasztalt életkorral járó teljesítményromlás a komplex munkamemória esetében is jellemző: hallási mondatterjedelemmel nem minden esetben egyértelműen, ugyanis itt előfordulhatott az is, hogy nem romlottak az eredmények. A fordított számterjedelem tesztben az afáziásoknál sokkal többet romlottak a terjedelmi értékek az életkorral, mint az egészségeseknél.

Hipotézisem nem igazolódott azzal kapcsolatban, hogy a verbális munkamemória jobban sérül afáziában, mint a komplex munkamemória. Ahogy láttuk, a hallási mondatterjedelem és a fordított számterjedelmi teszt együttes mutatói gyengébb eredményre utalnak, mint a számterjedelmi és az álszóteszt átlagai.

Feltételezésemnek megfelelt, hogy a három vizsgált terület közül a szemantikus memória sérülése a legjobban észlelhető. Míg a munkamemóriát mérő teszteknel az egészségesek és afáziások közötti különbség mindig 100% alatt maradt, addig a verbá-

lis fluenciát mérő feladatok egyik részében, a fonemikus fluencia esetében körülbelül 5-ször, a szemantikus fluenciánál viszont 8-szor több szót képesek az egészséges személyek felsorolni, mint a vizsgálataimban részt vevő afáziások. Az életkor növekedésével járó csökkenő tendencia a teljesítményben itt egyáltalán nem jellemző; továbbá az eddigiekkel ellentétben az afázias csoportok igen heterogének, a minimum és maximum értékek nagymértékben eltérnek. A fonemikus fluencia feladatban, ha a legjobb eredményt is tekintetbe veszem, akkor a posterior afáziások 38%-kal jobbak voltak, ha nem, akkor az anterior afáziások 13%-kal. Az egyértelmű, hogy a posterior afáziások szemantikus memóriája jelentősen jobbnak bizonyult, mint az anterior afáziásoké. Az, hogy bizonyos részeredmények (intrúziók, ismétlések) igen alacsonyak, elsősorban az alacsony produktív szintnek tudható be, tehát ezek a paraméterek kevésbé relevánsak. Bár az így is megállapítható, hogy nemcsak az átváltásokban, hanem a csoportképzésben is deficit jelentkezik, tehát az afáziás személyeknek nemcsak az okoz nehézséget, hogy több alkategória között mozogjanak, hanem az is, hogy ezeket az alkategóriákat létrehozzák. Egészséges működés esetén egy-egy alkategória kimerülése után következne az átváltás – a vizsgált afáziás személyeknél a kimerülés azonban gyakran egyet jelentett a feladat befejezésével is.

Érdeemes megemlíteni, hogy a túl nagy egyéni különbségek csak a verbális fluenciateszteknél vannak jelen. Arra következtetek, hogy a szemantikus memória esetében számít a legtöbbet az afázia típusa, a sérülés óta eltelt idő, illetve az azóta kapott terápia.

7. Összefoglalás

Az afáziás személyek munkamemória-vizsgálata a magyar nyelvű szakirodalomban pótlásra szorul. E hiány pótlásához próbált e dolgozat hozzájárulni – a bemutatott és elemzett vizsgálatok a verbális és komplex munkamemóriát, valamint a szemantikus memóriát tesztelték anterior és posterior afáziásoknál, eredményeiket pedig az egészséges személyek hazai kutatásokból származó statisztikai adataival hasonlította össze.

Kiinduló kérdéseimben arra kerestem a választ, hogy mennyiben különbözik az afáziások memóriakapacitása az egészségesekétől, illetve az anterior és posterior afáziák mennyiben választhatók szét ebből a szempontból. Megfigyeléseim szerint az egészségesektől való megkülönböztetés egyszerűbbnek bizonyult, mint ugyanezt megtenni a két alapvető afázias csoport között. Bizonyos feladatokban ugyanis feltűnően nagy eltérések jelentkeztek a vizsgálati személyek között is – főként a kiemelkedően jó eredmények szorulhatnak magyarázatra, különösen azért, mert a jó teljesítmény sosem járt együtt hasonlóan kiugró eredménnyel a feladatpárban (tehát ugyanazt a memóriát tesztelő mérésben).

Kutatásom elméleti hasznosságát abban látom, hogy az afáziások memóriájára vonatkozó adatokkal bővíthettek az ilyen irányú kutatások. Gyakorlati szempontból a differenciáldiagnosztika területén jelenthetnek hasznosított eredményeim, mivel az afázias típusok közti különbségek finomítását teszik lehetővé.

Későbbi kutatásaimban a fent említett kérdések és kétségek elkerülése érdekében, valamint pontosabb adatokért több afáziás személyt kell vizsgálni. A nagyobb mintavétel ugyanis segíthet annak pontos meghatározásában, hogy a jelen vizsgálatban „kivételnek” tekintett eredmények valóban kivételek-e, vagy bizonyos rendszer alapján inkább egy-egy alcsoport elemei. A vizsgálati személyek számán túl több afázia típus szerepeltetésére is szükség van (pl. Wernicke-afázia). A későbbiekben nem elhanyagolandó az a tényező sem, hogy az afáziás károsodás milyen típusú sérülés eredménye. További vizsgálataimban általam kiválasztott nemben, korban és iskolázottságban illesztett egészséges kontrollszemélyek tesztelését is tervezem az afáziás betegek mellett.

IRODALOM

- Baddeley, Alan 1986: *Working Memory*, Oxford, Oxford University Press.
- Baddeley, Alan 2001: *Az emberi emlékezet*, Budapest, Osiris.
- Bánréti Zoltán 1999: Megjegyzések a neurolingvisztikáról, in Bánréti Zoltán szerk.: *Nyelvi struktúrák és az agy. Neurolingvisztikai tanulmányok*, Budapest, Corvina, 7–56.
- Bánréti Zoltán 2006: Neurolingvisztika, in Kiefer Ferenc szerk.: *Magyar nyelv*, Budapest, Akadémiai, 653–724.
- Biassou, N. – Tyler, L. K. – Nespoulous, L. J. – Dordain, M. – Harris, K. S. 1997: A nyílt és zárt szóosztályok kettős feldolgozása, in Bánréti Zoltán szerk. 1999: *Nyelvi struktúrák és az agy. Neurolingvisztikai tanulmányok*, Budapest, Corvina, 121–35. (Eredetileg: Dual Processing of Open and Closed-Class Words, *Brain and Language* 57, 360–73.)
- Broca, Paul 1865: Sur le siege de la faculté du langage articulé. *Bulletin d'Anthropologie* 6, 337–93.
- Caplan, David 1987: A neurolingvisztika és a nyelvészeti afázia kutatás (részletek), ford. Bárkányi Zsuzsanna, in Bánréti Zoltán szerk. 1999: *Nyelvi struktúrák és az agy. Neurolingvisztikai tanulmányok*, Budapest, Corvina, 91–117. (Eredetileg: *Neurolinguistics and linguistic aphasiology*, Cambridge, Cambridge University Press, 17–27, 33–9, 43–8, 49–55.)
- Caramazza, Alfonso 1997: Hány feldolgozási szint van a lexikai hozzáférésben?, ford. Lukács Ágnes, in Bánréti Zoltán szerk. 1999: *Nyelvi struktúrák és az agy. Neurolingvisztikai tanulmányok*, Budapest, Corvina, 249–83. (Eredetileg: How Many Levels of Processing Are There in Lexical Access?, *Cognitive Neuropsychology*, 14, 177–208.)
- Csóti Marianna 2009: *Verbális fluencia Alzheimer-kórban*, szakdolgozat, kézirat, Szegedi Tudományegyetem.
- Friederici, Angela D. 1995: A szintaktikai aktiváció időbeli lefolyása a nyelvi feldolgozásban: neuropszichológiai és neurofiziológiai adatokon alapuló modell, ford. Kapornai Melinda, in Bánréti Zoltán szerk. 1999: *Nyelvi struktúrák és az agy. Neurolingvisztikai tanulmányok*, Budapest, Corvina, 417–41. (Eredetileg: The

- Time Course of Syntactic Activation during Language Processing: A Model Based on Neuropsychological and Neurophysiological Data, *Brain and Language* **50**, 259–81.)
- Fromkin, Victoria A. 1997: Gondolatok az agy, az elme és a nyelv közötti kapcsolatokról, ford. Horváth Edit és Trón Viktor, in Bánréti Zoltán szerk. 1999: *Nyelvi struktúrák és az agy. Neurolingvisztikai tanulmányok*, Budapest, Corvina, 59–87. (Eredetileg: Some Thoughts about the Brain/Mind/Language Interface, *Lingua* **100**, 3–27.)
- Haarmann, H. J. – Kolk, H. H. J. 1994: A Broca-afázia valós idejű (on-line) érzékenysége az alany-ige egyeztetés megsértésére: a szintaktikai komplexitás és az idő szerepe, in Bánréti Zoltán szerk. 1999: *Nyelvi struktúrák és az agy. Neurolingvisztikai tanulmányok*, Budapest, Corvina, 136–63. (Eredetileg: On-line Sensitivity to Subject-Verb Agreement Violations in Broca’s Aphasics: The Role of Syntactic Complexity and Time, *Brain and Language* **46**, 493–516.)
- Hoffmann Ildikó – Németh Dezső 2006: *Fejezetek a neurolingvisztikából. Nyelvi patológiák és emlékezeti működés*, Szeged, Szegedi Egyetemi Kiadó, Juhász Gyula Felsőoktatási Kiadó.
- Hoffmann Ildikó 2007: *Nyelv, beszéd és demencia: a beszéd időviszonyai és az utánmondás típusai afáziában és Alzheimer-kórban*, Budapest, Akadémiai.
- Jacobs, Joseph 1887: Experiments on „prehension”, *Mind* **12**, 75–9.
- Jakobson, Roman 1941: *Kindersprache, Aphasie und allgemeine Lautgesetze*, Uppsala, Almqvist and Willsells.
- Janacsek Karolina – Tánzos Tímea – Mészáros Tünde – Németh Dezső 2009: A munkamemória új magyar nyelvű neuropszichológiai mérőeljárása: a hallási mondat-terjedelmű teszt (HMT), *Magyar Pszichológiai Szemle* **2**, 385–406.
- Kertész 2003: Az afázia rendszertana, in Pléh Csaba – Kovács Gyula – Gulyás Balázs szerk.: *Kognitív idegtudomány*, Budapest, Osiris Kiadó, 585–98.
- Kolk, Herman 1995: Az agrammatikus beszédprodukciónak idő-alapú megközelítése, ford. Szamadó Tamás, in Bánréti Zoltán szerk. 1999: *Nyelvi struktúrák és az agy. Neurolingvisztikai tanulmányok*, Budapest, Corvina, 164–90. (Eredetileg: A Time-based Approach to Agrammatic Production, *Brain and Language* **50**, 282–303.)
- Mészáros Tünde – Janacsek Karolina – Tánzos Tímea – Németh Dezső 2006: *Hallási mondat-terjedelmű teszt: Lépések a sztenderdizálás felé*, kézirat, Szegedi Tudományegyetem Bölcsészettudományi Kar Pszichológia Tanszék.
- Mumenthaler, Marco 1989: *Neurológia*, Budapest, Medicina.
- O. Sági Judit 1991a: Az afázia klasszifikációja és diagnosztikája I. Az osztályozás elméleti alapjai és a Western Aphasia Battery felépítése, *Ideggyógyászati Szemle* **44**, 339–50.
- O. Sági Judit 1991b: Az afázia klasszifikációja és diagnosztikája II. Az afázia egyes kategóriáinak jellemzői, *Ideggyógyászati Szemle* **44**, 351–62.

- Pléh Csaba – Lukács Ágnes – Kas Bence 2008: A szótár pszicholingvisztikája, in Kiefer Ferenc szerk.: *Strukturális magyar nyelvtan IV*, Budapest, Akadémiai, 787–850.
- Poeck, Klaus 1989: *Klinische Neuropsychologie II*, Stuttgart, Thieme Verlag.
- Racsmány Mihály – Lukács Ágnes – Németh Dezső – Pléh Csaba 2005: A verbális munkamemória magyar nyelvű vizsgálóeljárásai, *Magyar Pszichológiai Szemle* **4**, 479–505.
- Szendi István – Kiss Gabriella – Racsmány Mihály – Pléh Csaba – Janka Zoltán 2002: A kognitív működések neuropszichológiai vizsgálata, in Tariska Péter szerk.: *Kortünet vagy kórtünet? Mentális zavarok az időskorban*, Budapest, Medicina, 114–60.
- Szépe Judit 2000: *Fonémikus parafáziák magyar anyanyelvű afáziások közlésfolyamataiban*, Piliscsaba (A Magyar Nyelvészeti Tanszék Kiadványai 2.), Pázmány Péter Katolikus Egyetem.
- Troyer, A. K. et al. 1997: Clustering and switching as two components on verbal fluency: evidence from younger and older healthy adults, *Neuropsychology* **11**, 138–46.
- Ullmann, Michael T. – Suzanne Corkin – Marie Coppola – Gregory Hickok – John H. Growdon – Walter J. Koroshetz – Steven Pinker 1997: Neurológiai szétválás a nyelven belül: bizonyítékok arra, hogy a mentális szótár a deklaratív memória része, a nyelvtani szabályokat pedig a procedurális rendszer működteti, ford. Mészáros Éva, in Bánréti Zoltán szerk. 1999: *Nyelvi struktúrák és az agy. Neurolingvisztikai tanulmányok*, Budapest, Corvina, 443–67. (Eredetileg: A Neural Dissociation within Language: Evidence that the Mental Dictionary Is Part of Declarative Memory, and that Grammatical Rules Are Processed by the Procedural System, *Journal of Cognitive Neuroscience* **9**, 266–76.)
- Wernicke 1874: *The aphasic symptom complex: a psychological study on a neurological basis*, Breslau, Kohn, Weigert, reprinted in Cohen, Robert S. – Marx W. Wartofsky et al. 1969: *Boston Studies in the Philosophy of Science IV*, Boston, Dordrecht, Reidel.

THE CAPACITY OF VERBAL WORKING MEMORY IN APHASIA

NÓRA KOVÁCS

Aphasia is a language disturbance that is caused by brain damage, most commonly by stroke. It influences both language production and perception, and it might not leave the memory system intact either. Previous research focusing on the memory capacity of people with aphasia has supported the capacity theory of language,

that is, the mental grammar is not necessarily impaired in aphasia, but rather, the mechanisms that activate the grammar are affected.

Relying on the capacity theory, the present study investigates three memory systems in people with aphasia: the verbal and complex working memory, and the semantic memory. The aim of the study is to fill a gap on the field of memory research in aphasia, focusing on Hungarian-speaking people with anterior and posterior aphasia.

In the investigation, five subjects with anterior and six subjects with posterior aphasia participated. The materials used for verbal working memory testing were the digit span and nonword repetition; complex working memory was measured by the backward digit span and sentences repetition, whereas for the measurement of the capacity of semantic memory phonemic and semantic fluency tasks were used.

According to the results, the capacity of verbal and complex working memory, and that of semantic memory of people with aphasia are significantly impaired compared to healthy non-brain-damaged speakers. There were no significant differences found between the subjects with posterior and anterior aphasia.

A BÁR- ÉS AZ AKÁR- SZINTAXISÁNAK ÉS SZEMANTIKÁJÁNAK VIZSGÁLATA*

SZABÓ MARTINA KATALIN

1. A probléma ismertetése

Bár a kvantorok jelentős figyelmet kapnak a magyar szintaktikai szakirodalomban (vö. É. Kiss 1992; 1998), a *bár*-ral és az *akár*-ral szerkesztett kifejezések vizsgálatára csupán kevés példát találni (vö. Abrusán 2007; Hunyadi 1984). A szakirodalom a két nyelvi elemet alapvetően mind szintaktikai, mind szemantikai szempontból egymás megfelelőiként kezeli: Abrusán (2007: 11) megállapítása szerint a mai magyar nyelvben nincs ténylegesen detektált szintaktikai és szemantikai különbség az *akár(ki)* és a *bár(ki)* között, míg Hunyadi (1984: 17) úgy véli, hogy közöttük pusztán stilisztikai eltérés mutatkozik, ezért szinonimáknak kell tekintenünk őket.

Dolgozatom célja, hogy alapos vizsgálat tárgyává tegyem a *bár*- és *akár*-elemek nyelvi sajátosságait. A dolgozatban bemutatom, hogy mely sajátosságokat illetően viselkedik a két elem azonosan, melyeket illetően nem, majd kísérletet teszek arra, hogy magyarázatot adjak a közöttük mutatkozó eltérésre. Fontosnak tartom hangsúlyozni azonban, hogy az itt bemutatandó vizsgálat elsődleges célja nem a végső megoldások megtalálása, inkább a kérdéses nyelvi elemek közötti hasonlóságok és különbségek feltárása, valamint kérdések, lehetőségek felvetése volt. Reményeim szerint dolgozatom további behatóbb vizsgálatok alapját képezheti.

A jelen dolgozatban bemutatott elemzésekhez a Magyar Nemzeti Szövegtár (a továbbiakban csak: MNSZ) adataira, tizenhét magyar anyanyelvű magyar szakos egyetemista adatközlésére, egyes szerzők példáira, valamint saját intuícioimra támaszkodom.

2. A vizsgálat

2.1. A *bár*- és az *akár*- kategóriai státusa

Hunyadi (1984: 5) a *bár*-t¹ – a *mind*- és az *egész* elemekkel egyetemben – az univerzális kvantorok osztályába sorolja. Ebben a fejezetben arra a kérdésre keresem a választ, hogy vajon ez a megoldás megfelel-e az e kategóriai státussal rendelkező elemekkel szemben támasztott É. Kiss-féle kritériumoknak (vö. É. Kiss 1992: 155).

Az univerzális kvantorok (pl. *minden*, *(az) összes*, *senki*, *mindig*) általánosságot fejeznek ki, és a *minden x-re igaz az, hogy...* formulával írhatóak körül (vö. É. Kiss

* Bibok Károly, Kenesei István, Szücs Márta és Zsigri Gyula hathatós segítséget nyújtott a jelen dolgozat megírása során. Tanácsaikat, megjegyzéseiket ezúton is hálásan köszönöm.

¹ Hunyadi a *bár*- és az *akár* szinonimitását feltételezve alapvetően csak a *bár*-ral alkotott kifejezések szintaxisát vizsgálja.

1992: 897). Az alábbi nyelvi adatok közül az (1b) és a (2b) mondatok az (1a) és a (2a) mondatok parafrázisai:

- (1) a. Minden feladat megoldható.
 b. Minden feladatra igaz az, hogy a feladat megoldható.
- (2) a. Bármelyik / Akármelyik feladat megoldható.
 b. Bármelyik / Akármelyik feladatra igaz az, hogy a feladat megoldható.

Megfigyelhető, hogy az É. Kiss-féle formula alkalmazhatóságának szempontjából a *bár*-ral és az *akár*-ral alkotott kifejezések az univerzális kvantorok osztályába illeszkednek.

É. Kiss (1992: 154) alapján a következő szintaktikai szabályokat fogalmazhatjuk meg az univerzális kvantort tartalmazó kifejezésekre vonatkozóan:

- I. a mondat operátorpozíciói közül egyedül a VP-hez csatolt, kvantorpozíciónak is nevezhető pozícióban állhatnak. Ennek értelmében nem kerülhetnek kívül a VP-n, a közvetlenül az S-től uralt pozícióba;
 II. nem állhatnak fókuszpozícióban.

Vizsgáljuk meg, hogy a *bár*- és az *akár*- megfelel-e a fenti szintaktikai kritériumoknak! Ennek céljából vessük össze É. Kiss példáit² ((3a), (4a), (5a)) azok *bár*-ral és *akár*-ral szerkesztett párjaival ((3b), (4b), (5b))!

- (3) a. [_S Péter [_{VP} AZ ÖSSZES FELADATOT [_{VP} meg [_{V'} oldja]]]]
 b. [_S Péter [_{VP} BÁRMELYIK / AKÁRMELYIK FELADATOT [_{VP} meg [_{V'} oldja]]]]]
- (4) a. * [_S AZ ÖSSZES FELADATOT Péter [_{VP} meg [_{V'} oldja]]]
 b. * [_S BÁRMELYIK / AKÁRMELYIK FELADATOT Péter [_{VP} meg [_{V'} oldja]]]
- (5) a. * [_S Péter [_{VP} AZ ÖSSZES FELADATOT [_{V'} oldja meg]]]
 b. * [_S Péter [_{VP} BÁRMELYIK / AKÁRMELYIK FELADATOT [_{V'} oldja meg]]]

A fenti példák azt mutatják, hogy a vizsgált kritériumok alapján a *bár*-ral és az *akár*-ral alkotott kifejezések szintaktikai viselkedése megegyezik az univerzális kvantorokéval: a (3)-beli mondatok grammatikusak, hiszen bennük a kvantorok a VP-hez csatolt kvantorpozícióban helyezkednek el, illetve nem foglalják el a fókuszpozíciót. A (4)-beli mondatok ezekkel szemben agrammatikusak, hiszen bennük a kvantorok kívül esnek a VP-n, amit az I.-ben megfogalmazott szabály tilt. Az (5)-beli mondatok pedig azért nem elfogadhatóak, mert a kvantorok fókuszban állnak bennük, ami a II. szabály értelmében nem lehetséges.

A vizsgált kifejezésekkel alkotott mondatok grammatikalitásában azonban már eltérés mutatkozik akkor, ha a *Péter* alany fókuszpozícióba kerül, és a kvantort annak bal oldalára helyezzük ki. Ezt mutatják az alábbi példák (a fókuszhangsúlyos elemet nagybetűvel jelöltem):

² É. Kiss az itt bemutatandó példáit a *minden* helyett az *összes* kvantorral szerkeszti. Magam a szerző mondatait azok eredeti formájában kívántam közölni, ezért csupán itt jegyzem meg, hogy a példák a vizsgált szempontokból a *minden* kvantorral szerkesztve az *összes* kvantorral szerkesztettekkel azonos szintaktikai viselkedést mutatnak.

- (6) a. [_S az összes feladatot [_{VP} PÉTER [_V oldja meg]]]
 b. *_S bármelyik / akármelyik feladatot [_{VP} PÉTER [_V oldja meg]]]

Vizsgáljuk meg most azt az esetet, amikor a konstrukcióban a kvantor mellett tagadott ige szerepel!

- (7) a. *MINDENT nem vehetsz meg.
 b. *BÁRMIT nem vehetsz meg.

A fenti példák alapján azt látjuk, hogy a kvantor fókuszpozícióba helyezése tagadott ige esetén éppúgy agrammatikus mondatokat eredményez, mint az (5)-beli mondatoknál nem tagadott ige mellett. Hunyadi (1984: 23) a jelenséget a következőképpen magyarázza: fókusz esetén az univerzális kvantornak szélesebb a hatóköre az ugyanabban a mondategységben levő negatív elemnél, ez pedig kizárja a mondat grammatikuságát (a vizsgált nyelvi elemek hatóköri sajátosságairól a későbbiekben részletesebben is lesz szó, l. 2.2.). Ebből következően a szerző úgy véli, hogy a negatív elem kizárólag olyan pozícióban foglalhat helyet, amelyik a negatív elemnek eleve szélesebb szkópust biztosít. Az alábbi példákat fogadja el tehát helyesnek:

- (8) a. NEM mindenki jöhet el.
 b. NEM akárki jöhet el.

Hunyadi megközelítése azonban a vizsgált nyelvi adatok szempontjából problematikusnak tekinthető. Amint látjuk, a szerző a (7b) mondatban a *bárki*-t, a (8b) mondatban az *akárki*-t szerepelteti. Ennek minden bizonnyal az az oka, hogy a szerző a dolgozata minden példáját (a *bár-* és az *akár-* szinonimitását feltételezve) a *bár*-ral szerkeszti, a (8b) példa kapcsán azonban felfigyel a *bár-* nem tagadható voltára. Mivel vizsgálata e két elem között mutatkozó különbségre nem terjed ki, eltekintve a probléma kifejtésétől a (8b) mondatban a *bár*-t kicseréli az *akár*-ra. (A tagadhatóság szempontjából a *bár-* és az *akár-* között jelentkező különbséget a dolgozat külön fejezetében vizsgálom majd, l. 2.5.)

Visszatérve az univerzális kvantorok fókuszálhatóságának kérdéséhez, fontos megjegyeznünk, hogy a (7a) és a (7b) mondatok grammatikusak lesznek, ha a kvantorokat balra kihelyeztüként értelmezzük bennük (vö. É. Kiss 2003: 164):

- (9) a. Mindent NEM vehetsz meg.
 b. Bármit NEM vehetsz meg.

É. Kiss tisztázza ugyanis, hogy a „balra kihelyezett, emelkedő intonációval ejtett kvantált kifejezés kisebb hatókörű, mint az őt követő operátor” (É. Kiss 2003: 164). Azaz jelen példánkban a *minden* és a *bármilyen* kisebb hatókörű, mint a mondattagadott *nem*.

Az alábbi táblázatban É. Kiss (1992: 164) alapján összegzem az univerzális *mind-*, valamint az *akár-* és *bár-* elemű kvantorral szerkesztett mondatok intonációfüggő grammatikalitásának sajátosságait tagadott és nem tagadott ige esetén. Az első oszlop megadja, hogy a mondat grammatikus vagy agrammatikus abban az esetben, ha a mondat fókuszpozícióját tagadott ige esetén a negatív elem, nem tagadott ige esetén pedig az

ige tölti ki (tehát, ha az intonáció emelkedő (vö. É. Kiss 2003: 164)); a második oszlopban pedig azt látjuk, hogy grammatikus vagy agrammatikus-e a konstrukció ereszkedő intonáció esetén.

példamondatok	emelkedő intonáció (a fókuszpozíciót a negatív elem vagy az ige tölti ki)	ereszkedő intonáció a fókuszpozíciót a kvantor tölti ki
Mindenki nem hitt nekem.	✓	*
Mindenki hitt nekem.	*	✓
Akárki nem hitt nekem.	✓	*
Akárki hitt nekem.	*	??
Bárki nem hitt nekem.	✓	*
Bárki hitt nekem.	*	??

1. táblázat

Az *akár-*, a *bár-*, valamint az univerzális *mind-* kvantorokkal szerkesztett mondatok intonációfüggő grammatikalitása (a grammatikusságot ✓-val, az agrammatikusságot *-gal jelöltem)

Ahogy az 1. táblázat mutatja, a *bár-* és az *akár-* tagadott ige esetén a balra kihelyezés szempontjából is az univerzális *mindenki* kvantorral megegyező módon viselkedik: az univerzális kvantorral szerkesztett, tagadott igét tartalmazó mondat csupán akkor lesz elfogadható, ha a kvantort balra kihelyeztettként értelmezzük (és intonáljuk). Kérdéses azonban a vizsgált elemek azonos viselkedési módja abban az esetben, ha a konstrukciókat nem tagadott igével szerkesztjük és az intonáció ereszkedő. Úgy tűnik ugyanis, hogy ereszkedő intonáció esetén a *mindenki hitt nekem* kifejezéssel ellentétben a *bárki hitt nekem* és az *akárki hitt nekem* konstrukciók grammatikalitása csak akkor biztosított, ha azok tagmondat szerepét töltik be, és nem önmagukban állnak. Ezt demonstrálják az alábbi példák:

- (10) a. Akárki hitt nekem, akinek csak elmeséltem a történetet.
b. Bárki hitt nekem, akinek csak elmeséltem a történetet.

A fejezet tanulságai tehát a következőkben foglalhatóak össze: A *bár-* és az *akár-* megfelel az É. Kiss által az univerzális kvantorokkal szemben támasztott szintaktikai követelményeknek, hiszen

- i. a *bár-* és az *akár-* az univerzális kvantorokkal azonos módon parafrázálható;
- ii. a mondat operátorpozíciói közül egyedül a VP-hez csatolt pozícióban állhatnak;
- iii. nem állhatnak fókuszpozícióban;
- iv. tagadott ige esetén kihelyezhetőek a fókuszpozíciót kitöltő negatív elem bal oldalára.

Több vizsgálati szempont azonban a kérdéses elemek eltérő szintaktikai viselkedésére világított rá. Egyrészt a *bár-* és az *akár-* – az É. Kiss példáiban szereplő (*az*) *összes* univerzális kvantortól eltérően – nem helyezhető ki a fókuszpozícióba tett alany bal oldalára. Másrészt amíg a *mind-* univerzális kvantorral szerkesztett, nem tagadott ígét tartalmazó, ereszkedő intonációval ejtett konstrukció grammatikussága kétségtelen, addig a *bár-*-ral és az *akár-*-ral ugyanez a szerkezet talán csupán tagmondatként fogadható el. Harmadrészt a *bár-* és az *akár-* között is jelentős szintaktikai különbség detektálható: amíg az *akár-* a *mind-*-hez hasonlóan tagadhatónak bizonyul, addig a *bár-* nem.

2.2. A *bár-* és az *akár-* viselkedése a hatókörök szempontjából

Az előző fejezetben a tagadás kapcsán említést tettünk a *mind-*, a *bár-* és az *akár-* elemek hatóköri sajátosságairól, azonban azok hatóköri értelmezésével bővebben nem foglalkoztunk. E rövid fejezetben Hunyadi vonatkozó megfigyeléseit kívánom bemutatni és továbbgondolni az általam vizsgált probléma szempontjából.

Hunyadi (1986: 15–6) véleménye szerint a *bár-* és az univerzális kvantorok között jelentős különbség mutatkozik azok hatóköri sajátosságait illetően. Feltételezésének bizonyítására a következő példákat hozza:

- (11) a. Nem igaz, hogy ő tud mindenről.
b. Nem igaz, hogy ő tud bármiről.

Hunyadi megfigyelése szerint, bár e két mondatnak azonos szintaktikai struktúrája van – bennük a tagadás és a kvantorok ugyanazt a pozíciót foglalják el –, nem azonos hatóköri sajátosságok jellemzik őket: amíg a (11a) mondatban a *minden* a tagadás hatókörén belül található, addig a (11b) mondatban a *bármilyen* mintha kívül esne a tagadás szókópuszán. Ez az oka az alább bemutatott különböző értelmezéseknek:

- (12) a. Nem igaz, hogy ő tud mindenről. 'Nem tud mindenről.'
b. Nem igaz, hogy ő tud bármiről. 'Nem tud semmiről (!)', és nem: 'Nem tud mindenről.'

Ebből a szempontból a *bár-* az univerzális kvantorok helyett az egzisztenciálisokkal mutat rokonságot. Figyeljük meg az alábbi, egzisztenciális kvantorral szerkesztett mondat hatóköri sajátosságait!

- (13) Nem igaz, hogy ő tud valamiről. 'Nem tud semmiről.', és nem: 'Nem tud valamiről.'

Amint azt már korábban említettem, Hunyadi (1984: 17) az *akár-*-t a *bár-* szinonimájának tekinti, és közöttük pusztán stílusbeli különbséget tételez fel. Dolgozatának alapfeltevése kizárja azt, hogy megvizsgálja, vajon mutatkozik-e különbség a *bár-* és az *akár-* között a hatókörüket illetően. Intuícióm szerint a (11b) mondat – amelyet itt (14a) alatt megismétlek – nem feltétlenül azonos jelentéstartalmú annak *akár-*-ral szerkesztett párjával (14b):

- (14) a. Nem igaz, hogy ő tud bármiről. 'Nem tud semmiről.', és nem: 'Nem tud mindenről.'
 b. Nem igaz, hogy ő tud akármiről. 'Nem tud semmiről.' VAGY 'Nem tud mindenről.'

Abban az esetben, ha elfogadjuk: a (14b) mondatnak kétféle értelmezése van, a példa a hatóköri többértelműséget illusztrálja. A mondathoz ugyanis az igazságfeltételeknek két olyan különböző halmaza rendelhető hozzá, amelyek „a típuselméleti nyelvben két olyan formulához tartoznak, amelyek abban különböznek egymástól, hogy bennük az univerzális és az egzisztenciális kvantorok hatóköre megcserélődik” (Gyuris – Maleczki – Varasdi 2008: 187). Az első – egzisztenciális – értelmezés esetében az *akármi* a (14a) mondatbeli *bárm*-hez hasonlóan kívül esik a tagadás szköpuszán, míg a második – univerzális – értelmezés esetében a (12a) mondatbeli *minden* kifejezéshez hasonlóan belül van a tagadás hatókörén.

Abból a célból, hogy információt szerezzek néhány rajtam kívüli anyanyelvi beszélő intuíciójáról is, megkértem 17 adatközlőt, hogy döntsenek néhány ilyen és ehhez hasonló pármondatot illetően arról, hogy az adott két mondat között van-e valamilyen jelentésbeli különbség, és ha igen, mi az. A fentebb vázolt intuícióm számos adatközlőével azonos volt.

Mindez tehát felveti annak a lehetőségét, hogy a *bár*- és az *akár*- elemek nem azonos – vagy legalábbis nem minden értelmezés esetében azonos – hatóköri sajátságokkal rendelkeznek. Fontosnak tartom hangsúlyozni azonban, hogy ezt semmiképpen sem tekintem végkövetkeztetésnek, csupán a kezdeti hipotézis egyfajta megerősítésének, miszerint a *bár*- és az *akár*- között szemantikai és szintaktikai különbséget tételeztünk fel. Ahhoz, hogy érvényes megállapításokat tehesünk, további körültekintő és alapos vizsgálatok szükségesek.

2.3. A *bár*- és az *akár*- aspektuális és modális szemantikai környezete

Ebben a dolgozatrészben arra a kérdésre keresem a választ, hogy melyek azok az aspektus- és modalitásbeli sajátságok, amelyek legitimálják a *bár*- és az *akár*- mondatba kerülését. A kérdés megválaszolásához Hunyadi (1984) és Abrusán (2007) vonatkozó megállapításait hívom segítségül.

Amint azt már korábban említettem, Hunyadi (1984) a dolgozatában alapvetően a *bár*-, míg Abrusán (2007) az *akár*- szintaxisával foglalkozik, és a másik elem vizsgálatától eltekint. Mindketten azt feltételezik ugyanis, hogy a két kifejezés jelentése és használati sajátsága megegyezik egymással (vö. Hunyadi 1984: 17; Abrusán 2007: 11). Magam ebben a fejezetben megvizsgálom azt is, hogy mutatkozik-e valamilyen különbség a *bár*- és az *akár*- között azok aspektuális és modális környezetét illetően.

Hunyadi (1984: 18) az alábbi nyelvi adatokat teszi vizsgálat tárgyává ahhoz, hogy megállapítsa, mi engedi meg a *bár*- használatát egy adott mondatban:

- (15) a. Nem tud mindenről.
 b. *Nem tud bármiről.
 c. Nem tudhat bármiről.

Hunyadi (15b) és (15c) példamondatai hasonlóan lesznek agrammatikusak és grammatikusak az *akár*-ral is:

- (16) a. *Nem tud akármiről.
b. Nem tudhat akármiről.

A példák azt mutatják, hogy amíg a (15a) mondat a *minden*-nel grammatikus, addig ugyanez a konstrukció a *bár*-ral és az *akár*-ral agrammatikus ((15b), (16a)); azonban ezek a mondatok is grammatikussá tehetőek a *-hat/-het* inflexiók todalék használatával ((15c), (16b)) (vö. Kiefer 2007: 317). A (15c) és a (16b) mondatokban a *-hat/-het* inflexiók todalékkal ellátott ige – az értelmezéstől függően – diszpozicionális vagy cirkumsztanciális modalitást fejezhet ki (vö. Kiefer 2005: 63–6):

- I. Diszpozicionális olvasat: az adott személynek nincs képessége arra, hogy bármiről (15c) / akármiről (16b) tudomása legyen (belső ok);
II. Cirkumsztanciális olvasat: az adott személynek nincs lehetősége arra, hogy bármiről (15c) / akármiről (16b) tudomást szerezzen (külső körülmény).

Hunyadi (1984: 18) a fenti nyelvi adatok elemzése alapján arra a következtetésre jut, hogy a *bár-* a *mind-* univerzális kvantorral ellentétben csupán modális operátor hatókörében fordulhat elő. Hunyadi megállapítását azonban ki kell egészítenünk: amennyiben modális operátort tartalmazó mondat helyett befejezett aspektusú konstrukcióba ágyazzuk a *bár*-t, úgyszintén grammatikus mondatot kapunk:

- (17) a. *Bárkit varázsolok.
b. Bárkit elvarázsolok.
(18) a. *Bármit főzök.
b. Bármit megfőzök.
(19) a. *Bárhova megy.
b. Bárhova elmegy.

A fenti példák azt hivatottak demonstrálni, hogy az agrammatikus³ (17a)–(19a)-beli mondatok befejezett aspektust kifejező igekötők használatával grammatikussá tehetőek.

Nem tapasztalunk mást akkor sem, ha a mondatokat a *bár-* helyett az *akár*-ral szerkesztjük. Lássunk erre is egy példát!

- (21) a. *Akárkit varázsolok.
b. Akárkit elvarázsolok.

Hunyadi megállapításához illeszkedik Abrusán Márta (2007: 11) megfigyelése, amely szerint a szabad választás lehetőségét kifejező elemek nem állhatnak sem epizo-

³ A (17a)–(19a) konstrukciókat egy mondategységből álló mondategységként tekintem agrammatikusoknak. Amennyiben egy megfelelő mellékmondatot kapcsolunk hozzájuk, a kifejezések természetesen grammatikusak lesznek, pl.

(20) a. Bármit főzök, nem eszed meg.
b. Bárhova megy, követni fogom.

dikus, sem univerzális, csupán egzisztenciális mondatokban. Az epizodikusság azt jelenti, hogy az adott kontextusban foglalt esemény egyszeri, nem megismételt (vö. Abrusán 2007: 5); az univerzalitás pedig megköveteli, hogy a mondatban kifejezett feltételnek a modális operátor hatókörében levő összes alanyra igaznak kell lennie (vö. É. Kiss 1998: 46; Abrusán 2007: 7). Végül, az egzisztencialitás az adott beszédhátterrel való kompatibilitásra utal (vö. Kiefer 2005: 52). Vegyük szemügyre Abrusán (2007: 11) alábbi példáit!

- (22) a. *Akárki eljött.
 b. Akárki eljöhethet.
 c. *Akárkinek muszáj futnia.

A fentebbi megkötés értelmében tehát a (22a)-beli mondat agrammatikus, hiszen epizodikus mondatban szabad választásos elem (mint amilyen az *akár-*) nem állhat. Ehhez hasonlóan agrammatikus a (22c)-beli mondat is, mivel a konstrukció univerzális jelentéstartalma nem engedi meg a szabad választásos elem használatát. Velük ellentétben azonban grammatikus a (22b)-beli mondat, hiszen a szabad választásos elem használható egzisztenciális kontextusban.

Abrusán (2007: 11) az *akárki* mellett megemlíti a *bárki* elemet is mint másik szabad választásos elemet, amelyről úgy véli, hogy az nem tér el az *akárki*-től sem jelentésében, sem használatában. A vizsgált szempontból e két elem valóban azonosan viselkedik: a fenti példák hasonlóan grammatikusak, illetve agrammatikusak lesznek, ha az *akár-* elemet a *bár-*ral helyettesítjük:

- (23) a. *Bárki eljött.
 b. Bárki eljöhethet.
 c. *Bárkinek muszáj futnia.

Ebben a fejezetben a *bár-* és az *akár-* szemantikai környezetét vizsgáltam meg. Arra a kérdésre kerestem a választ, hogy melyek azok az aspektuális és modalitásbeli sajátságok, amelyek megengedik a *bár-* és az *akár-* kvantorok használatát a mondatban. A megvizsgált példák alapján csupán részben jutottam a Hunyadiéval azonos következtetésre: Hunyadi úgy véli, hogy a *bár-* kizárólag modális operátor hatókörében fordulhat elő, megállapítottam azonban, hogy az agrammatikus konstrukciók igekötők használatával befejezett aspektusúvá, ezáltal grammatikussá tehetőek. Megvizsgáltam továbbá, hogy az aspektuális és modalitásbeli környezeti sajátságok szempontjából mutatkozik-e különbség a *bár-* és az *akár-* elemek között. Megállapítottam, hogy a vizsgált elemek ebben a tekintetben egymással megegyező módon viselkednek.

2.4. A *bár-* és az *akár-* szemantikájának korpuszalapú vizsgálata

Ebben a dolgozatrészben kísérletet teszek arra, hogy a *bár-* és az *akár-* esetleges szemantikai különbségeire fényt derítsék azok használatbeli eltérése alapján. Ennek céljából bemutatom két, az MNSZ alapján végzett korpuszvizsgálat, illetve egy elfogadhatósági teszt eredményét.

Kiinduló vizsgálatként kisebb korpuszalapú kutatást végeztem az MNSZ keresőrendszere segítségével a következőképpen: az MNSZ adatai alapján bármely (igekötős vagy igekötő nélküli) ige, valamint a *bárki* vagy az *akárki* szótövek közvetlen kapcsolatára kerestem rá az MNSZ magyarországi hivatalos, sajtónyelvi és tudományos alkorpuszaiban.⁴ Arra a megkötésre, hogy a vizsgált nyelvi elemet közvetlenül ige előzze meg, azért volt szükség, hogy a statisztikai értékeket ne torzíthassa az *akár*-nak a *bár*-ral szembeni tagadhatósága, vagyis ki tudjam zárni az össze *nem akárki* szókapcsolatot (az *akár*-nak a *bár*-ral szembeni tagadhatóságáról részletesebben később szövegek majd, l. 2.5.).

A *bárki*-re történő keresés 850, míg az *akárki*-re csupán 51 találatot eredményezett az MNSZ-ben. A keresések eredményét szemantikai vizsgálatnak vettem alá a következőképpen: a kapott találatokból az első 30–30-at elemeztem úgy, hogy megállapítottam, a *bárki* és az *akárki* milyen jelentésben szerepelnek bennük. A megvizsgált kifejezések jelentése három féle volt: Egzisztenciális olvasatúnak tekintetem a *bárki* vagy az *akárki* elemet abban az esetben, ha az az 'egy(etlen) személy' jelentésben állt, és felcserélhető volt az egzisztenciális *valaki* kifejezéssel (vö. Kiefer 2007: 73). Megengedő jelentést tulajdonítottam nekik akkor, ha az adott mondatban tett állítás a mondat jelentése szerint a halmaz minden elemére igaz lehet (vö. Laczkó 2005: 86). E két jelentéstípustól el kellett különítenem azt az esetet, amikor a vizsgált nyelvi elem tagadott igével együtt a 'bizonyos szempontból kiemelkedő, különleges személy' jelentést hordozta. Az univerzális, a 'mindenki, a halmaz összes eleme' (vö. Gyuris – Maleczki – Varasdi 2008: 136; Kiefer 2007: 19) jelentést hordozó kifejezésre is találtam egy példát az elemzett nyelvi anyagban. Mivel azonban ezt egy tudományos szövegben idézett nyelvjárási szövegrészlet tartalmazta, magam pedig nyelvjárási szövegeket a megadott keresési feltételeknek megfelelően nem vizsgáltam, ezért a példa figyelembe vételétől eltekintettem, s helyette a 31. találatot vettem be a vizsgálati korpuszomba.

Az alábbiakban minden jelentéshez közlök egy-egy az MNSZ-ből vett példát⁵:

(24) a. *Megjegyzem: aligha van akárki, aki nálam jobban szeretné, hogy a Fradi ismét szupercsapat legyen.* (Nyelvváltozat: magyarországi, Alkorpusz: sajtó, Dátum: 2000/09/16, Típus: újságcikk, Szerző: Lindner András – Horváth Zoltán, Cím: Portré, Forrás: Heti Világgazdaság)

b. *Az egészségügyi intézményekbe ezért ki-be sétálhat akárki.* (Nyelvváltozat: magyarországi, Alkorpusz: sajtó, Dátum: 2001/01/20, Típus: újságcikk, Rovat: Hétvége, Cím: Drogos a családban, Forrás: Népszabadság)

c. *Ezúttal János Károly király volt a vendég, és kísérője sem volt akárki: West vendége Barcelonában a cseh Katerina Stocesová, egy fel-*

⁴ A szépirodalmi és a személyes műfajú szövegeket az értelmezés megkönnyítésének céljából zártam ki a keresésből.

⁵ A példákat az MNSZ-ben való előfordulásukhoz hűen, az esetlegesen előforduló helyesírási és nyelvhelyességi hibákkal együtt közlöm.

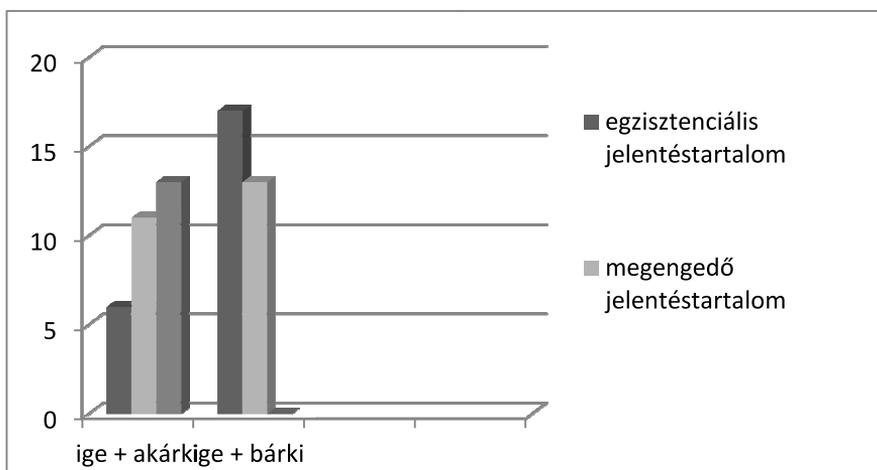
tűnően szőke, gyönyörű lány, aki tavaly megnyerte a Queen of the World elnevezésű világszépségversenyt. (Nyelvváltozat: magyarországi, Alkorpusz: sajtó, Dátum: 1999/05/31, Típus: újságcikk, Rovat: sport, Szerző: Boda Ildikó/Barcelona, Cím: Häkkinen: akárcsak tavaly, Forrás: Magyar Hírlap)

(25) a. *A hír hallatán hitetlenkedve rázzuk a fejünket, hiszen nem egészen egy éve még aligha fogadott volna bárki arra, hogy a jugoszláv exállamfőt egyszer utoléri az igazságszolgáltatás (...)* (Nyelvváltozat: magyarországi, Alkorpusz: sajtó, Dátum: 2001/06/30, Típus: újságcikk, Rovat: vélemény, Cím: Méregfőg, Forrás: Népszava)

b. (...) *a Javaslat szerint csupán az tartozik a technika állásához, ami írásbeli közlés vagy belföldi gyakorlatbavétel révén vált bárki számára hozzáférhetővé.* (Nyelvváltozat: magyarországi, Alkorpusz: hivatalos, Típus: honlap, Cím: évi XVIII. törvény a használati minták ol-talmáról, Forrás: Magyar Szabadalmi Hivatal)

c. A *bárki* kifejezésre ebben a jelentésben nem találtam példát a vizsgált nyelvi adatok között. (A megjegyzés tölem. – Sz. M. K.)

A vizsgálat eredményét az 1. diagram mutatja be:



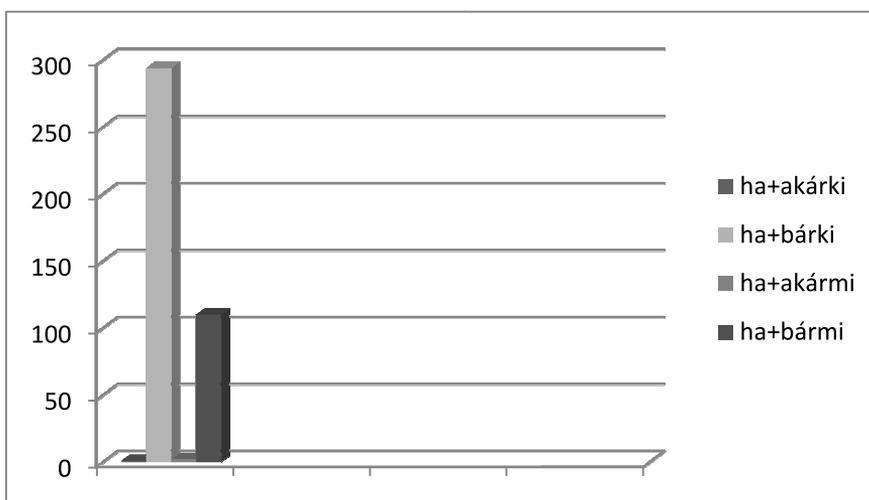
1. diagram

Az akárki és a bárki szemantikájának vizsgálata az MNSZ nyelvi adatai alapján

Már első ránézésre szembetűnik, hogy a két elem szemantikájának gyakorisági megoszlása mintegy egymás reciproka. Az *akárki* leggyakrabban a 3. jelentésben fordul elő, a *bárki* ugyanakkor az általam vizsgált korpuszban egyetlen egyszer sem hordozta ezt a jelentést; szemantikája az 1. és a 2. jelentés között oszlik meg. Ugyanakkor

a *bárki* leggyakoribb – egzisztenciális⁶ – jelentésében az *akárki* a legritkábban szerepel. Mindebből természetesen még nem következtethetünk arra, hogy a *bárki* a 3. jelentésben egyáltalán nem is fordulhatna elő, mindenesetre figyelemre méltó a megmutatkozó szignifikáns használatbeli különbség. Említésre érdemes továbbá, hogy a *bárki* és az *akárki* elemek a vizsgált nyelvi korpuszban – egyetlen figyelembe nem vehető kivételtől eltekintve (l. korábban) – egyszer sem hordoztak univerzális jelentést.

Az alapján, hogy az *akárki* a *bárki*-vel ellentétben jelentősen kevesebbszer fordult elő a vizsgálati korpuszban egzisztenciális jelentésben, azt feltételeztem, hogy az *akárki* a *bárki*-nél ritkábban fordul elő a *ha* elemmel együtt feltételes módú mondatban is, mivel ebben a kontextusban szükségszerűen egzisztenciális jelentést kell hordoznia. A feltevés igazolásának vagy cáfolásának céljából kísérleti céllal lefuttattam összesen négy keresést a *ha* elemnek a *bárki*-vel, *bármi*-vel, *akárki*-vel és az *akármi*-vel való együtt-előfordulására. A keresés eredménye, amelyet a 2. diagram mutat be, jóval meghaladta a kezdeti hipotézisemben feltett gyakorisági különbséget:



2. diagram

A *ha* együtt-előfordulása a *bárki*, *bármi*, *akárki*, *akármi* kifejezésekkel az MNSZ nyelvi adatai alapján

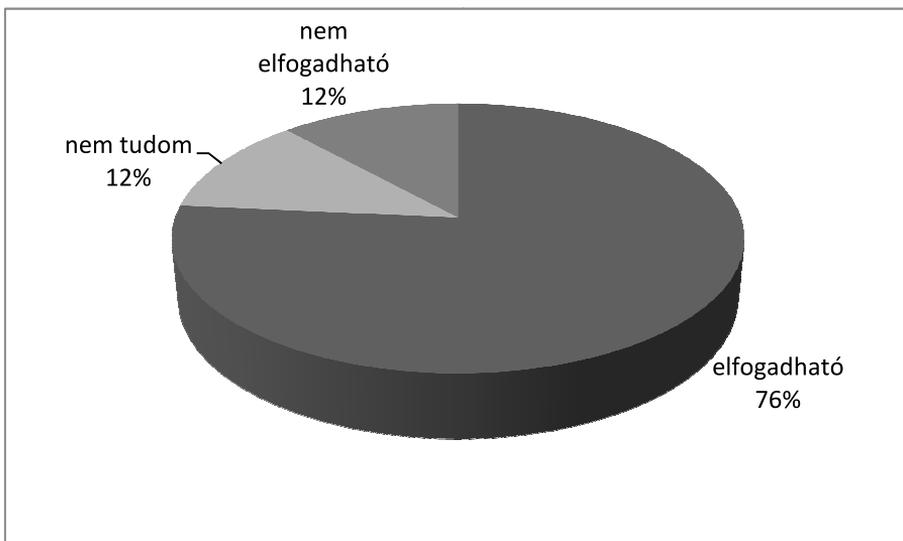
A diagramon látszik az a szignifikáns különbség, ami a *ha+bár-* és a *ha+akár-* használati gyakorisága között mutatkozik: amíg a *ha+bárki* és a *ha+bármi* kollokációra történő keresés 359 találatot eredményezett az MNSZ-ben, addig a *ha+akárki* és a *ha+akármi* együtt-előfordulása ehhez a mennyiséghez képest rendkívül csekély, összesen 3.

⁶ A *bár-* elemnek a *vala-* egzisztenciális kvantorral való jelentős szintaktikai és szemantikai párhuzamát É. Kiss (2002: 150–151) számos példával szemlélteti.

A kapott különbséghez illeszkedik annak az elfogadhatósági tesztnek az eredménye is, amelyet 17 magyar anyanyelvű magyar szakos egyetemistával végeztem el. Az adatközlőknek az alábbi konstrukciók grammatikalitásáról kellett döntenüik:

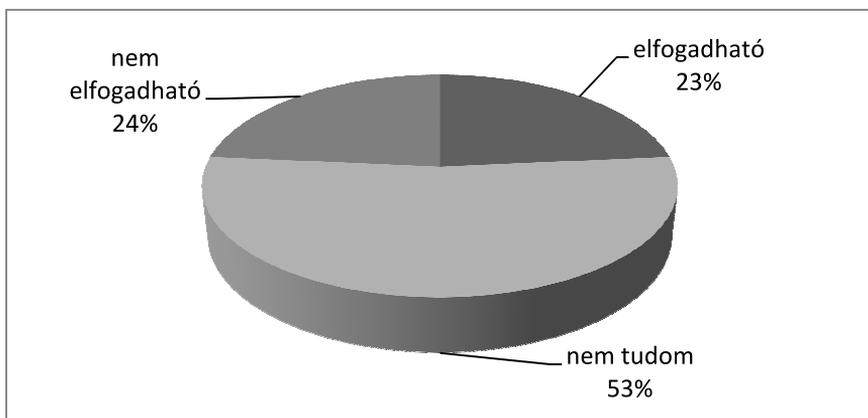
- (26) a. Ha bárkit látsz, szólj!
b. Ha akárkit látsz, szólj!

A teszt eredményét a 3. és a 4. diagram mutatja be:



3. diagram

A Ha bárkit látsz, szólj! konstrukció elfogadhatósága
17 magyar anyanyelvű magyar szakos egyetemista megítélése alapján



4. diagram

A Ha akárkit látsz, szólj! konstrukció elfogadhatósága
17 magyar anyanyelvű magyar szakos egyetemista megítélése alapján

Amint azt a 3. és a 4. diagram mutatja, a *Ha bárkit látsz, szólj!* és a *Ha akárkit látsz, szólj!* elfogadhatóságának megítélésében jelentős különbség mutatkozott: amíg az előbbi mondatot a megkérdezetteknek több mint a háromnegyede elfogadhatónak ítélte, addig az utóbbi konstrukciót az adatközlők közül ugyanennyien nem tartották elfogadhatónak, vagy nem tudtak a konstrukció elfogadhatóságáról dönteni.

A fejezet tanulságai a következőkben foglalhatóak össze: egy a 30-30 első előfordulást vizsgáló szemantikai elemzés eredményeképpen kiderült, hogy az *akárki* tagadott igével együtt a 'bizonyos szempontból kiemelkedő, kiváló személy' jelentésben szerepel a legtöbbször, míg ezt a jelentést a *bárki* az általam megvizsgált korpuszban egyszer sem hordozta. Ugyanakkor a *bárki* az egzisztenciális jelentésben szerepelt a legtöbbször, amely viszont az *akárki*-re a legcsekélyebb számban volt jellemző. Hangsúlyozni érdemes továbbá, hogy a *bárki* és az *akárki* elemek a vizsgált nyelvi korpuszban egyszer sem hordoztak univerzális jelentést. A *bárki* gyakori egzisztenciális jelentéstartamával egybevágóan azok a szignifikáns különbségek, amelyeket a *ha+bár-* és a *ha+akár-* kollokációk vizsgálatával kaptam: a *ha+akár-* és a *ha+bár-* előfordulási aránya az MNSZ-ben 1:120, az adatközlők szerinti elfogadhatósága pedig 1:3. Mindezek az eredmények alapos megfontolásokat sürgetnek a grammatikák vonatkozó kezelési megoldásait illetően. Ehhez azonban további vizsgálatokat, köztük egy nagyobb szövegtörzset alapos és körültekintő elemzését tartom feltétlenül szükségesnek.

2.5. A *bár-* és az *akár-* elemek tagadhatósága

Ebben a dolgozatrészben a *bár-* és az *akár-* tagadhatóságát veszem górcső alá. Ebben a tekintetben ugyanis – amint arról már korábban is említést tettem (l. 2.1.) – a vizsgált elemek között jelentős különbség mutatkozik. Tekintsük az alábbi példákat!

- (27) a. Nem akárki tudhatja erre a választ.
b. *Nem bárki tudhatja erre a választ.
- (28) a. Nem akármit tudhat, ha bekerült a válogatottba.
b. *Nem bármit tudhat, ha bekerült a válogatottba.
- (29) a. Nem akármennyi pénzt szerzett.
b. *Nem bármennyi pénzt szerzett.
- (30) a. Nem akármiért hívta fel.
b. *Nem bármiért hívta fel.

Amint azt a fenti mondatok mutatják, a *bár-* az *akár-*ral ellentétben nem tagadható.

Mielőtt a problémát alaposabb vizsgálat alá vetném, a (27)–(30) példák kapcsán szeretném felhívni a figyelmet egy érdekes jelenségre: az alábbi pármondat (31b) mondata nem pusztán azért agrammatikus, mert a *bár-* nem tagadható, hanem azért is, mert nem alkothat szókapcsolatot a *-hány* elemmel:

- (31) a. Nem akárhány férfihoz volt köze.
b. *Nem bárhány férfihoz volt köze.

A jelenség háttérben álló okok feltárásához további vizsgálatok szükségeltetnek.

Ami az *akár*-nak a *bár*-ral szembeni tagadhatóságát illeti, kezdeti hipotézisemben az *akár*- elem tagadhatósági sajátságát az *akár* kötőszónak a *bár* kötőszóval szembeni additív preszuppozíciójával kívántam összefüggésbe hozni. Az elméletet Abrusán (2007) megállapításaira alapoztam. A szerző dolgozatában amellet érvel, hogy az *akárki* kifejezés *akár*- elemének jelentésébe mintegy „beszivárog” az *akár* kötőszó additív preszuppozíciója. Az elméletet, miszerint az *akár*- kvantor levezethető lehetne az *akár* kötőszóból, alátámasztani látszik az *akár*- kvantornak a 2.3. fejezetben bemutatott, az *akár* kötőszóval megegyező disztribúciója is: az *akár* kötőszó ugyanis szintén nem fordulhat elő sem epizodikus, sem univerzális, csupán egzisztenciális kontextusban. Ezt demonstrálják az alábbi példák (a (32) alatt szereplő példákat a (22)-ben közölt mondatok alapján szerkesztettem):

- (32) a. *Mindenki eljött, akár Péter is.
 b. Mindenki eljöhet, akár Péter is.
 c. *Mindenkinek muszáj futnia, akár Péternek is.

Az elmondottak alapján feltételeztem tehát, hogy az *akár*- kvantor tagadása esetén azokat az elemeket zárjuk ki a lehetőségek közül, amelyeknek az addícióját az *akár* kötőszóval végrehajtjuk, amelyeket „megengedünk” a (32b) típusú mondatokban. Ez a feltételezés azonban véleményem szerint nem állja meg a helyét: az *akár*- tagadásával nem egyszerűen csak néhány kevésbé megfelelő / kívánatos elemet zárunk ki a lehetőségek közül, hanem egyfajta pólusváltást is előidézőnk. Figyeljük meg az alábbi mondatok közötti különbséget!

- (33) a. Akárki tudhatja erre a választ. 'Mindenki tudhatja erre a választ.'
 b. Nem akárki tudhatja erre a választ. 'Csupán kivételes képességű / ismeretekkel rendelkező személy tudhatja erre a választ', és nem: 'Nem mindenki tudhatja erre a választ.'

Még jelentősebb ellenérvet kapunk, ha összevetjük Abrusánnak a szabad választásos elemekre vonatkozó kritériumok bemutatására szolgáló, *akár*-ral szerkesztett mondatait (l. 2.3.) azok tagadott *akár*-ral szerkesztett párjaival (a (22)-ben szereplő példákat (34a), (35a) és (37a) alatt közlöm újra):

- (34) Epizodikus mondat
 a. *Akárki eljött.
 b. Nem akárki jött el.
 (35) Egzisztenciális mondat
 a. Akárki eljöhet.
 b. ??Nem akárki jöhet el.⁷

⁷ A konstrukció nem minden beszélő számára elfogadható, vö. (36) Nem jöhet el akárki.

(37) Univerzális mondat

- a. *Akárkinek muszáj futnia.
- b. Nem akárkinek muszáj futnia.

A bemutatott példák közül a (35)-ben szereplők esetében a (33)-belieknél jelentkező szemantikai különbséget tapasztalunk: pólusváltást. A (34) és a (37) esetében azonban másról van szó: az epizodikus és az univerzális kontextus, amely nem engedi meg a szabad választásos elemet ((34a), (37a)), megengedi a tagadott *akár*-t ((34b), (37b)), amely ezekben a konstrukciókban (a (35b)-beli mondattól eltérően) sajátos, individuális jelentést ('egy bizonyos személy') hordoz.

A probléma egy lehetséges megoldását abban látom, ha feltesszük: az *akár*- a *bár*-ral ellentétben nem csupán kvantorként funkcionálhat, s a tagadás a nem kvantor értékű használat esetében lehetséges.

Az *akár*- elem fentiekben bemutatott sajátosságához és a vázolt hipotézishez kapcsolódik egy Gecső Tamás (2002: 144–5) által megfigyelt nyelvi jelenség. Gecső észreveszi, hogy a *semmi* negatív univerzális kvantor egyre gyakrabban használatos tagadott formában is:

(38) Nem semmi, amire a lopakodó képes. Azaz: 'az már valami, igazán különleges dolog, amire a lopakodó képes.'

A (38) alatt bemutatott „köznyelvi forma”, amely Gecső szerint rosszul formált, hiszen csak a *semmi sem* / *semmi nem* kifejezések a megengedettek, a szerző hipotézise szerint analógiás képzés útján jött létre a tagadással kompatibilis kirekesztő értelmű kifejezések mintájára, pl.

(39) Nem kevés tőled kapott levelet égetek el. Azaz: 'jelentős mennyiségű, igazán sok tőled kapott levelet elégetek.'

Véleményem szerint a *nem semmi* a *nem akárki/akármí* konstrukcióval mind szintaktikai, mind szemantikai szempontból figyelemre méltó párhuzamot mutat, éppen ezért – az *akár*-hoz hasonlóan – itt is feltételezhetjük a nem kvantor értékű használatot. Vessük össze a – (40) mondatként alább újra közölt – (38) példát annak *akár*-ral szerkesztett (41) párjával!

(40) Nem semmi, amire a lopakodó képes. Azaz: 'az már valami, igazán különleges dolog, amire a lopakodó képes.'

(41) Nem akármí, amire a lopakodó képes. Azaz: 'az már valami, igazán különleges dolog, amire a lopakodó képes.'

Ebben a fejezetben az *akár*-nak a *bár*-ral szembeni tagadhatóságát igyekeztem körüljárni, és arra magyarázattal szolgálni. A probléma egy lehetséges megoldásaként feltettem, hogy az *akár*- tagadhatósága az *akár* kötőszó additív preszuppozíciójával függ össze, azonban ezt elvettem, hivatkozva arra, hogy a tagadott és a nem tagadott *akár*- között bizonyos esetekben pólusváltás figyelhető meg, máshol pedig a tagadott *akár*- individuális jelentéstartalmat hordoz. Elemzéseimre, valamint Gecsőnek a *semmi* negatív univerzális kvantor sajátos használatára vonatkozó megfigyelésére támaszkod-

va végül a probléma megoldásaként a következőt javasoltam: az *akár-* – a *bár-*ral ellentétben és a *semmivel* megegyezően – nem csupán kvantoroként funkcionálhat, s tagadása a nem kvantorértékű használat esetében lehetséges.

3. Összefoglalás

Dolgozatomban a *bár-* és az *akár-* szintaktikai és szemantikai összevető vizsgálatát végeztem el.

A probléma ismertetését (1.) követően bemutattam a *bár-* és az *akár-* több szempontú analízisét (2.). Az első alfejezetben (2.1.) É. Kiss univerzális kvantorokra vonatkozó kritériumai alapján elemeztem a két kérdéses elem szintaktikai viselkedését, és megállapítottam, hogy a *bár-* és az *akár-* a vizsgált tulajdonságokat illetően egymással és az univerzális kvantorokkal megegyező sajátságossággal rendelkezik. Ugyanakkor több elemzési szempont a kérdéses elemek eltérő szintaktikai viselkedésére világított rá: egyrészt a *bár-* és az *akár-* elemek balra kihelyezhetőségének lehetőségei nem azonosak az *összes*, valamint a *mind-* univerzális kvantorokéval, másrészt a *bár-* és az *akár-* között tagadhatósági különbség mutatkozik. Az ezt követő dolgozatrészben (2.2.) a *bár-* és az *akár-* sajátságait a hatókörök szempontjából vizsgáltam meg. Az elvégzett elemzés alapján, Hunyadi megfigyelésére támaszkodva arra a következtetésre jutottam, hogy a két nyelvi elem nem rendelkezik minden értelmezés esetében azonos hatóköri sajátságokkal: az *akár-*ral alkotott kifejezés esetében hatóköri többértelműséget tételezhetünk fel. A következő alfejezetben (2.3.) a *bár-* és az *akár-* elemek szemantikai környezetét tettem vizsgálat tárgyává. Azt igyekeztem feltárni, hogy melyek azok az aspektuális és modalitásbeli környezeti sajátságok, amelyek megengedi a vizsgált kvantorok mondatba kerülését. Az elemzett mondatok alapján csupán részben jutottam a Hunyadiéval azonos következtetésre: megállapítottam, hogy az agrammatikus konstrukciók nem csupán modális operátor, hanem igeikötő használatával is grammatikussá tehetőek. Megvizsgáltam továbbá, hogy az aspektuális és modalitásbeli környezeti sajátságok szempontjából mutatkozik-e különbség a *bár-* és az *akár-* elemek között. Azt tapasztaltam, hogy a vizsgált elemek ebben a tekintetben egymással megegyező módon viselkednek. A következő dolgozatrészben (2.4.) a *bár-* és az *akár-* szemantikáját tettem vizsgálat tárgyává az MNSZ nyelvi adatai alapján. Megállapítottam, hogy szignifikáns különbség mutatkozik a két kifejezésnek az adott jelentésekben való használatának gyakoriságában; így az *akárki* leggyakrabban egy olyan sajátos jelentésben fordul elő, amelyben a *bárki* az általam vizsgált korpuszban egyetlen egyszer sem, ugyanakkor a *bárki* az egzisztenciális jelentésben szerepelt a legtöbbször, ami az *akárki*-re a legcsekélyebb számban volt jellemző. Megemlítettem továbbá, hogy a *bárki* és az *akárki* elemek a vizsgált nyelvi korpuszban egyszer sem hordoztak univerzális jelentést. Az *akárki* csekély számú egzisztenciális előfordulása alapján feltételeztem, hogy a kifejezés a *bárki*-nél ritkábban szerepel feltételes konstrukcióban is, a *ha* elemmel együtt. Egy következő korpuszvizsgálat eredménye nem csupán igazolta, hanem jóval meg is haladta a hipotézisben feltételezett különbséget. A kapott eredményekhez illeszkedett annak az elfogadhatósági tesztnek az eredménye, amelyben az adatközlők a *ha+akár-* és a *ha+bár-* konstrukciók elfogadhatóságáról döntöttek 1:3 arányban a

ha+bár- javára. A dolgozat utolsó alfejezetében (2.5.) a két elem közötti, talán legszembeötlőbb szintaktikai különbséget tettem vizsgálat tárgyává: az akár-nak a bár-ral szembeni tagadhatóságát. A probléma egy lehetséges megoldásaként az akár- tagadhatóságát Abrusán alapján az akár kötőszó additív preszuppozíciójával kívántam összefüggésbe hozni, azonban ezt a tagadott akár- általam megfigyelt szemantikai sajátságaira hivatkozva elvettem. Elemzéseim, valamint Gecsőnek a semmi negatív univerzális kvantor sajátos használatára vonatkozó megfigyelései alapján végül a következő megoldást javasoltam: az akár- – a bár-ral ellentétben és a semmi-vel megegyezően – nem csupán kvantorként funkcionálhat, s tagadása a nem kvantorértékű használat esetén lehetséges.

Összegzésképpen elmondható, hogy a bár- és az akár- számos tulajdonságukat tekintve egymással azonos módon viselkednek. Vannak azonban olyan egymástól különböző szintaktikai, szemantikai és használatbeli sajátságai, amelyek véleményem szerint lehetetlenné teszik, hogy az bevett szakirodalmi gyakorlatnak megfelelően egymás ekvivalenseiként kezeljük őket. Dolgozatom alapvető célja az volt, hogy megvilágítsam a közöttük levő hasonlóságokat és a különbségeket egy eddig hiányzó kontrasztív analízis keretében, illetve, hogy – a dolgozat kereteihez mérten – megvizsgáljam azokat más kvantorok kontextusában. Az itt bemutatott megfigyelések és eredmények alapján úgy vélem, hogy dolgozatom a grammatikában a bár- és az akár- elemeknek tulajdonított hely alapos újragondolását sürgeti. Mindehhez további leíró, esetlegesen nyelvtörténeti és kontrasztív nyelvészeti vizsgálatokat tartok szükségesnek, amelyekhez reményeim szerint a jelen dolgozat alapul szolgálhat.

IRODALOM

- Abrusán Márta 2007: Even and Free Choice Any in Hungarian.
[<http://parles.upf.edu/glif/pub/sub11/individual/abrusan.pdf> – 2010. 11. 02-án töltöttem le]
- É. Kiss Katalin 1992: Az egyszerű mondat szerkezete, in Kiefer Ferenc szerk.: *Strukturális magyar nyelvtan I. Mondattan*, Budapest, Akadémiai, 79–177.
- É. Kiss Katalin 1998: Mondattan, in É. Kiss Katalin – Kiefer Ferenc – Siptár Péter: *Új magyar nyelvtan*, Budapest, Osiris, 17–184.
- É. Kiss Katalin 2002: *The Syntax of Hungarian*, Cambridge, CUP.
- Gecső Tamás 2002: Kvantorok, fókuszpozíció és kontrasztív topik a mai magyar nyelvben, *Magyar Nyelv* 96, 139–55. [<http://www.c3.hu/~magyarnyelv/00-2/gecso.htm> – 2010. 11. 26-án töltöttem le]
- Gyuris Beáta – Maleczki Márta – Varasdi Károly 2008: *Formális szemantika*, Szeged, JATEPress.
- Hunyadi László 1984: The expression of logical scope in Hungarian. On its syntax and semantics. [<http://gagl.eldoc.ub.rug.nl/FILES/root/1984-24/02/GAGL-24-1984-02.pdf> – 2010. 10. 25-én töltöttem le]

- Kiefer Ferenc 2005: *Lehetőség és szükségszerűség. Tanulmányok a nyelvi modalitás köréből* (Segédkönyvek a nyelvészet tanulmányozásához XLIII.), Budapest, Tinta.
- Kiefer Ferenc 2007: *Jelentélmélet*, Budapest, Corvina. 2. kiadás.
- Laczkó Krisztina 2005: A névmási rendszer funkcionális keretben II, *Magyar Nyelvőr* **128**, 78–88. [<http://www.c3.hu/~nyelvor/period/1291/129106.pdf> – 2011. 03. 10-én töltöttem le]
- MNSZ = Magyar Nemzeti Szövegtár [<http://corpus.nytud.hu/mnsz/>]

EXAMINATION OF SYNTACTIC AND SEMANTIC FEATURES OF HUNGARIAN ELEMENTS *BÁR-* AND *AKÁR-*

MARTINA KATALIN SZABÓ

Although close attention is paid to quantifiers in the Hungarian syntactic literature (cf. É. Kiss 1992; 1998), language features of Hungarian elements *bár-* and *akár-* are examined only in a few papers (cf. Abrusán 2007; Hunyadi 1984). Special literature deals with these elements as equivalents of each other from the syntactic and semantic point of view alike (cf. Hunyadi 1984; Abrusán 2007).

The present paper aims to fill the above-mentioned gap. The main goal of the paper is to clarify the resemblances and differences between the elements *bár-* and *akár-* in the frame of a contrastive analysis missing so far, and to examine the language features of these elements in comparison with some other quantifiers, respectively. On the basis of the observations and conclusions demonstrated I consider that it is necessary to exhaustively review the features attributed to *bár-* and *akár-* by the Hungarian grammars.

In the present analysis I depend on data of the Hungarian National Corpus, opinion of seventeen informants whose mother tongue is Hungarian and whose major is Hungarian language and literature at the University of Szeged, samples of some linguists as well as my own intuitions.

IDIÓMÁK MEGÉRTÉSÉNEK VIZSGÁLATA KISISKOLÁS GYERMEKEK KÖRÉBEN

SZÜCS MÁRTA ZITA

1. Bevezetés

A dolgozat célja egy olyan vizsgálat bemutatása, melynek fő kérdése egyrészt az, hogy milyen fejlődési vonal rajzolódik ki az idiómák megértésében kisiskolás gyermekekénél, másrészt az, hogy az életkor, a nyelvi kontextus, valamint az idiómák szemantikai típusa milyen mértékben befolyásolják a gyermekek megértését. A vizsgálat további célja az is, hogy az idiómák interpretációs stratégiáival kapcsolatos vitához magyar nyelvű adatokat, eredményeket szolgáltatasson.

A mindennapi kommunikáció során számos esetben használunk olyan kifejezéseket, amelyeket nem értelmezhetünk szó szerint, s amelyek átvitt jelentését a szavak jelentéséhez hasonlóan a mentális lexikonban tároljuk. Az átvitt értelmű kifejezések egy jelentős csoportját a frazeológiai egységek vagy frazémák alkotják. Osztályozásuk Forgács (2003) szerint problematikus szerkezeti, jelentéstani, az idiomatizáltság foka, a rögzültség mértéke tekintetében egyaránt. Két kritérium van, amellyel azonban minden frazeológiai egység valamilyen szinten rendelkezik. Az egyik a polilexikalitás, miszerint a frazéma legalább két szó kapcsolatából áll, a másik a lexikális rögzültség (Fraser 1970), ami azt jelenti, hogy a kifejezés elemei szóképzési egységet alkotnak, elemeik sorrendje és morfológiai alkata is nagyrészt kötött. Azok a szóképzési egységek, amelyek ezeknek a kritériumoknak megfelelnek, a tágabb értelemben vett frazeológia tárgyát képezik pl. szólások, szóláshasonlatok, helyzetmondatok, kinegrammák, szállóigék, közhelyek, funkcióigés kapcsolatok, kollokációk, onimikus frazeologizmusok, frazeológiai terminusok, páros frazeologizmusok, közmondások. A frazémák egy szűkebb csoportjához, az idiómákhoz jutunk el, ha az előbbi két kritérium mellé felvesszük az idiomatikus kritériumát is.

1.1. Elméleti háttér

Az idiómák a hagyományos nyelvészeti leírás szerint olyan szemantikai egységek, amelyeknek a jelentése nem vezethető le a szerkezetet alkotó összetevők jelentéséből, vagyis jelentésük nem kompozicionális (Katz 1973: 358). Így kérdés az, hogy miként reprezentálódnak az idiómák és a hozzájuk kapcsolódó átvitt értelmű jelentések a mentális lexikonban, s hogy interpretációjuk során milyen szerepe lehet az idiómák nem szó szerinti jelentésének. A mentális lexikon egy olyan feltételezett mentális rendszer, 'agyi szótár', amelyben szavak reprezentálódnak, tárolódnak, és amelyből később előhívhatók. Felépítése nyelvspecifikus, nagysága és működése nem tekinthető állandónak, s maga a 'szótár' mindig az egyénhez kötődik. Benne nemcsak szavak, hanem egyéb szóspecifikus információk (a szót felépítő hangsor, a szó jelentése, kötelező argumentumai, kivételes alakjai stb.) is tárolódnak. A mentális lexikon szerveződésével

kapcsolatban több elmélet is született pl. atomgömb-, ill. pókháló-elméletek (Gósy 2005; Magyarai 2008).

A pszicholingvisztikai kutatások egyik iránya az idiómák megértésével foglalkozik azért, hogy az idiómák mentális lexikonban történő reprezentációját, interpretációs mechanizmusait megismerjék, s az erre irányuló elméletek érvényét teszteljék. Cooper (1999) és Langlotz (2006) nyomán az idiómák reprezentációjára és interpretációjára vonatkozóan a következő főbb pszicholingvisztikai modelleket ismerhetjük:

Idióalista hipotézis (Bobrow és Bell 1973)

A modell szerint az idiómák a szavakhoz hasonlóan egy idiómalistában tárolódnak a mentális lexikonban. Az interpretáció során a szó szerinti jelentés elsőbbségét feltételezi, ugyanis e nézet szerint először a szó szerinti jelentést értelmezzük, s mivel az nem illik a kontextusba, eljutunk a szándékolt idiomatikus jelentéshez. Ez alapján az idiómák interpretációja tovább tartana, mint a szó szerinti interpretáció, csak hogy pszicholingvisztikai eredmények ezt nem támasztják alá (Gibbs 1992).

Lexikai reprezentációs hipotézis (Swinney és Cutler 1979)

A modell szerint az idiómák morfológiailag komplex egységként tárolódnak a mentális lexikonban. A nyelvi feldolgozás során a szó szerinti és az idiomatikus jelentés visszakeresése párhuzamosan zajlik, s a megfelelő jelentés kiválasztásában a kontextus nyújt segítséget.

Közvetlen hozzáférés hipotézis (Gibbs)

Gibbs (1992, 1994) reakcióidőt mérő vizsgálatai alapján úgy véli, hogy az idiómák interpretációja során a szó szerinti interpretációhoz hasonló módon, vagyis közvetlenül érzük el az idiomatikus jelentést. A közvetlen hozzáférés a gyakori idiómák esetében működik, azonban a kevésbé gyakori, ismeretlen idiómák esetében nem.

Konfigurációs hipotézis (Cacciari és Tabossi 1988; Tabossi és Zardon 1993)

A modell szerint minden idióma tartalmaz egy vagy több lexikai „kulcs”-ot, vagyis olyan jelet, ami jelzi az interpretáló számára, hogy idiomatikus kifejezéssel van dolga, s ami elindítja az idiomatikus interpretációt. A kulcsszó felismerése előtt már megkezdődik a szó szerinti értelmezés, de ellentétben a szó szerinti feldolgozás elsőbbségét feltételező hipotézis értelmezésével, a hallgatónak nem kell várnia az egész kifejezés feldolgozásáig, hanem amikor a hallgató eljut a kulcskifejezéshez, elkezd aktiválódni az idiomatikus jelentés.

Schnell (2006) az idiómák eltérő szemantikai jegyeit, az említett interpretációs modelleket, valamint Thuma és Pléh (2001) vizsgálatait figyelembe véve egyes modellt feltételez, mely szerint a részeiben elemezhető idiómákat dekompozicionálisan, az elemeire nem bontható kifejezéseket holisztikus feldolgozással értelmezzük a kontextus segítségére támaszkodva. Az interpretáció folyamatában az idiómák elemezhetősége és gyakorisága facilitáló tényező.

Úgy vélem én is, hogy eltérő mechanizmusok érvényesülhetnek gyakori és nem gyakori, valamint szemantikailag elemezhető és nem elemezhető idiómák interpretációja során. Vizsgálataimban hasonló szintű gyakoriságot feltételezve (vö. az idiómák előtesztelése), az idiómák szemantikai elemezhetőségéből fakadó különbségek feltárására helyeztem a hangsúlyt.

1.2. Metodológiai előzmények

A hazai pszicholingvisztikai kutatásokban az anyanyelv elsajátításának korszakait, jellemző jegyeit a nyelv egyes szintjein (fonológia/fonetika, morfológia, szintaxis, szemantika, szókincs stb.) részletesen vizsgálták (vö. Lengyel 1981; Gósy 2005; Pléh 1985, 2001, 2006), ugyanakkor a nem szó szerinti nyelvhasználat megértésére vonatkozóan kevés a magyar gyermeknyelvi adat. Schnell (2006) az idiomatikus interpretáció és a tudatelmélet összefüggéseire mutatott rá óvodás gyermekekkel folytatott vizsgálatai eredményeként, míg Csiszár (2008) kollokációk megértését vizsgálta iskolás gyermekek körében. Módszertani előzményként ezért a nemzetközi irodalom releváns tanulmányait vettem alapul a kutatás metódusának kialakításához.

Levorato és Cacciari (1999, 2004) szemantikailag elemezhető és nem elemezhető idiómák megértését vizsgálták feleletválasztós teszttel 7 és 9 éves gyermekek körében. Eredményeik szerint a gyermekek a szemantikailag analizálható idiómák megértésében jobb teljesítményt nyújtottak, mint a szemantikailag nem elemezhető idiómáknál. Míg a kisebb gyermekek teljesítményében mindkét típusnál jelentős szerepe van a kontextusnak, a nagyobb gyermekek kontextus nélkül is képesek a szemantikailag elemezhető idiómák értelmezésére.

Bernicot et al. (2007) az idiómák megértését idióma-kép párosító teszttel vizsgálták, melynek során az volt a feladat, hogy a megfelelő képpel (szó szerinti és idiomatikus) fejezzék be a történetet. A feladattípus előnye, hogy kisebb gyerekekkel is elvégezhető, a hátránya az, hogy mivel csak a szó szerinti és az idiomatikus jelentés között választhatnak, nem enged bepillantást nyújtani az interpretáció átmeneti fázisába, amikor a gyerekek már el tudnak szakadni a szó szerinti jelentéstől, de még nem ismerik a kifejezés pontos jelentését. Céljuk a nem szó szerinti nyelvhasználati formák interpretációjának, valamint a hozzájuk kapcsolódó metapragmatikai képességek kialakulásában érvényesülő sorrendiség feltérképezése volt.

Cain et al. (2005) az idiómák megértését ismert és új idiómák jelentésének szóbeli magyarázatával vizsgálták 9 és 10 éves gyermekek körében. Későbbi vizsgálataikban Cain et al. (2009) feleletválasztós (multiple-choice) tesztet alkalmaztak, mivel a szóbeli magyarázatot bonyolultabb, komplexebb feladatnak ítélték, ugyanis a gyermekek részéről összetettebb, produkciós készségeket is igényel, másrészt úgy vélték, hogy a feleletválasztós teszt érzékenyebb mérési szintet biztosít az eltérő életkorú csoportok összehasonlítására.

Figyelembe véve a nemzetközi vizsgálatok kutatási kérdéseire illesztett módszertani eljárásait, és eredményeit, a feleletválasztós teszt alkalmazását tartottam a legalkalmasabbnak a kutatás céljainak megvalósítására.

1.3. Kutatási kérdések, hipotézisek

A jelen kutatás a következő kérdésekre kereste a választ:

Az idiómák megértése során a gyermekeknél a) milyen mértékű az életkor hatása, b) a kontextus hatása, c) az idiómák szemantikai típusának milyen szerepe van kontextus nélkül, ill. kontextusban, d) milyen mértékű összefüggés van a gyermekek idiómákra vonatkozó metanyelvi tudása és az idiómák megértésében mutatott teljesítményük között.

A hipotéziseket a fentebb ismertetett nemzetközi szakirodalomban talált eredményekre alapozva a következőképp fogalmaztam meg:

a) az életkor szerepe jelentős, vagyis az életkor növekedésével fokozatosan javul a teljesítmény, s az egyes évfolyamok szignifikánsan eltérnek egymástól,

b) a kontextus szerepe mindegyik életkorban jelentős, de a kisebb gyermekeknél nagyobb mértékű a szerepe,

c) az idiómák szemantikai típusa nem játszik szignifikáns szerepet sem kontextusban, sem kontextus nélkül, de várhatóan a gyerekek jobb teljesítményt nyújtanak a transzparens idiómák megértésében.

2. A vizsgálatok leírása

1. vizsgálat

Vizsgálati személyek

A vizsgálatban 231 általános iskolás gyerek, 56 fő 7,0–7,11 éves, 58 fő 7,11–8,11 éves, 54 fő 8,11–9,11 és 55 fő 10,0–11,0 éves vett részt, mindannyian a szegedi Juhász Gyula Gyakorló Általános Iskola tanulói.

Anyag

Az idiómák a frazeológiai egységek egy szűkebb csoportját alkotják. Meghatározásuk szerint legalább két szó kapcsolatából állnak, és bizonyos mértékű lexikai rögzültség, állandósultság és idiomatikusság jellemzi őket (Forgács 2007). Nem alkotnak homogén csoportot, ugyanis az idiómák egy részénél találunk a szó szerinti és az idiomatikus értelmezés között valamilyen metaforikus vagy metonimikus kapcsolatot, míg másoknál nem. Vagyis szemantikai átlátszóság, elemezhetőség tekintetében az idiómák lehetnek transzparenssek vagy nem transzparenssek (opaq). A transzparens idiómákra jellemző, hogy valamilyen metaforán, metonímián alapulnak, vagyis az idiómát alkotó szavak kompozicionális jelentése és az idiomatikus jelentés között metaforikus vagy metonimikus kapcsolat van (1a). Az opaq idiómák esetében nincs metaforikus kapcsolat vagy a korábbi nyelvállapotban még élő metaforikus kapcsolat a kompozicionális és az idiomatikus jelentés között nem ismerhető fel a mai nyelvhasználó számára (2a).

A szemantikai analízálhatóság tekintetében az alábbi csoportokat vettem számításba:

1. transzparens (világos metaforán alapul)

a) *fordul a kocka* ‘megfordul a szerencse’

2. opaq (nem transzparens, elhomályosult metaforán alapul)

a) *kosarat ad valakinek* ‘visszautasít valakit vagy valakinek az ajánlatát’

Az idiómák egy korábbi előtesztelés során lettek kiválasztva. Az előtesztelésben 88 egyetemi hallgató (16 férfi, 72 nő, 19-23 év közötti) vett részt, akiknek a feladata az volt, hogy osztályozza az általam ismertnek vélt ötven idiómát ismertség tekintetében. Az osztályozás a következő kategóriák felhasználásával történt:

az idióma ismeretlen, nem hallotta még (0)

hallotta már, de nem biztos a jelentésében (1)

hallotta, ismeri a jelentését, de nem szokta használni (2)

ismeri a jelentését és használni is szokta (3)

A kialakult sorrend alapján a 30 legismertebb idióma került a feladatsorba, s az idiómák két szemantikai típusa közel azonos arányban szerepelt benne.

Módszer, eljárás

Az idiómák megértését saját kidolgozású, feleletválasztós (multiple-choice) teszt segítségével végeztem. A vizsgálat során a gyermekeknek a feladatlapon kontextus nélkül szereplő 30 idióma jelentését a megadott három lehetséges válasz közül kellett kiválasztaniuk:

pl. *felveszi a nyúlcipőt*

a) felhúzza a nyúlszörből készült cipőjét (szó szerinti)

b) sétál (asszociatív)

c) elkezd sietni (idiomatikus)

A válaszlehetőségek kialakítása során az idiomatikus jelentés megadásánál Forgács (2003) és O. Nagy (1966, 1998) releváns címszavait vettem figyelembe. Az asszociatív válasz Levorato és Cacciari (1999: 57) terminusát és meghatározását követve, egy elvontabb jelentéstartalmat hordozó, a gyermekek számára elképzelhető, lehetséges válaszlehetőség volt.

A tesztelés előtt felhívtam a figyelmet arra, hogy átvitt értelmű kifejezések fognak szerepelni a feladatlapon. Próbát is végeztünk a gyermekekkel egy általuk ismert idióma jelentésének megadásával azért, hogy mindegyikük pontosan értse a feladatot. Majd minden gyermek kapott egy nyomtatott feladatsort. Hangosan felolvastam egyenként az idiómákat, majd a három válaszlehetőséget, miközben a gyerekek követték szemükkel a tesztlapon a feladatot, majd bejelölték az általuk helyesnek vélt választ.

2. vizsgálat

Vizsgálati személyek

Ugyanaz a 231 gyermek vett részt a vizsgálatban az első vizsgálat után néhány héttel később.

Anyag, módszer, eljárás

Ugyanaz a 30 idióma szerepelt egy saját kidolgozású feleletválasztós tesztben. Az idiómák rövid történetben, vagyis 1-2 mondatos kontextusban jelentek meg. A kontextus minden esetben az idiomatikus jelentés előhívását erősítette. A szövegek könnyen érthetőek voltak a gyermekek számára. A feleletválasztós tesztben az első vizsgálatához hasonló módon három választási lehetőség volt megadva, amelyek többnyire megegyeztek a korábbi tesztfeladatlapon megadott válaszlehetőségekkel. Az asszociatív válasz egy elvontabb, hihető és a kontextushoz illeszkedő, de az idiomatikus választól eltérő jelentés volt:

pl. *Peti feleségül kérte Marit, de ő kosarat adott neki.*

- nem beszélt az érzéseiről (asszociatív)
- átadott neki egy kosarat (szó szerinti)
- visszautasította a közeledését (idiomatikus)

A teszt kitöltése az első vizsgálatához hasonlóan zajlott. Az adatok feldolgozása az SPSS 15.0 statisztikai programmal 95%-os szignifikanciaszinten történt.

3. A vizsgálat eredményei

3.1. Az életkor hatása

A gyermekek szó szerinti, asszociatív és idiomatikus válaszainak életkor és kontextus szerinti százalékos arányát az 1. táblázat mutatja.

válaszok kor	kontextus nélkül			kontextusban		
	szó szerinti %	asszociatív %	idiomatikus %	szó szerinti %	asszociatív %	idiomatikus %
7 évesek	15,5	19,5	65	12,8	14,5	72,7
8 évesek	6,3	19,2	74,5	2,8	7,3	89,9
9 évesek	2,3	15,7	82	0,4	3,7	95,9
10 évesek	0,9	10,5	88,6	0,4	2,3	97,3

1. táblázat

A szó szerinti, az asszociatív és az idiomatikus válaszok százalékos aránya kontextus nélkül és kontextusban életkor szerint

Az 1. táblázat értékei alapján látszik, hogy mindegyik korosztályban, a kontextus hatásától függetlenül az idiomatikus válaszok aránya a legmagasabb. A 7 éves gyermekek több mint 60%-ban idiomatikusán értelmezték a kifejezéseket kontextus nélkül is. Ez az arány az életkor növekedésével, valamint a kontextus hatására fokozatosan javul. A 9 és 10 évesek teljesítménye már magas (95-97%), ami arra utalhat, hogy a gyermekek ebben a korban már képesek relevánsan értelmezni az idiómák többségét olyan kontextusban, ami az idiomatikus jelentést támogatja.

A szó szerinti válaszok legmagasabb arányát a 7 éveseknél találjuk (15,5%) kontextus nélküli esetben, s ez az arány alig csökken a kontextus hatására (12,8%). Ez azt mutatja, hogy a gyermekek között még nagyobb számban vannak olyanok, akik az idiómák értelmezésekor nem tudnak elszakadni a szó szerinti jelentéstől, szó szerinti értelmezési stratégiát követnek, vagyis az interpretáció során a szó szerinti jelentésnél leragadnak, s az idiomatikus jelentést támogató kontextus ellenére sem lépnek túl a kifejezés kompozicionális jelentésén. A 8 éveseknél már lényegesen kisebb a szó szerinti válaszok aránya kontextus nélkül is (6,3%), s ez az arány fokozatosan csökken az életkor növekedésével s a kontextus hatására. A 10 éves gyermekek már csak elvétve választják a szó szerinti megoldást.

Az asszociatív válaszok aránya a 7 és 8 éves korosztályban, s kontextus nélkül a legmagasabb. Az életkor hatására kevésbé csökken az asszociatív válaszok aránya, vagyis a nagyobb gyermekeknél is hasonlóak az értékek, főként kontextus nélkül. A kontextus hatására jelentős mértékben csökken az arányuk 8 éves kortól kezdődően. Ezt a válaszlehetőséget Levorato és Cacciari (1999) vizsgálataihoz hasonlóan elsődlegesen a véletlen választás esélyének csökkentésére alkalmaztam. Ugyanakkor a jelen vizsgálat megerősítette az asszociatív válaszokra vonatkozóan a szerzők értelmezését, mely szerint a gyermekek interpretációja során van egy átmeneti fázis, amikor, ha nem ismerik pontosan a kifejezések idiomatikus jelentését, és tudják, hogy nem szó szerinti értelmezési stratégiát kell alkalmazni, már képesek elrugaszkodni a szó szerinti jelentéstől, de következtetéseik során az elvont jelentésű asszociatív válaszlehetőségeket is elfogadhatónak, hihetőnek ítélik. Így a gyermekek nem minden esetben találják meg a megfelelő idiomatikus választ, annak ellenére, hogy tudatában vannak annak, hogy a kifejezést átvitven, vagyis nem szó szerint kell értelmezni.

A szó szerinti stratégia már csak a 7 éveseknél jellemző. A kontextuális információkat nem képesek releváns módon figyelembe venni, ugyanis az idiomatikus jelentést támogató kontextus hatására sem csökken náluk jelentős mértékben a szó szerinti s az asszociatív válaszok aránya.

Az idiomatikus interpretációban csak kontextus nélküli helyzetben találunk a 8–10 éves gyermekeknél átmeneti fázist, amikor már túllépnek a szó szerinti stratégián, s átvitt értelmezést keresnek, de kontextus nélkül nem mindig képesek kiválasztani az idiómák megfelelő jelentését. A kontextuális információkat viszont képesek figyelembe venni, s így ki tudják választani a releváns idiomatikus választ.

Az idiomatikus válaszok arányát tekintve látható, hogy a 9–10 évesek válaszaik aránya hasonló, vagyis az életkorral párhuzamos fejlődési vonal a 9 éveseknél

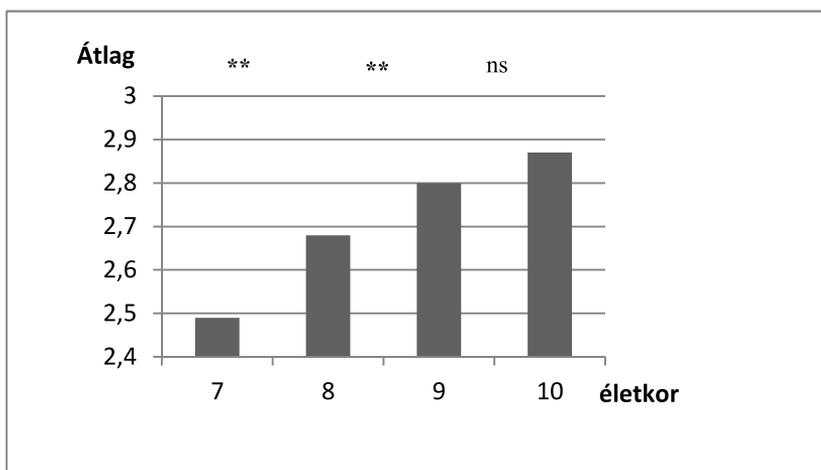
megközelíti a felső határt (plafon-hatás), a 10 évesek pedig majdnem hibátlanul teljesítenek (vö. Levorato és Cacciari 1999).

Az életkor hatását tekintve a fő kérdés az volt, hogy az életkor szerepe jelentős lesz-e, vagyis az életkor növekedésével fokozatosan javul-e a teljesítmény.

Az eredmények statisztikai elemzése a következőképpen történt: a gyermekek válaszait 1 (szó szerinti), 2 (asszociatív) és 3 (idiomatikus) pontokkal értékeltem, majd az összes idiómára vonatkozó átlagot számoltam az értékekből külön a kontextus nélküli teszt és külön a kontextusos teszt eredményei alapján.

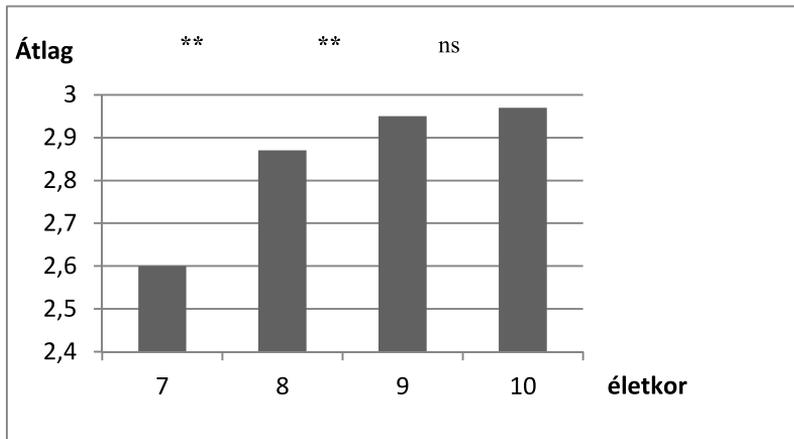
A Oneway ANOVA teszt alapján az életkor szerepe az összes gyermeket együtt tekintve kontextus nélkül szignifikáns $F(3)=23,316$; $p<0,001$ (1. ábra). A statisztikai elemzés megerősíti a százalékos eredmények alapján kirajzolódó tendenciákat.

Kontextus nélkül az egyes évfolyamok átlaga eltérő, a 7 évesek teljesítménye jelentős mértékben alacsonyabb a többi évfolyam teljesítményénél, s a 8 évesek teljesítménye szignifikánsan eltér mind a 7, mind a 9–10 évesek teljesítményétől. A két nagyobb évfolyam között nem szignifikáns az eltérés.



1. ábra

A gyermekek teljesítményének átlagai kontextus nélkül életkor szerint
(** $p<0,01$, ns: nem szignifikáns)



2. ábra

A gyermekek teljesítményének átlagai kontextusban életkor szerint

(** $p < 0,01$, ns: nem szignifikáns)

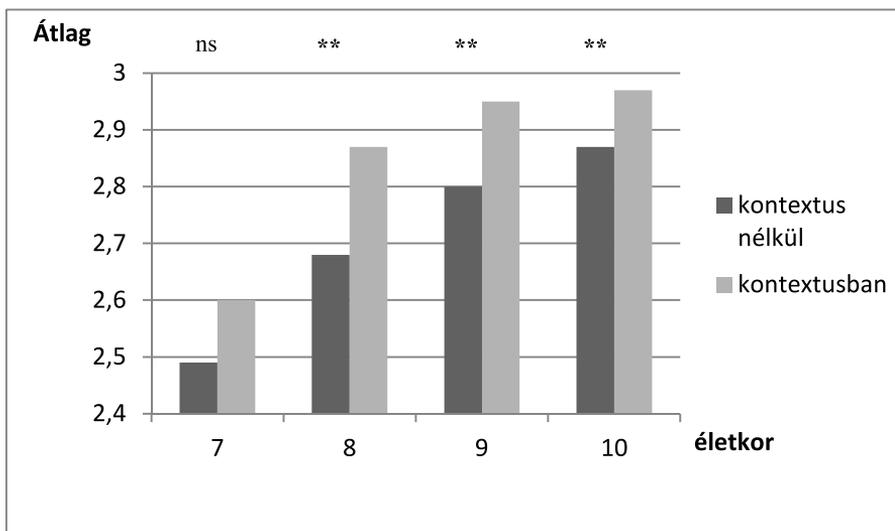
Kontextusban hasonló a kép, vagyis az életkornak szignifikáns a szerepe $F(3)=37,554$; $p < 0,001$ (2. ábra). Az elemzés szerint a 7 évesek teljesítménye szignifikánsan alacsonyabb a többi évfolyam teljesítményénél, s az átlagai között még jelentősebb az eltérés. Bár nagymértékben növekedett a 8 évesek teljesítménye a kontextus hatására, az átlaguk továbbra is jelentősen eltér nemcsak a kisebb, hanem a nagyobb gyermekek átlagától is. A 9 és 10 évesek teljesítménye hasonlóan magas, nincs közöttük eltérés.

Az egyes évfolyamok közötti különbség nem egyforma, a 7 és 8 évesek teljesítménye mindegyik esetben nagyobb mértékben tér el, mint a 8 és 9, illetve a 9 és 10 éveseké. A fejlődés tehát nem egyenletes, a 7 éveseknél nagy egyéni különbségek vannak, vagyis több fejlődési fázis, többféle értelmezési stratégia egyszerre jellemző. Nagyobb léptékű a teljesítménybeli növekedés a 8 éveseknél, s hozzájuk képest kisebb a 9 éveseknél. Ugyanakkor a két nagyobb évfolyam már hasonlóan magas teljesítményt nyújt mindkét esetben.

3.2. A kontextus hatása

A kontextus hatását az egyes évfolyamok teljesítményére a 3. ábra mutatja. A diagramon látszik, hogy a 7 évesek teljesítménye kis mértékben növekszik a kontextus hatására, míg a 8 éveseknél van a legnagyobb szerepe a kontextusnak. A 9 éveseknél nagyobb, a 10 éveseknél kisebb mértékben nő az átlag a kontextus hatására. Mindez azt mutatja, hogy a 7 évesek kevésbé tudják a kontextuális információkat figyelembe venni, gyakrabban megmaradnak a szó szerinti értelmezésnél, vagy a szövegkörnyezetbe nem illeszkedő asszociatív válaszoknál. A 8 évesek sokkal inkább képesek már a kontextuális információk figyelembe vételére, s kontextusban visszaszorul a szó szerinti és

az asszociatív válaszok aránya is. A 9 és a 10 évesek közül sokan kontextus nélkül is jól teljesítenek, valószínűleg ismerik, vagy jól következtetik ki az idiómák jelentését. Ha kontextus nélkül tévesztenek is, már nem a szó szerinti jelentést, hanem az asszociatív választ választják. Kontextusban pedig szinte mindig a releváns jelentést preferálják.



3. ábra

A gyermekek teljesítményének átlagai kontextus nélkül és kontextusban életkor szerint (** $p < 0,01$, ns: nem szignifikáns)

A statisztikai elemzés szerint a kontextus hatása az összes gyermeket együttesen vizsgálva szignifikáns: $F(1)=52,601$; $p < 0,001$. Az egyes korosztályokat külön tekintve nem szignifikáns a különbség a 7 éveseknél ($t(27)=-1,085$; $p=0,288$). A többi évfolyamban mindenhol szignifikáns különbség mutatkozik a kontextus nélkül és a kontextusban nyújtott teljesítmények között: a 8 éveseknél $t(56)=-8,459$; $p < 0,001$, a 9 éveseknél $t(42)=-7,598$; $p < 0,001$, és a 10 éveseknél $t(48)=-6,874$; $p < 0,001$.

3.3. Az idiómák szemantikai típusának hatása

A kapott válaszok százalékos arányait láthatjuk a 2. táblázatban életkor, szövegkörnyezet és az idiómák szemantikai csoportjai szerinti bontásban. A táblázat értékei alapján jól látható az, hogy az idiomatikus válaszok aránya a legmagasabb mindegyik típusnál. A kontextus hatása itt is tetten érhető, hiszen kontextusban mindegyik típusnál és korosztálynál nő az idiomatikus válaszok aránya.

Kontextus nélkül a 7 éveseknél nincs számottevő különbség a válaszok megoszlásában a transzparens és az opaq idiómák között. A nagyobb gyermekeknél az opaq

idiómák esetében nagyobb az idiomatikus válaszok aránya mindegyik évfolyamban, s ezzel párhuzamosan a transzparens idiómák esetében nagyobb a szó szerinti és az asszociatív válaszok részesedése.

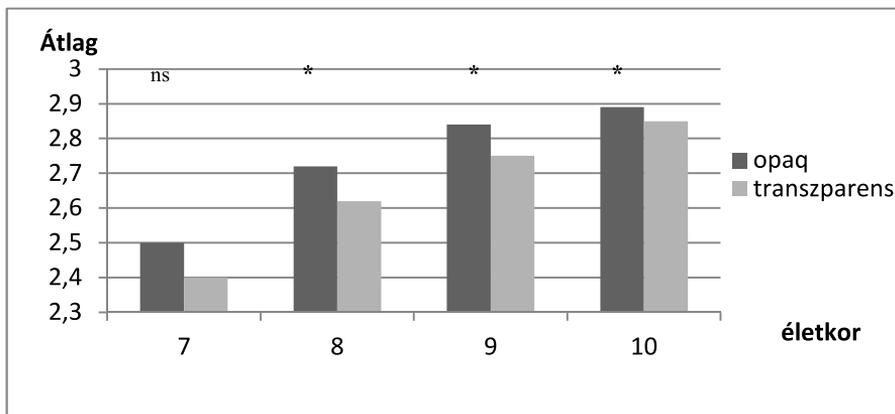
Kontextusban a 7 éveseknél az idiomatikus válaszok aránya szinte megegyezik a két típusban, míg a szó szerinti válaszok aránya az opaq, az asszociatív válaszok aránya a transzparens idiómák esetében magasabb valamelyest. A nagyobb gyermekeknek a különbségek kiegyenlítődnének, s nincsen számottevő különbség a két típusra eső válaszok értékei között.

szöveg- környezet	kontextus nélkül						kontextusban					
	opaq			transzparens			opaq			transzparens		
szemanti- kai típus	szó sz.	assz.	idiom.	szó sz.	assz.	idiom.	szó sz.	assz.	idiom.	szó sz.	assz.	idiom.
kor	%	%	%	%	%	%	%	%	%	%	%	%
7 év	15	20	65	14	21	65	15	12	73	11	18	71
8 év	5	18	77	8	22	70	2	9	89	4	7	89
9 év	1,5	14	84,5	3,5	19,5	77	0,2	2,1	97,7	0,3	4,3	95,4
10 év	0,5	9,2	90,3	0,6	12,9	86,5	0	3,2	96,8	0,7	2,2	97,1

2. táblázat

A válaszok százalékos megoszlása az idiómák szemantikai típusa és életkor szerint kontextus nélkül és kontextusban

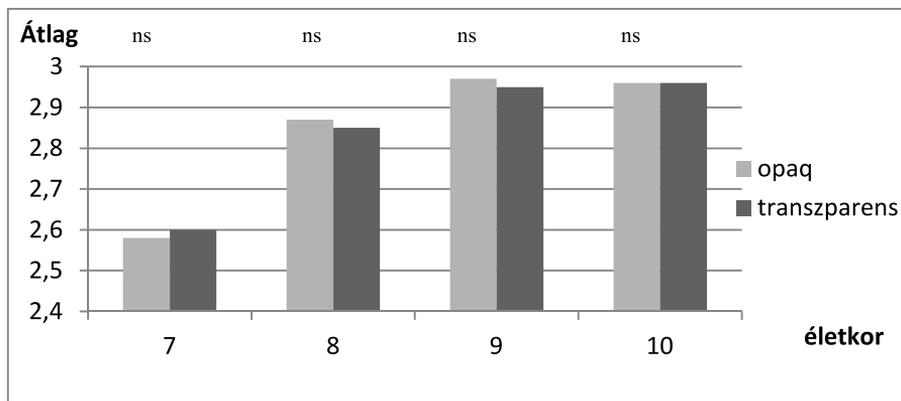
Az idiómák szemantikai típusának hatására vonatkozóan a következő módon végeztem a statisztikai elemzést: a szemantikailag egy csoportot alkotó idiómák eredményeit összevontam, és az így létrejött két csoport átlagát hasonlítottam össze évfolyamonként. A kérdés az volt, hogy lehet-e különbséget találni az egyes szemantikai csoportok átlagai között életkortól vagy szöveggörnyezettől függően (kontextus nélkül, ill. kontextusban). Az egyes típusok átlagait, s azok különbségeit a 3. és 4. ábra mutatja.



4. ábra

A gyermekek teljesítményének szemantikai típusok szerinti átlagai kontextus nélkül életkor szerint (* $p < 0,05$, ns: nem szignifikáns)

A párosított t-próba eredményei szerint a 7 éveseknél kontextus nélkül ($t(27)=1,736$; $p=0,094$), sem kontextusban ($t(27)=-0,363$; $p=0,720$) nincs szignifikáns különbség a két típusra adott válaszok átlagai között. A többi évfolyamban kontextus nélkül a várttól eltérően mindenhol az opaq idiómákra adott válaszok átlaga a szignifikánsan magasabb (8 éveseknél: $t(61)=3,269$; $p=0,002$, 9 éveseknél: $t(53)=3,307$; $p=0,002$, 10 éveseknél: $t(52)=2,062$; $p=0,044$).



5. ábra

A gyermekek teljesítményének szemantikai típusok szerinti átlagai kontextusban életkor szerint (* $p < 0,05$, ns: nem szignifikáns)

A kontextus hatására a különbségek csökkennek az egyes típusok átlagai között. A párosított t-próba eredményei szerint a 7 éveseknél kontextus nélkül ($t(27)=1,736$; $p=0,094$) nincs szignifikáns különbség a két típusra adott válaszok átlagai között. A másik három évfolyamban a kontextus hiányában meglévő különbségek csökkennek, illetve megszűnnek (8 éveseknél: $t(58)=0,783$; $p=0,437$, 9 éveseknél: $t(53)=1,919$; $p=0,06$, 10 éveseknél: $t(49)=0,191$; $p=0,849$). Összességében tehát egyik évfolyamban sem szignifikáns a különbség a két szemantikai csoport válaszainak átlagai között.

4. Összefoglalás, következtetések

A tanulmány két vizsgálat eredményeit mutatta be arra vonatkozóan, hogy miént értik meg az idiómákat kisiskolás (7–10 éves) gyermekek. Célom volt, hogy magyar nyelvű adatokat gyűjtsék az életkor és a kontextus szerepére vonatkozóan, s feltárjam az eltérő szemantikai jegyekkel rendelkező idiómák megértésében mutatkozó lehetséges különbségeket. Az első vizsgálatban kontextus nélkül, a második vizsgálatban rövid, az idiomatikus jelentést támogató kontextusban szerepeltek transzparens és opaq idiómák.

A vizsgálat eredményei szerint az életkornak jelentős a szerepe az idiómák megértésében. Az egyes évfolyamok teljesítménye ugyanakkor nem egyenletesen növekszik, a 7 és 8 évesek teljesítménye mindegyik esetben nagyobb mértékben tér el, mint a 8–9 vagy a 9–10 éveseké. A 7 éveseknél nagy egyéni különbségek vannak, ami abban mutatkozik meg, hogy a szó szerinti értelmezési stratégia, az idiomatikus értelmezés, és a kettő közötti (a szó szerinit már elhagyni tudó, de az idiomatikus választ még nem ismerő) állapot egyaránt jelen van a gyermekeknel. A 8 éveseknél az átmeneti fázis, és az idiomatikus értelmezés is jellemző, viszont visszaszorul a szó szerinti stratégia. A 9–10 évesek teljesítménye hasonlóan magas, s legjellemzőbb náluk az idiomatikus értelmezés.

A kontextus szerepére vonatkozóan Levorato és Cacciari (1999) eredményeit figyelembe véve azt vártam, hogy a kontextus fontos szerepet fog játszani a megértés során, különösen az idiómák elsajátításának korai fázisában. Eredményeik szerint ugyanis a 7-8 éves gyermekek számára a kontextuális információk, s az idiómák szemantikai elemezhetősége is fontos szerepet játszott. Ugyanakkor a 9 éves gyermekek esetében az idiómák szemantikai átlátszósága volt lényeges tényező függetlenül a kontextus hatásától, vagyis a szemantikailag transzparens idiómák megértésében kontextus nélkül és kontextusban is magasabb teljesítményt nyújtottak.

Vizsgálataim eredményei azonban nem teljes mértékben erősítették meg a korábbi eredményeket. A kontextus szerepére vonatkozóan árnyaltabb képet kaptam, mely szerint a kisebb gyermekek (7–8 évesek) között eltérő tendenciák mutatkoznak. A 7 évesek teljesítménye, bár javult kontextusban, nem mutatott szignifikáns különbséget a kontextus hatására. Válaszaik százalékos megoszlása is azt jelezte, hogy a gyermekek kontextusban is gyakran megmaradtak a nem releváns szó szerinti vagy az asszociatív válaszoknál, vagyis nem tudták megfelelően hasznosítani a kontextuális információkat. Ezzel szemben a 8 éveseknél lehetett tapasztalni a legmarkánsabb különbséget a kon-

textus nélkül és a kontextusban nyújtott teljesítmények között. Ez arra enged következtetni, hogy a 8 évesek már sokkal inkább figyelembe veszik a kontextuális információt az idiómák értelmezése során. Ezt megerősíti a válaszok százalékos arányainak megoszlása is, hiszen a kontextus hatására sokkal nagyobb mértékben csökkent a szó szerinti és az asszociatív válaszok aránya, mint a 7 éveseknél. Mindezek háttérben több tényező együttesen is szerepet játszhat. Egyrészt a gyermekeknek az idiómákhoz kötődő interpretációs stratégiájuk, készségeik fejlettségi szintje közötti nagy egyéni különbségek az iskolai nevelés kezdetén, melyek a gyermekek szocializációjának eltérő voltából (eltérő nyelvi adottságok és nyelvi szocializáció) fakadhatnak, s melyek az életkorral és az iskolai nyelvi nevelés hatására csökkennek. A 8 éves gyermekek ugyanis 2. osztályban már tantervi keretek között foglalkoznak az anyanyelvi órákon az átvitt értelmű kifejezések fogalmával, értelmezésével. A 8 évesek tehát eltérően viselkednek értelmezési stratégiájukat és a kontextuális információk hasznosítását illetően is a kisebbektől, hiszen képesek elszakadni a szó szerinti értelmezéstől kontextus nélkül is, s kontextusban sokkal inkább képesek a releváns jelentés kiválasztására.

A 9–10 éves gyermekek kontextus nélkül is magas teljesítményt nyújtottak, s ha kontextus nélkül tévesen interpretálva az idiómát az asszociatív választ választották, kontextusban már a releváns idiomatikus jelentést részesítették előnyben.

A vizsgálatok a szemantikailag transzparens/opaq idiómák kérdésében is eltérő eredményt hoztak a korábbiakhoz képest. Az általam vizsgált idiómák esetében másképpen alakultak a tendenciák, vagyis kontextus nélkül az opaq idiómák megértésében mutattak a gyermekek jobb teljesítményt, kontextusban pedig hasonlóan alakult a két szemantikai csoportban a válaszok részesedése. Mindez arra enged következtetni, hogy az idiómák szemantikai átlátszósága nem játszik szerepet az interpretációban, hiszen kevésbé valószínű, hogy az opaq idiómákat könnyebb lenne interpretálni, viszont a transzparens idiómák esetében a metaforikus/metonimikus jelentéskapcsolat sem nyújt elegendő támaszt. Meg kell azonban jegyezni, hogy Levorato és Cacciari (1999) vizsgálataiban a szemantikai analízálhatóságot nem csupán a metaforikus-ság/metonimikusság meglétére alapozták. Egy előzetes tesztben megkértek embereket, hogy jelöljék egy skálán az idiómák szó szerinti és idiomatikus jelentése közötti hasonlóságot, illetve távolságot. Ez alapján kerültek be szemantikailag elemezhető kategóriájú idiómákként azok, amelyeknél a szó szerinti és az idiomatikus jelentést nagyon közelinek érezték a beszélők. A vizsgálatom során ezt a tényezőt nem vettem figyelembe, csupán a transzparencia meglétével vagy hiányával számoltam, így mindez okozhatta az eredmények eltérő tendenciáit.

Az idiómák interpretációjával kapcsolatosan az eredmények nem egyértelműek az interpretációs modellek érvényét illetően. A gyermekek által nem ismert kifejezések interpretációs stratégiája az életkorukkal párhuzamosan fejlődik, a kezdeti szó szerinti stratégiát az idiomatikus értelmezés váltja fel. Az idiomatikus interpretáció során tapasztaltak nem erősítik meg a vegyes modell feltételezéseit, miszerint a részeiben elemezhető idiómákat dekompozicionálisan, az opaq idiómákat holisztikus feldolgozással értelmezzük a kontextus segítségére támaszkodva. Ugyanis ebből annak kellene következnie, hogy a transzparens idiómák interpretációja kontextus nélkül sikereesebb, mint

az opaq idiómáké. Az eredmények azonban ezt nem igazolják. Ugyanakkor nem számoltam azzal a tényezővel, hogy a gyermekek mennyi idiómát ismertek már, és megnyit nem a megadottak közül, így nem lehet pontosan tudni azt sem, hogy mennyi ezekből a transzparens és opaq idiómák részesedése, vagyis a szemantikai elemezhetőség mellett az ismertség komponense is szerepet játszhatott az eredmények alakulásában. Így a szemantikai elemezhetőség és ismertség interpretációbeli összefüggéseinek felderítése további vizsgálatokat igényel.

Az idiómák megértésének vizsgálatát a továbbiakban óvodáskorú gyermekek körében kívánom folytatni az idiómák interpretációs mechanizmusainak pontosabb megismerésére fókuszálva.

IRODALOM

- Bernicot, Josie – Virginie Laval – Stéphanie Chaminaud 2007: Nonliteral language forms in children: In what order are they acquired in pragmatics and metapragmatics? *Journal of Pragmatics* **39**, 2115–32.
- Bobrow, Samuel A. – Susan M. Bell 1973: On catching on to idiomatic expressions, *Memory and Cognition* **19**, 295–308.
- Cacciari, Cristina – Patrizia Tabossi 1988: The comprehension of idioms, *Journal of Memory and Language* **27**, 668–83.
- Cain, Kate – Jane Oakhill – Kate Lemmon 2005: The relation between children's reading comprehension level and their comprehension of idioms, *Journal of Experimental Child Psychology* **90**, 65–87.
- Cain, Kate – Andrea S. Towse – Rachael S. Knight 2009: The development of idiom comprehension: An investigation of semantic and contextual processing skills, *Journal of Experimental Child Psychology* **102**, 280–98.
- Cooper, Thomas C. 1999: Processing of idioms by L2 learners of English, *TESOL Quarterly* **33/2**, 233–62.
- Csiszár Orsolya 2008: A kontextus hatása a kollokációk megértésére, in Váradi Tamás szerk.: *II. Alkalmazott Nyelvészeti Doktoranduszok Konferencia kötete*, Budapest, MTA Nyelvtudományi Intézet, 8–17.
- Forgács Tamás 2003: *Magyar szólások és közmondások szótára*, Budapest, Tinta.
- Forgács Tamás 2007: *Bevezetés a frazeológiába. A szólás- és közmondáskutatás alapjai*, Budapest, Tinta.
- Fraser, Bruce 1970: Idioms within a transformational grammar, *Foundations of Language* **6**, 22–42.
- Gibbs, Raymond W. 1992: Categorization and Metaphor Understanding, *Psychological Review* **99**, 572–7.
- Gibbs, Raymond W. 1994: *The poetics of Mind*, Cambridge, UK, Cambridge University Press.
- Gósy Mária 2005: *Pszicholingvisztika*, Budapest, Osiris.

- Katz, Jerrold J. 1973: Compositionality, idiomaticity, and lexical substitution, in Stephen Anderson – Paul Kiparsky ed.: *A Festschrift for Morris Halle*, New York, Holt, Rinehart, and Winston, 357–76.
- Langlotz, Andreas 2006: *Idiomatic creativity. A cognitive-linguistic model of idiom-representation and idiom-variation in English*, Amsterdam/Philadelphia, John Benjamin Publishing Company.
- Lengyel Zsolt 1981: *Gyermeknyelv*, Budapest, Gondolat.
- Levorato, Maria Chiara – Cristina Cacciari 1999: Idiom comprehension in children: Are the effects of semantic analysability and context separable? *European Journal of Cognitive Psychology* **11**/1, 51–66.
- Levorato, Maria Chiara – Barbara Nesi – Cristina Cacciari 2004: Reading comprehension and understanding idiomatic expressions: A developmental study, *Brain and Language* **91**, 303–14.
- Magyari Lilla 2008: A mentális lexikon modelljei a magyar nyelvben, in Gervain Judit – Pléh Csaba szerk.: *A láthatatlan nyelv*, Budapest, Gondolat, 98–120.
- O. Nagy Gábor 1998: *Magyar szólások és közmondások*, Budapest, Talentum.
- Pléh Csaba 1985: A gyermeknyelv fejlődésének és kutatásának modelljeiről, *Pszichológiai Tanulmányok* **XVI**, 105–88.
- Pléh Csaba 2001: Téri megismerés és nyelv, *Magyar Pszichológiai Szemle* **56**, 263–85.
- Pléh Csaba 2006: A gyermeknyelv, in Kiefer Ferenc szerk.: *Magyar nyelv*, Budapest, Akadémiai Kiadó, 753–82.
- Schnell Zsuzsanna 2006: Tudatelmélet és pragmatika, in Gervain Judit – Kovács Kristóf – Lukács Ágnes – Racsmány Mihály szerk.: *Az ezerarcú elme*, Budapest, Akadémiai Kiadó, 102–17.
- Swinney, David A. – Anne Cutler 1979: The access and processing of idiomatic expression, *Journal of Verbal Learning Verbal Behaviour* **18**, 523–34.
- Tabossi, Patrizia – Francesco Zardón 1993: The activation of idiomatic meaning in spoken language comprehension, in C. Cacciari – P. Tabossi ed.: *Idioms: Processing, structure, and interpretation*, Hillsdale/NJ, Lawrence Erlbaum Associates, 145–62.
- Thuma Orsolya – Pléh Csaba 2001: Kétértelműség és dekompozíció a magyar nyelvben, in Pléh Csaba – Lukács Ágnes szerk.: *A magyar morfológia pszicholingvisztikája*, Budapest, Osiris, 39–53.

IDIOM COMPREHENSION IN CHILDREN

MÁRTA ZITA SZÜCS

The aim of this study is to investigate the ability of seven to ten-year-old children to comprehend idiomatic expressions, focusing on the presence of a linguistic context and the linguistic type of the idioms.

There have been studies investigating the role of context and semantic analysability in idiom comprehension in children of similar age (Levorato – Cacciari 1999, Levorato – Nesi – Cacciari 2004). However, there have been no Hungarian research in the field so far, and idioms are language-specific, so I investigate whether the context and semantic analysability has an effect on idiom comprehension in case of Hungarian idioms.

Idioms do not form a homogeneous group, they can be grouped by important linguistic factors. My research is based on the following groups: 1) transparent idioms which are based on metaphors/metonymies and 2) opaque idioms the meaning could not be directly derived from the idiom string.

The aim of the present study is, on the one hand, to collect Hungarian data testing the role of context in idiom comprehension, and, on the other, to check my hypothesis, saying there is difference in the comprehension of idiom types from different groups.

The participants (231; aged 7 to 10) took part in two experiments. In Experiment 1, 30 idioms were used to compile a multiple-choice task without context, while in Experiment 2, idioms were embedded in short stories.

According to the results, the presence of context greatly contributes to the comprehension, showing that context has a significant effect on idiom comprehension. Although the linguistic type of the idiom does not have a significant effect on comprehension.

Ismertetések

SZATHMÁRI ISTVÁN FŐSZERK., ALAKZATLEXIKON – A
RETORIKAI ÉS STILISZTIKAI ALAKZATOK KÉZIKÖNYVE.
TINTA KIADÓ, BUDAPEST, 2008. 596 LAP. (A MAGYAR
NYELV KÉZIKÖNYVEI XV.)

BÜKY LÁSZLÓ

1. A kötetet a főszerkesztő nyitja: Előszó – A Stíluskutató csoportról, az alakzat fő problémáiról, a szócikkek felépítéséről (5–12). A megnevezett csoport eleinte stilisztikai tanulmányokkal jelentkezett szintén Szathmári szerkesztésében: *Hol tart ma a stilisztika?* (Nemzeti Tankönyvkiadó, Budapest, 1966.; *Stilisztika és gyakorlat.* Nemzeti Tankönyvkiadó, Budapest, 1998.) A tanulmánykötetek érdemi méltatást kaptak, például I. Kemény 1998a; Szabó 1999; Büky 2000a. A mintegy harminc főt számláló kutatócsoport munkássága azonban nem színesítette különösebben az egészében kissé szürke hazai stílus kutatást (vö. Büky 2000b: 376), talán ez is vezette a csoportot az alakzatlexikon összeállításához. A szerkesztő a magának föltett kérdésre („Miért választottuk központi témául a továbbiakban az alakzatokat?”) végül is általánosságokat mond, pl. „[...] az alakzatok átfogják szinte a teljes kommunikációt”, és kifejti: „[...] segít az alakzatok kutatásához a kibővült nyelvtudomány, a kiszélesedett stilisztika, a megújult irodalomelmélet” (6), illetéknéppen a stílust kutató csoport neve nincs teljes összhangban munkálkodásával. Az alakzatok mint a nyelvi megformálás alapmintái természetesen lehetnek stílust alakító tényezők, az Előszónak azonban az alakzatok leírásának, rendszerezésének kérdéseiről szóló részében a szerkesztő meglehetősen távolságban látszik lenni attól a stílusfelfogástól, amelyik immár kiállta az idők próbáját – vö. Péter 1996; Kemény 1998b; Büky 2005 –, így azután az alakzatoknak a trópusokhoz tartozása ugyancsak nehézkes magyarázatú: „[...] mindkét csoport funkciója azonos: a kontextustól függő hatáskeltés” (8), hiszen a trópusok mint olyanok stílusalakítási szerepe ugyanúgy mutatkoz(hat) meg, mint minden más nyelvi egyediségű (diszkréttségű) elem, tudniillik a különböző szövegek összehasonlítása révén vehetők észre, minthogy „A nyelvi stílus lényegében viszonyfogalom, valamely standard nyelv (»Hochsprache«) stílusai egymásra vonatkoztatva különíthetők el és ragadhatók meg [...]” Péter 1996: 377). Az ún. hatáskeltés a szövegek és szövegművek egészének tulajdonságai, ha a befogadó elvégzi a nyelvi elemek előfordulási eseteinek a (Péter Mihály kifejezését használva) standard nyelv különböző megvalósulású szövegeinek önkéntelen vagy tudatos egymásra vonatkoztatását. Ezt figyelembe véve a gondolatalakzatok az alakzatok halmazán kívül vannak, viszont ha nyelvi formáltságuk megragadható, az alakzatokhoz sorolhatók. Egyes retorikákban – amint Szathmári erre ki is tér (8) – nincs gondolatalakzat, vagy a pragmatikai csoporthoz van téve. A gondolkodási formák látszólag a gondolkodási alakzatokból fejlődnek ki, de a gondolatalakzatok nem föltétlenül alkalmasak (és szükségesek) a gondolkodási formákhoz – I. Fónagy 1990: 39–40 –, ezért alighanem helyeselendő, hogy az alakzatok leírásának, rendszerezésének kérdéseit ismertetve a főszerkesztő elmondja, az alakzatokat nem taxonómikus besorolásban,

hanem szemantikai, pragmatikai szempontúban kell/lehet leírni, „[...] utalva az alakzat grammatikai struktúrájára, a kiterjedésére, a határaitra stb.” (9), e törekvés következtében a gondolatalakzatok is megfelelő teret kapnak. – A retorikai rendszerezésben általában bonyodalmakat okozó ún. változáskategóriák alkalmazásakor az „eltérés” fogalmát használják a kézikönyv szerzői, ám az Előszó szerint „[...] az erőltetettséget, a kérdéses kategória mindenáron való megjelölését [...] kerültük” (9), ami ugyancsak üdvözlendő, ugyanis minden „eltérés” voltaképpen a megállapításához használatos grammatikától függ, sem erre nem található utalást, sem a nyelvtan fontosságáról általában. Az „eltérés” bizonyos paralingvisztikai grammatika szerint jön létre, illetőleg azzal állítható vissza (mondható így:) szabályos üzenetté. Az ilyen, az információelmélet értelmében vett üzenetnek magasabb a hírértéktartalma, vö. Fónagy 1970. Az alakzatnak mint nyelvi elemnek előfordulási valószínűségei kapcsolatba hozhatók a statisztikai valószínűségeen alapuló Andrej Andrejevics Markov-féle folyamattal, illetőleg a még 1949-ben kidolgozott információelmélettel, l. Shannon – Weaver 1986: 59–65 et passim. Ezért azután valamely alakzatnak mint olyannak a szövegben való megléte a más szövegekhez való viszonyítás révén észlelhető előfordulásának várhatósága és valószínűsége kapcsolataiban hordoz eleve hírértéket, amely esetleg más tényezőkkel együtt valaminő stílusjegyként értékelhető. Mindenesetre az adiectio és a detractio, az immutatio és a transmutatio – hagyományos megítéléssel: a négy nyelvi erény – természetesen így is megfelelő alapjelenségek az alakzatok rendszerezéséhez, leírásához.

A kézikönyv szócikkeinek fölépítéséről az Előszó tájékoztat (9–10). A címszavak kiválasztásakor viszonylagos teljességre törekedtek, mintegy százötven alakzat van és száz fölötti az utaló címszó. Szerencsés döntése volt a munkacsoportnak, hogy a hazai gyakorlatban használatos magyar vagy magyarossá alakult neveket – ha voltak ilyenek – használja címszóként, s hogy az alakzatok idegen neveit – ha vannak – is közli (görög, latin, német, francia, angol, orosz a sorrend). A kézikönyvjelleget erősíti, hogy egyes elméleti kérdések tárgyalását a nekik megfelelő címszó alatt a szócikkek közé sorolva keresheti meg az olvasó, pl. *alakzat*, *mondatalakzat*, *metafora*, az ilyen részeknek tanulmány jellege van, míg az alakzatokat bemutató egységeknek leíró, közlő; a főszerkesztő meg is írja ezt, valamint azt is, hogy a szerzők más-más fogalmazásmódja „kiütöközik” (11).

A szorosabb értelemben vett alakzatokat elnevezés(ek) után értelmezések követik, illetőleg az elnevezések magyarázata, alakulástörténete, s rendszerint eligazító példa. Ezután az alakulatnak „[...] mint működő [?] nyelvi-stilisztikai eszköznek a bemutatását [...]” írják meg a szerzők; „[...] különösen nagy hangsúlyt helyeztünk az egyes alakzatok funkcióinak bemutatására” – tájékoztat a főszerkesztő, s hozzáteszi, hogy „Korszerű példaanyaggal igyekeztünk élni [...]” (10), a „korszerű” mindössze azt jelenti, hogy nemcsak szépirodalmi, hanem köznyelvi szövegdarabokat is használnak a jelenségek szemléltetésére. Némelyik példa ennek ellenére toposz: a „nem t’om milyen emberek” (367), l. Víg 1981: 512; „a szokatlan szókra | Elképedt” (281): l. Fónagy 1975: 450; a „Kóbor kutyaként jár a szél” (266) korábban: MStilV. 117. A reklámokból kimetszett szövegdarabok a későbbi olvasóknak esetleg nem lesznek már érthetőek: *Te mindenre gondolsz. Férfiasan tökéletes* (389).

2.1. Az alakzatoknak a kötetben található leírása nemcsak azért jelentős, mert a VirLex. óta ilyen részletezésű és ilyen (a nyelvészetben jobbra otthonos) munkatársakkal egységessé kimunkált és leporolt leltárkönyve a hazai tudományosságban nem volt a retorikai alakzatoknak, hanem azért is, mert – a bölcsészutánpótlás látványos egyetemi hanyatlása idején – sok év tudományos eredményeinek rögzítése is. Ezt a lexikont még be nem látható ideig fogják forgatni azok is, akiknek a mostani képzérendszer miatt előbb-utóbb hiányozni fog sok nyelvészeti és azzal kapcsolatos ismeret. Ha új kiadása lesz a műnek, ahhoz talán minden megjegyzés hasznos lehet.

Az alakzat mibenlétét tárgyaló szócikk (23–61) számos részre oszlik: Alakzat és grammatika, Alakzat és norma, Alakzat és poétika, Alakzat és pragmatika, Alakzat és retorika, Alakzat és stilisztika, Alakzat és szemantika, Alakzatfunkciók. E téma- és kérdéskörök kidolgozása mutatja az alapos áttekintő munkát, amelyet azután a szerzők az egyes alakzatok tárgyalásában nyilván hasznosítottak, a főszerkesztő ír is az előkészítő évek rendszeres tanácskozásairól, amelyeken megvitatták a fölvetődő kérdéseket. (11). Az áttekintések tárgyilagos, tömör tanulmányokat eredményeznek, így van például az Alakzat és stilisztika című részben is (50–4), hasonlóképpen a Retorika és stilisztika szócikkben (502–5). A tárgyilagosságra való dicséretes törekvés – nemcsak ebben a most említett szócikkszakaszban – némelykor akadályozta azoknak a jelenségeknek a kiszűrését, amelyek kívánatosnak tűnnek. Az alakzat és stilisztika összefüggése kapcsán például ez olvasható: „Gáspári László meghatározása szerint »a retorika eljárásai nem előíró, hanem az élménytől-szándéktól vezérelt műveletek, s így a különféle alakzattípusok funkcionális együtteseik pragmatikai-kommunikatív tényezők következményei«. Majd hozzáfűzi: »a társuló alakzatok komplex együttese (a nyelvi rendszer kínálta megoldásokkal) stílárisan rendelődik alá az élménynek, mely funkcionálisan szabja saját arculatához szükséges (és lehetséges) megjelenítő alakzatait, az alkotói magatartással formálja a módszert, és ezen keresztül vetül a stílusra. A stílus a grammatikai és szemantikai motivációk hálózatában ezáltal grammatikai formával kódolt pragmatika is« (Gáspári 2003: 5)” (52). Az efféle, meglehetősen mesterkéltné fogalmazású és főként nem vagy alig értelmezhető megállapítások aligha vannak hasznára az elméleti megalapozásnak, amint általában a magyar tudományosságnak sem, részletesen kifejtve l. Büky 2004. Sajnálatos módon az Alakzat és stilisztika tárgykörét lezáró mondat is hasonlóképp homályos a stílus bármely meghatározásának figyelembevételével is: „»az alakzatok mindenkor aktualizált funkciója a szöveg létrejöttében megnyilvánuló stílus« (Gáspári 2001: 24)” (53). Hasonlóképpen: „Ha pedig »az inventiót és az elocutiót módszernek (szabálynak, műveletnek) tekintjük, a retorikában testet öltő formális lehetőségrendszer működése [!] során funkcionálissá válik, és a retorika szükségképpen átfordul stilisztikába. Retorika és stilisztika a műalkotást illetően a kompetencia és a performancia olyan kölcsönviszonya, amely egymástól elválaszthatatlan két aspektus. (Gáspári i. m. 38. – A kiemelések tőle [valók]!»” (33). Nehéz megérteni, hogy egy „formális lehetőségrendszer” miként működik, s eközben hogyan válik funkcionálissá, továbbá az említett kölcsönviszony miként lehet egyszerre két (!) aspektus...

Azzal is nehéz megbirkózni, hogy „»az alakzat egyszerre művelet és szerkezet (Tolcsvai 2003: 218)«” (53), mégha ez bele is illik a kognitív stilisztikai fölfogásába, hiszen természetes, hogy minden – mondjuk így: – tekhné valamilyen szerkezet kialakításával jár, de az (ebben az esetben: nyelvi) eljárás leírása nem feltétlen jár együtt az eredmény leírásával, már pedig a stilisztika voltaképp az eredményt írja le (vagy legalább is ír róla). – A kognitív nyelvészet nézeteiből jut az összefoglalásba is: „[...] az alakzatok olyan kétarcú, kognitív pragmatikus és ismeretelméleti kategóriák, amelyek egyfelől generikus jegyekkel rendelkező egyetemes formák, másrészt a konkrét funkció függvényei, azaz csakis egy adott szituációban és szövegben funkcionálnak” (uo).

A metafora szócikke (390–402) mértéktartóbb, a kognitívmetafora-elmélet kapcsán az ún. fogalmi metaforák kialakulási folyamata ugyanis akként vet föl kérdéseket, mint minden (kreatív) metafora – állapítja meg a szócikk szerzője (401), akinek áttekintése valamelyest eklektikus, némely helyen az impresszionista stilisztika jegyeit mutatja: a metafora szépségéről szól (390); nem említi a grammatikai metaforákat; a szöveg(mű)ben némelykor megvalósuló metaforarendszert. A grammatikai metaforák említetlensége kapcsán megjegyezhető, hogy a szolecizmus önálló szócikk, ennek utalásai között sem szerepel a metafora; az antiptózis – amely egyúttal szolecizmus is – nem szerepel. Fónagy Iván nézeteit említve (397, 398) nem tűnik ki Fónagy – vagy más kutatók, így Mircea Borcilă (1997) határozott véleménye arról, hogy „Hol szűk a kognitív elmélet?” (Fónagy é. n.: 205–10. Egyébként a szócikk szakirodalmi jegyzékéből hiányolható Fónagy 1982.

A megszemélyesítés szócikke szerint: „[...] poétikai fikció, melynek során elvont fogalmak és dolgok antropomorf ábrázolást nyernek [...]” (381); a szerző úgy látja, a magyar szakirodalom megszemélyesítésnek nevezi a perszoniifikációt (amely „az emberiesítés eszköze”) és „az animációt, megelevenítést (amely élettelen dolgot vagy fogalmat hoz kapcsolatba nem emberi élőlényel)” (i. h.). Ezekkel „ellenkező előjelű [?] folyamat játszódik le a tárgyiasításban. Ennek folytán az élő az élettelenre jellemző tulajdonságokat kap” (i. h.) Kijelenti még a szerző, hogy a megszemélyesítés nem vezethető le az allegóriából, illetőleg a metaforából. „Immutációs gondolatalakzat, amennyiben az antropomorf fikció helyettesít egy dolgot vagy dologi tényállást” (uo.). A további, meglehetősen körmönfont fejtegetésre immár nem kitérve megjegyzendő, hogy a szerző szerint „A perszoniifikációval és az animizációval ellenkező előjelű folyamat játszódik le a tárgyiasításban” (i. h.), illetéknéppen nyilván azt sem tartja metaforának a szócikk megírója. Pedig bizony mindez metafora a megszemélyesítéssel egyetemben. Fónagy Iván (1982: 306) írja: „Az értelmezés vagy azonosítás drámai formája a megszólítás, amely a szimbolizált tárgyat jelenlevő élő személyként tünteti fel (→apostrophé, megszemélyesítés)”; Kemény Gábor (2002: 116, 118) álláspontja szerint is metafora a megszemélyesítés és a tárgyiasítás is „[...] teljes jogú és értékű metafora [...]”. Nem nehéz belátni: „A metafora antropomorf: a növényt, az állatot, az élettelen és főként eszmei tárgyakat humanizálja, emberi szférába vonja” (Fónagy 1982: 314). A metafora legnyomatékosabb fajtának nevezi a personificatiót Szabó – Szörényi 1988: 157. A megszemélyesítés szócikke után nincs utalás a metaforára, a

metaforánál pedig a megszemélyesítésre, ami az egyforma megítélést jelzi, amelyet viszont eddig sem és a jövőben sem várhatni.

2.2. „Korszerű [?] példaanyaggal igyekeztünk élni [...]” – írja az Előszó szerzője, ami bizonyára azt jelenti, hogy nemcsak klasszikus irodalmi anyaggal szemléltetnek, hanem különféle mai nyelvhasználati rétegekből is, a szócikkekben szereplő példaanyag megfelelő, legfőljebb a szlengből és reklámyelvvezetből származó példák avulása nem lesz hasznára az elkövetkező évek olvasóinak.

Némi leleményesség már most is kell néha, pl. a „Ksz.” forrásjelzést (286) a „Forrás = Hernádi Miklós: Közhelyszótár. Aranyhal Könyvkiadó. Bp. [é. n.]” adatsorral kell azonosítani, azután Hernádi munkájában a *barát* címszónál keresni – legalábbis az első kiadásban: Gondolat, Bp., 1985. (Ugyanezt a kötetet másként is jegyzik a könyvben, pl. 310.) Vannak szócikkek, amelyekben viszont „Ksz. = Hernádi Miklós: Közhelyszótár. Aranyhal Könyvkiadó. Bp. [é. n.]” található, pl. 310. A kiadás éve egyébként: 2001. – A „Magyar Demokrata. 2002. 21.” megfejtése talán 21. szám, l. 356; másutt „Magyar Nemzet. 2005. június 8.” mintájú az illetén forrásjelöllet. – A Szabó G. Zoltán – Szörényi László: Kis magyar retorika kötet adatainál nincs jelölve (385), hogy az 1997. évi a második kiadás. – A „www. Silva Rhetoricae” forrásmegadása és leírása (467, 537) nem egységes, másutt ez követi: „<http://humanitics.byu.edu/rethoric/silva.htm>” (335, 403, 409), ismét másutt: „Burton, Gideon O.: Silva Rethoricae. <http://humanitics.byu.edu/rethoric/silva.htm>” (335), különben a http-adat aláhúzás nélkül könnyebben olvasható, ilyenek vannak is a kötetben, például: 469. (Erre a forrásra van még közlésváltozat: 467.) – Többféle változatban található a bibliai szövegdarabok megjelölése is, pl. „Arcanum Adatbázis [Kft.], 1997” (402), amelyben az adattároló lemezeket kiadó cég van csupán megnevezve, holott kiadványáról van szó: Biblia, ver. 5.0. Budapest, 1997 [Arcanum Databases CD, ver. 5.0], ez három (!) magyar (és angol, héber, görög, latin, német) nyelvű bibliafordítást tartalmaz. Másutt: „Biblia, Róm.XI” [ø: Róm. XI] (471), s vannak egyéb változatok is (202, 224, 226; 334, 444, 533, 537; 576 stb.). – A Világirodalmi lexikon egyik, ötven lapnyi szócikkének egyik belső címe szerepel csupán (543).

Ritkábban elírások is mutatkoznak: egy Zinyi-idézet ponttal záródik, az eredeti nem (462), efféle apróság többször előfordul; *Szegedi Maszák Mihály* (402), de (helyesen): *Szegedy-Maszák Mihály* (472); „Hazádnak rendületlenül | Légy híve [...]” van az epanasztrofé szócikkében (199), de a chiazmuséban (a hagyománnyal ellentétben *kiazmus*-t ír a kötet, vö. Laczkó – Mártonfi 2004) a 335. lapon ugyanebben rövid *ü* látható: *rendületlenül* (335). Néha hiányzanak a dőlő betűs kiemelések: „az elpiruló zavar” (179), „ránkmaradt sic (!) ige” (200). Téves írású „Bach H-moll miséje” (ø: h-moll).

Némelykor pontatlanságok akadnak a forrásszövegekben. A 466. lapon pl. „Látjátok feleim szemetekkel, mik vagyunk [...] (Halotti Beszéd és Könyörgés – Benkő Loránd értelmezése szerint, 1980)”. Ez az értelmezés (Benkő 1980: 55) azonban: „Látjátok, feleim, szemetekkel, mik vagyunk [...]”. Másutt pontosabb az innen vett idézet (258), mindössze fölöslegesen ponttal záródik. (A becses nyelvemlék megnevezésének csak első betűje írandó nagybetűsen, vö. Laczkó – Mártonfi 2004.) Megesik, hogy egy

szerző más-más néven szerepel a szócikkben: *Isidor von Sevilla* [!] a homoloteleuton tárgyalásában (294), az entimémáról írottakban *Isidorus* (193), a megszemélyesítésről szóló részben *Izidor* 361); a magyar szakirodalomban a *Szevillai Szent Izidor* a szokásosabb (az *Isidorus Hispalensis* vagy *Hispanensis* mellett). – A *Quintilianus* név genitívusban lévő alakja van szerzői név gyanánt feltüntetve: *Quintiliani*: [sic] (158).

A kötet szerzőinek már említett fogalmazásbeli különbségei kapcsán elmondandó, hogy vannak olyan nyelvhasználati-stiláris jelenségek, amelyek csaknem mind egyiküknél (használjuk az egyszer már idézett szót:) „kiütöközik”. A referenciális azonosságot többnyire fölöslegesen (pleonazmus) jelzik az *adott* szóval, példák (teljeség nélkül): 5, 7 (2x), 10; 31, 52, 68; 70, 75, 81; 153, 186, 227; 268, 278 (2x), 280; 317 (3x), 318, 387; 397 (2x), 397; 398, 413, 415; 417, 431 (2x), 432; 457, 431, 469; stb. Hasonlóképpen fölösleges a gyakori *egyfajta* (82, 268, 316, 398 stb.). Néha az *ami* (66) névmás szerepel az *amely* helyett, az *amennyiben* (356, 381) van a *ha* helyett (barbarizmus). A sajtónyelv módjára gyakori *egyértelmű* használata (35, 45, 53; 60, 179, 271; 318, 331, 455; stb.) és a jobbára szintén innen származó divatos köznyelvi neologizmusok rendre felsorakoznak: *felhasználóbarát* (10), *felvállal* (5), *függvény* (25, 53), *köszönhetően* (80), *kötődik* (53, 273), *működik* (és származékai: 6, 10, 53, 178; 293, 329 stb.), *olvasat* ’értelmezés’ (67), *úgymond* (272, 394), *sarkított(an)* 419; a jelenség itt-ott a helyesírásban is megmutatkozik: 2004. 01. 08. (132), *Magyar Irodalmi Lexikon* o: *Magyar irodalmi lexikon* (447), *Néprajzi Lexikon* o: *Néprajzi lexikon* (447) stb.

A befejezett melléknévi igenevek használata (jelzőként, állítmányként) is – szolecizmus – megemlíthető: *begyakoroltabb* (178), *elfogadott* (14, 18), *ismert* (6, 415 2x, 540) *megosztott* (154); *megengedett* (468, 469), *szabályozott* (278) stb. A szakmai zsargon is föllehet: *megközelítés* (6, 320), *közelítés* (268), *megközelítésmód* (503), ezeket nyilván hatásosabbnak (eufemisztikusabbnak) vélik a ’(tudományos) vizsgálat ~ kutatás’ kifejezésére; hasonló a paradoxont tartalmazó *empirikus szövegvizsgálat* (329). Van pongyola ellipsis: *A kiemelés Gáspári Lászlótól!* (32), *A kiemelések tőle!* (33), pongyola metaxis: „A liège-i retorika egyetért a Weörestől [W. Sándor] idézett gondolattal” (406).

2.3. Az alakzatok példáinak elemzése, hatásuk megmutatása sokszor nem éri el azt a meglehetősen magas szakmai mércét, amely maguknak az alakzatoknak a leírásában tapasztalható.

A hangszimbolika kapcsán olvasható például, hogy „A *satnya* pejoratív jellegét erősíti a *tny* kellemetlen hangzású hangkapcsolat” (262). Nos: több *-tnya* végződésű (és *-tnye* hangcsoporttal befejeződő magyar szó) sincs, a szó belseji *-tny-* szintén ritka: *kotnyeles* (l. VégSz.), *Kotnyek* (tn.). A *t/nyt* szembenállást B. LŐRINCZY (1979: 37; 225) nem is tart számon; az *nyt/t* szembenállásra két példa van: *ihanyt* (acc.), *kénytelen*. Ilyeténképpen a *-tny-* hangkapcsolatnak aligha ítéltető meg hangszimbolikai szerepe, hiszen ahhoz azonos képzettársításos helyzeteknek bizonyos gyakoriságú ismétlődése lenne szükséges. Egy hangcsoport ritkasága miatti szokatlanságból fakadhat a szócikk írójának egyéni benyomása (már szó esett az impresszionista stílusvizsgálatról, amelynek ez eset is jelenvalóságát mutatja).

Ugyancsak a hangszimbolika szócikkében olvasható, hogy „[...] ritmus jön létre fiktív szavak alkotásával” (263), ez nyilván elfogadhatlan kijelentés, és nem is kapcsolódik sem a ritmushoz, sem a Weöres-idézet szövegéhez: „kudora panyigai panyigai | kudora ü [...]”. Egyetemi doktori értekezésében éppen Weöres Sándor írta, hogy csupán a ritmus meg a zeneiség az ilyen fajtájú versei születésének indítója – „Egy jambikus versforma dongott a fejemben” (Weöres 1970: I, 235) –, s azután következik a nyelvi anyag.

Egy-egy szövegmondatrészlet kapcsán más helyen is meglepő állítások olvashatók a ritmusról, illetőleg a rímelésről: „A *nem követtem el* ritmikája (*tá ti-tá-ti tá*) tiltakozó hatású lehet, az *elkövettem (tá-ti-tá-tá)* lezáró spondeuszai pedig mintha a beismerés tudatával hangoznának” (106). A krázis szócikkében *t’om* ’tudom’ szóalakját „[...] Petőfi a szótagszám miatt használja” (367), nos ezt a szinkopét – ebben a szócikkben is megvan ugyanez a példa (559) – a költő a kifejezés egészének stílárius velejárási miatt használta, őt aligha kényszerítette a szótagszám valamire is... (Hasonlóképp szól erről a szöveghelyről mint barbarizmusról másutt a kötetet: 140.) Egyébként a krázist tartalmazó szóról ebben a szövegmondatban „– *Mija?* – szolt rá a juhász” az elemző úgy gondolja, hogy a hiátustöltő és [...] az *az* szó végi [ɔ: szóvégi] mássalhangzójának kiesése együttesen eredményezi a *mija* alakot” (368). A tájnyelv mutatja, hogy a jelen esetben szükségtelen a *mijaz* szó végével (is) foglalkozni: *mija* ’mi az, tessék’ (ÚMTsz. *mi*² a.; vö. ÚMTsz. *a*¹; *a*²), a stílusjegység miatt szerepel a szó a Móricz Zsigmondtól való példában.

A hiátus szócikkében több (öt) példa helytelen, így az „Amit raktak délig, leomlott estére, | Amit raktak estig, leomlott röggelre” szövegmetsetben nem keletkezhetik a megjelölt helyen külső hangúr, hiszen a hanglejtésrend a négy szövegmondategységet elkülöníti. Talán az íráskép befolyásolta ebben a szócikk íróját. Az egyik jó példa – „szókra | Elképedt” – megvan Fónagy Iván (1975) lexikoncikkében.

Ugyanígy elfogadhatatlan a metatézisek példáinak magyarázatában, hogy Arany János versrészletében – „Jön az ebéd sorja, csörög tányér, *kalán*: | Ez a kis haragost megbékíti talán?” – „A *kanál* helyett a *kalán* bizonyára a rímelés céljából adódott. A mai roma családnevek között is gyakori a *Kalányos* (a ’kanálfaragó’ [...])” (409). (Egyébiránt a cigány családnevek említése érdektelen.) A *kanál* ~ *kalán* metatézist már Szenczi Molnár Albert (1610) feljegyezte. A görög természetfilozófusok (Empedoklész, Parmenidész, Anaxagorász) mechanikus fölfogása, hogy a természetben a változások elemek felcseréléséből és összerakásából adódnak, voltaképpen a metaplazmusok észrevétele ennek a nézetnek eredménye volt. Arany János a Toldiban használja a *kanál* szóalakot is: „[...] Vesztenél, ha tudnál egy vizes *kanálba* (2: 12)” ATsz. *kanál* a. Arany János kapcsán érdemes megjegyezni, hogy a XIX. század vége felé megjelenő szólás- és közmondásgyűjteményekben (Margalits Ede, Sirisaka Andor) lényegesen gyakoribb a *kanál* alakváltozat előfordulása. – A metatézis ebben az esetben – mint a retorikai alakzatok példáiban sokszor – jelenséggént végül is megvan (a nyelvben vagy a szövegben), viszont a hangsoportcsere nem mint jelenség és nem mint (végrehajtható) művelet valósul meg, hanem a szövegmű egészének stílusjegysége – amely számos tényező végeredménye – kívánja meg egy nyelvi jelenség (jelen esetben a *kalán* szó)

alkalmazását a szövegmű megalkotásának idejében hozzá tartozó konnotációkkal. Tehát nincs eredeti, változtatás nélküli szóalak, amint a szócikkben olvasható; megjegyezhető, hogy már a BesztSzj.-ben is *kalán* van, továbbá a SchlSzj.-ben, a NagyvgI.-ban é. í. t., l. RMGl. *kanál* a. A szó sokáig két változatban élt, l. TESz. *kanál* a. Hasonlóképp mindehhez az a magyarázat, amely a *uborka* és az *ugorka* főnevek között lévő, a *-g* (ɔ: -g-) és *-b-* szóbeljeji magánhangzó miatti különbségben látja a stílushatást, nem két szóalak imént említett tulajdonságaiban (405). A szót Mikszáth Kálmán (1963: 166) is használja bizonyos népi beszédmódot éreztetve 1875-ben (tehát még Arany János életében) és anélkül később is (Mikszáth 1969: 98). Utóbbi írásáról a kritikai kiadás „Az előadási modor élőbeszéd-szerű jellegzetességei”-t említi (Nacsády 1969: 309).

Többször mutatkozik mértékletesség az újszerű, önálló nézet(rend)ek esetében. A parallelizmusok rendszerezése kapcsán a szócikk írója szerényen megjegyzi, hogy csak próbálkozás, mivel véleménye szerint nincs egységes szempontú, valamennyi fajtát átfogó rendszerezés (442). A kettős szillogizmusról írottak zárásában is van némi visszafogottság: „[...] érvelő szövegek szabatos gondolatmenetének [?] implicit komponenseit meggyőzően képes reprezentálni; a költői szövegek értelemszerkezetének feltárásában azonban – a pragmatikai előfeltevések különbségei [?] és a poétikai tényezők szövegszervező, szövegépítő hatásai miatt – nem minden esetben vezet egyértelmű [?!] eredményre” (332). Ehhez figyelembe veendő, hogy „[...] alakzatok absztrakt gondolati munka termékei. Ugyanakkor az is kétségtelen, hogy az absztrahálás más minőségű, mint a fogalmi absztrakció. Mindenekelőtt más szinten, a tudatos gondolkodás szintje alatt zajlik. Még lényegesebb ennél, bár összefügg vele, hogy a gondolatalkázat mást ragad meg, mást von el a konkrét összefüggésekből, mint a fogalmi gondolkodás” (Fónagy 1990: 32). Ilyeténképpen – azt is tudva, hogy ún. kettős szillogizmus voltaképpen nincs – a szócikk sincs a kötet hasznára, ugyanis a megírója először olyan gondolatalakzatnak tartja a kettős szillogizmust, amely „[...] arra készíteti az olvasót, hallgatót, hogy a *de* kötőszóval kapcsolt tételeket [!] nyelvileg ki nem fejtett, azaz implicit információkkal egészítse ki. A kettős szillogizmus olyan elvi jelentésszerkezet [?], (kiinduló szerkezet) elnevezése, amelyben a *de* kötőszó nem két kijelentés (propozíció), hanem két szillogisztikus érvelés viszonyát jelöli/hozza létre” (328), később: „A kettős szillogizmus a szövegben kifejtett és ki nem fejtett információk együttesében ellentétet kifejező alakzat. Működésében [!] a tételek szerinti és a sorrendjük szerinti rendszer ok-okozati összefüggései jelennek meg” (329). A *de* kötőszó e tekintetben megalapozatlan szerepköréről l. Büky 2003.

„A viszonyok viszonyaként felfogott szöveg(darab) Békési Imre számára – írja a szócikk összeállítója – elvi alapokon nyugvó módszertant dolgozzon ki a két szillogizmus tételeinek, megállapításainak reprezentálására. A szerző – Petőfi S. János TeSWeST elméletének [ɔ: TeSWeST-elmélet] elveire alapozva – együtt vette számításba a kimondott vagy leírt információkat az értelmezésben a ki nem mondott, le nem írt, csupán odaértett információkkal [ɔ: információkat]” (329). Nyilvánvaló (eltekintve az *információ* szó jelentésének tisztázatlanságától): a nyelvi formában meg nem jelenő kijelentéseket (itt talán ez az *információ*) vizsgálni csupán a kutató saját elképzelései alapján lehet, ezáltal azután bármely szillogizmus valamelyik részéhez konstruálható új

és új szillogizmus. (Tudomány)etikai jelenség mindezzel kapcsolatban, hogy Békési a kettős szillogizmusról, amelyet, amint írja, tizennyolc éve vázolt fel, elmondja, [...] ma már többet tudunk, az a hazai érdeklődés kiterjedése mellett (vö. NAGY L. 2008.) nem kis mértékben az internetnek köszönhető” (Békési 2009a: 202); ebben az idézetben a szakmai hivatkozás éppen az Alakzatlexikon szócikke, amelyiknek szerzője pedig Békési Imre évtizedig (beosztott) munkatársa (Békési 2009b: 34). – A kettős szillogizmust egyébként némileg ismét másként mutatja be Békési (2009b: 37): „Az elnevezés arra utal, hogy a természetes [?] szövegek érvelő gondolatmenetében a deduktív következtetés nem csupán egyetlen szálon futhat le, hanem igen gyakori a kettősség [?]; főként olyan ígétípusok esetében, amelyek jelentése – ha ellentétes szerepet kapnak [?] – megokolás nélkül hiányos [?] maradna (pl. ..., *de nem válaszolt, mert...*)”.

Egyébként a szillogizmus szócikkének olvasása kételyeket támaszt az elméleti megalapozottság tekintetében; a szerző egyebek mellett ezt írja: „A modern logika kidolgozója G. Frege. (I. Kant és G. W. F. Hegel a dialektikus logika megalkotói, ezzel az iránnyal itt nem foglalkozunk.) A modern logikában az érvényesség és a helytállóság fogalmát érvényesítik a szillogizmusok elemzésében” (536). Arisztotelész a kategorikus szillogizmusok elméletét alkotta meg, Frege a szimbolikus logika rendszerének kidolgozója volt, Begriffsschrift (címkezdetű) műve 1879-ben egy másodrendű logika, amely magában foglalja a klasszikus elsőrendű logikát, vö. Ruzsa 1980: 7–13. Hegel és Kant ismeretelméleti munkássága más, Hegel teljes lét- és ismeretelméletét logikának nevezte.

A kommutációt bemutató egyik példa és a benne mutatkozó jelenség kifejtése abúzus: „*In memory Szomoró – van szomoró memory.* (Tandori Dezső versének címe) A verscímben a két ismétlődő elem egyikét a *Szomoró* tulajdonnév és a ’szomorú’ jelentésű *szomoró* melléknév alkotja is, ellentételezi is; a latin nyelvben (in memoriam) frazeológiailag kötött *In memory* kifejezés párja a ’memória’ jelentésű *memory*. A szemantikai-szintaktikai átvértelődések ellentétei teszik hatássá a sorrendi cserét” (345). Nos: az írásképből mindössze egy elem ismétlődik (*memory*), hangosan a *Szomoró* és a *szomoró*, valamint a *memory* /’meməri/, de ez utóbbinak nincs jelentősége. A *szomoró* hapax legomenon, feltehető: ’Szomoró módú’ jelentésű, és az *In memory* jelentése kapcsán felidéz(het) a *szomorú* ’tristis’ szót és ennek jelentését. Vagyis körülbelül a szövegmondat ezt jelenti: ’Emlékezés Szomoróról – van Szomoró módú emlékezés’, s így még némi finom és humoros barbarizmus is van benne. A latin szerkezet és a szemantikai-szintaktikai átvértelődés említése nem értelmezhető.

A reddíció „Helye szerint állhat [...] a verssor vagy a mondat elején és végén” (494), a „verssor” nem nyelvészeti kategória, amint tulajdonképpen a „mondat” sem; egy helyütt „mondategész” szerepel (348), amely grammatikai terminus; a szerzőknek a megnyilatkozás, a szövegmondat és a rendszermondat fogalmainak használatára nem mutatkozik fogékonysága.

A detrakció tárgyalásában az „entrópia” fogalmának tisztázatlansága látszik, ez az alakzat „A mai stilisztikában a nyelvi tömörítés, az entrópia eszköze” (147), nos: az elhagyás nyilván nem a stilisztikában eszköz, hanem a stílusban. Azonban az entrópia voltaképpen a véletlenség, a keveredés fokmérője. A fizikai rendszerek tulajdonsága,

hogy egyre csökken a szervezethegységük, egyre keverttebbekké válnak. Az információforrás entrópiáját (a választás szabadságát, az információt) kiszámítva az összevethető az entrópia maximális értékével, a viszony a relatív entrópia. Az egy mínusz relatív entrópia ($1 - E$) mennyisége a redundancia. Az angol nyelvre számított redundancia 50% körül van (Shannon – Warren 1986: 24). Az információ annál nagyobb, minél jobban megegyeznek egymással a különböző esetekhez tartozó valószínűségek, nő a hírérték, ha az esetek száma növekedik, azaz: ha minden választás egyformán valószínű, akkor minél több a választási lehetőség, annál nagyobb a hírérték. – Meglepő megállapítás van ugyanebben a szócikkben Adynak a Párisban járt az Ősz című versének első strófájáról: „Itt a 'halál' megnevezésének elhallgatása adja a detrakciót” (146). Nem tudhatni, mi lenne a 'halál' megnevezése, ám szóban forgó versdarabban nincs elhagyás. Király István (1970: I, 478) elemzésében a „halál sejtelmé”-t a második versszak hozza, minthogy az szól „arról, hogy meghalok”. Efféle példa jobban mutatja az elhagyást: „[...] a víz sárgán *lapúlt, sunyított és figyelt* [...]”, ugyanis az ebben lévő trópusban látens a 'kutyá' jelentésű rész (**a víz kutyaként ~ kutyá gyanánt*), l. Büky 1997: 58.

A hasonlatot szemléltető példák egyikénél nem volt eléggé körültekintő a szerző: „Kóbor *kutyaként* jár a szél, [sic]” szövegdarabban hasonlatot lát (266), holott az állapothatározóval kifejezett metafora, amint a folytatás mutatja: „Kóbor *kutyaként* jár a szél, | nagy lógó nyelve vizet ér | és nyeli a vizet” l. Rác 1974: 292–3; Büky 1980. A példa már hasonlatként szerepel a MStiV.-ban (116–7).

Az oximoron bemutatásában olvasható egyik példa bizonyos téves: a „Vágtázó halottkémek” (433), ám némi szarkazmussal át lehet alakítani oximoronná: **vágtázó halott kémek*, amely metaforát tartalmazó szerkezet. Az oximoron nagyon gyakran társul a metaforához; a szócikk utalást erre nem tesz (433), amint a metaforánál sincs ide utalás.

A palindrom (a 388. lapon: *palindróma*) szócikke közli az antik kor óta ismeretes varázsnegyzetet, s elmondja, hogy „[...] az AREPO-nak nincsen jelentése, ez viszont éppen növelte a titokzatosságot” (435).

SATOR
AREPO
TENET
OPERA
ROTAS

Az *arepo*-ról tájékoztat Szilágyi (1956: 47): „Értelme, amely eleve erőltetett lehetett, így fogalmazható meg: »A szekeret a rabszolga (opera), az ekét a gazda tartja.«²⁶⁹ *Arepo* eredeti kelta szó (eke).” S a jegyzet: „Részletesebben: *F.[ranz Joseph] Dölger*, Ἰχθυὺς 5 (1932) 62–3. o.”

A köznyelvben megmutatkozó alakzatokról többnyire kevés szó esik (természetesen leszámítva a példaanyag már szóba hozott efféle szövegdarabjait), a digresszió bemutatása után olvasható: „Társalgási szituációban is élhetünk digresszióval” (157), ez (a valemenyi szolecizmussal) tett helyes megállapítás azzal is kiegészíthető, hogy a

nyelv (ebben is egyenrangú) minden rétege, nemcsak az ún. társalgási stílus (előfordul a „kötetlen beszéd” kifejezés is: 337; előbbi némileg avított szakkifejezésnek tetszik), vö. Büky 1990.

3. Számos helyen – amint a fentiekből is észrevehető – az alakzatok szerepének bemutatása egyszerűsíti a stílusjelenségek bonyolultságát, és főleg azt, hogy alakzatoknak milyen szerepe van vagy van-e egyáltalán a stílusban. Visszatekintéssel a *kanál ~ kalán* használatának kérdésére még egyszer elmondandó, hogy bár bizonyos valamely szöveg(mű) alakzatai föltárásával, bemutatásával (a természettudományoktól vett kifejezéssel) olyan műszerleolvasati adatok gyűjthetők össze, amelyeket azután bárki ellenőrizhet, miként a természettudományok műszeradatai is kalibrálhatók, és a műszerek is ellenőrizhetők, jelen esetben az alakzatokról írott szócikkek. Azonban valamilyen alakzat kimutathatósága nem jár törvényszerű módon együtt a stílushatással, illetőleg az alakzat olyan – maradvány a természettudományos nyelvezetnél – mérés eredményt ad, amely nincs vagy csak érintőlegesen van kapcsolatban a jelenséggel (visszatekintéssel ilyen a megszemélyesítésről szóló leírás). A már említett hiátus szócikke például erőfeszítést, heves indulatot, félelmet, erőszakos cselekedettel járó erőfeszítést és egyebeket emleget mint tartalmakat példáiban (valószínű Fónagy 1975 nyomán is), s meg véli hozzá találni a műszerleolvasatként a hiátust.

A nyelvhasználatban ugyan nincsenek törvényszerűen megjelenő stiláris hatások, ez azonban nem jelenti azt, hogy nem szükséges az alakzatok ismerete és kimutatása. Utóbbiak miatt hasznos az Alakzatlexikon.

ATsz. = *Toldi-szótár – Arany János Toldijának szókészlete*. Szerk. Pásztor Emil. Budapest, Tankönyvkiadó, 1986.

Benkő Loránd 1980: *Az Árpád-kor magyar nyelvű szövegelemélei*, Budapest, Akadémiai Kiadó.

Békési Imre 2009a: A kettős szillogizmus logikai értelmezései, *Magyar Nyelv* **105**, 202–6.

Békési Imre 2009b: „Add tovább! Én is úgy kaptam még annak idején Pais Dezsőtől.” in Kontra Miklós – Bakró-Nagy Marianne szerk.: *A nyelvészetről – egyes szám, első személyben 2*. Szeged, Szegedi Tudományegyetem Bölcsészettudományi Kar, 31–8.

BesztSzj. = Besztercei szójegyzék, 1395 k.

Borcilá, Mircea 1997: The metaphoric Modell in Poetic Text, in Péntek János szerk.: *Szöveg és stílus*, h. n. [Kolozsvar] 97–104.

Büky László 1980: A metaforát kifejező állapothatározók Füst Milán költői nyelvében, *Nyelvtudományi Értekezések* **104**, 259–66.

Büky László 1990: Nyelvjárási és költői nyelvi kitérés, *Néprajz és Nyelvtudomány* **33**, 11–5.

- Büky, László 1997: Études de style à partir des mots dans leur contexte d'emploi, in Jean Perrot ed.: *Polyphonie pour Iván Fónagy*, Paris, L'Harmattan, 51–9.
- Büky László 2000a: Szathmári István szerk., *Stilisztika és gyakorlat*. Budapest, Nemzeti Tankönyvkiadó, 1998. 373 oldal, *Magyar Tudomány* **65**, 252–3.
- Büky László 2000b: Fónagy Iván, A költői nyelvről. Corvina, h. n. [Budapest], é. n. [1999.], 527 lap, *Magyar Nyelv* **96**, 373–6.
- Büky László 2003: Petőfi az ökörszekéren, *Édes Anyanyelvünk* **25/2.** sz., 7.
- Büky László 2004: *Opponensi vélemény Gáspári László: A funkcionális alakzatelmélet vázлата (Piliscsaba, 2003.) című könyvéről*, MTA Doktori Tanács. Kézirat. DT 50.150/03.
- Büky László 2005: A stílus mibenlétéhez, in Balázs Géza – H. Varga Gyula – Veszelszki Ágnes szerk.: *A magyar szemiotika negyedfél évtized után*, Semiotica Agriensis 1. (Magyar szemiotikai tanulmányok, 7–8.), Budapest – Eger, Líceum Kiadó, 105–12.
- Fónagy Iván 1970: [Az] alakzat, in *Virlex. I.*
- Fónagy Iván 1975: [A] hiátus, in *Virlex. IV.*
- Fónagy Iván 1982: [A] metafora, in *VirLex. VIII.*
- Fónagy Iván 1990: *Gondolatalakzatok, szövegszerkezet, gondolkodási formák*, MTA Nyelvtudományi Intézet, Budapest (Linguistica. Series C. Relationes, 3.)
- Fónagy Iván (é. n.): *A költői nyelvről*, h. n. [Budapest, 1999.], Corvina.
- Kemény Gábor 1996: Mi a stílus? – Újabb válaszok egy megválaszolhatatlan kérdésre, *Magyar Nyelvőr* **120**, 6–13.
- Kemény Gábor 1998a: Hol tart ma a stilisztika? Szerkesztette Szathmári István. Nemzeti Tankönyvkiadó, Budapest, 1996. 399 l., *Magyar Nyelv* **114**, 70–5.
- Kemény Gábor 1998b: A szövegstílus három összetevőjéről, *Magyar Nyelvőr* **122**, 133–42.
- Kemény Gábor 2002: *Bevezetés a nyelvi kép stilisztikájába*, Budapest, Tinta Könyvkiadó.
- Király István 1970: *Ady Endre 1–2*. Budapest, Magvető Kiadó.
- Laczkó Krisztina – Mártonfi Attila 2004: *Helyesírás*, Budapest, Osiris Kiadó.
- Lőrinczy Éva, B. 1979: *A magyar mássalhangzó-kapcsolatok rendszere és törvényszerűségei*, Budapest, Akadémiai Kiadó.
- Mikszáth Kálmán 1963: Bernáth Gazsi hazugságaiból, in Mikszáth Kálmán: *Elbeszélések 2.* (Szerk. Bisztray Gyula, Király István: *Összes művei 28.*), Budapest, Akadémiai Kiadó.
- MStilV. = Fábíán Pál – Szathmári István – Terestyéni Ferenc: *A magyar stilisztika vázлата*, Budapest, Tankönyvkiadó, 1958.
- Nacsády József 1969: Jegyzetek. Vezércikkek és más politikai írások, in Mikszáth Kálmán: *Cikkek és karcolatok 9.* (Szerk. Bisztray Gyula, Király István: *Összes művei 59.*), Budapest, Akadémiai Kiadó.
- NagyvGl. = Nagyvátyi glosszák, 1490 k.
- Péter Mihály 1996: Stílusok és stilisztikák, *Magyar Nyelvőr* **120**, 375–9.

- Shannon, Elwood Claude – Warren Weaver 1986: *A kommunikáció matematikai elmélete*, Budapest, Országos Műszaki Információs Központ és Könyvtár. (Eredetije: *The mathematical Theory of Communication*, 1949. Urbana, University of Illinois Press.)
- Rácz Endre 1974: József Attila: Eső, *Magyar Nyelvőr* **98**, 290–98.
- RMG1. = *Régi magyar glosszárium*. Szerk. Berrár Jolán – Károly Sándor, Budapest, Akadémiai Kiadó, 1984.
- Ruzsa Imre 1980: Gottlob Frege, in Gottlob Frege: *Logika, szemantika, matematika*, Budapest, Gondolat.
- SchlSzj. = Schlägli szójegyzék, 1405 k.
- Szabó Zoltán 1998: Stilisztika és gyakorlat. Szerk. Szathmári István. Nemzeti Tankönyvkiadó, Budapest. 373 l. *Magyar Nyelvőr* **123**, 131–5.
- Szabó G. Zoltán – Szörényi László 1988: *Kis magyar retorika*, Budapest, Tankönyvkiadó.
- Szenci Molnár Albert (CIDIÖCX): *Novae Grammaticae Ungaricae [...] Libri duo*. Hanau.
- Szilágyi János 1956: *Aquincum*, Budapest, Akadémiai Kiadó.
- TESz. = *A magyar nyelv történeti-etimológiai szótára 1–3*. Szerk. Benkő Loránd. Budapest, Akadémiai. 1967–1976.
- Vígh Árpád 1981: *Retorika és történelem*, h. n. [Budapest], Gondolat.
- ÚMTsz. = *Új magyar tájszótár 1–5*. Főszerk. B. Lőrinczy Éva. Budapest, Akadémiai Kiadó, 1979–2010.
- VirLex. = *Világirodalmi lexikon I–XVIII*. Szerk. Király István et al. Budapest, Akadémiai Kiadó, 1970–1995.
- VégSz. = *A magyar nyelv szóvégmутató szótára*. Szerk. Papp Ferenc. Budapest, Akadémiai Kiadó, 1969.
- Weöres Sándor 1970: *Egybegyűjtött írások 1–2*. Budapest, Magvető Könyvkiadó.

KEMÉNY GÁBOR 2010: A NYELVTŐL A STÍLUSIG.
VÁLOGATOTT TANULMÁNYOK, CIKKEK. BUDAPEST,
TINTA KÖNYVKIADÓ. 460 LAP (SEGÉDKÖNYVEK A
NYELVÉSZET TANULMÁNYOZÁSÁHOZ 100.)

BÜKY LÁSZLÓ

1. Harmincnál több írás sorakozik a kötetben, amelynek tekintélyt ébresztő lap-száma mellé mindjárt megjegyzendő, hogy Mutatója (433–60) ezernél több tárgyszót tartalmaz. Néhány éve a szerző szintén terjedelmes könyvbe válogatta nyelvművelő írásait, ismertetését l. Büky 2007. A korábban megjelent önálló munkáinak – Krúdy képkalkotása (1974); Képszerűség és kompozíció Krúdy prózájában (1975); Szindbád nyomában (1991), l. Büky 1992; Képekbe menekülő élet (1993), l. Büky 1995; Bevezetés a nyelvi kép stilisztikájába (2002), l. Büky 2003 – és a szerkesztőként, munkatársként jegyzett köteteinek ismeretében mondhatom, hogy az a cél, amely szerint a kiadvány „egy immár több mint négy évtizedes kutatói tevékenység eredményeinek keresztmetszetét kívánja nyújtani”, amint maga Kemény Gábor írja az Előszóban (7), megvalósul; a bő negyven esztendő alatt a magyar nyelvészeti tudományosság érdemes teljesítménye jött létre.

2. Kemény Gábor könyve két személyes vonatkozású részt is tartalmaz. Az egyik a Hogyan (nem) lettem nyelvész? című önvallomás (9–15), amely a Bolla Kálmán el nem évülő érdeméből kiadott Magyar nyelvész pályaképek és önvallomások sorozatban jelent meg; itt jegyzem meg, hogy Kemény bibliográfiai tájékoztatót ad könyvében (429–31), amelyben természetesen ez a kiadvány is szerepel. Kemény Gábor pályaalakulása voltaképpen zökkenők nélküli: értelmiségi család, gimnázium, egyetem, gyakornoki állás az MTA Nyelvtudományi Intézetében; majd rendszeres előmenetel itt, illetőleg a tudományos fokozatokban (egyetemi doktor, 1973; a nyelvtudomány kandidátusa, 1987; az MTA doktora, 2002); továbbá egyetemi tanár, 2003; l. Bolla 2007: 11–2). A zökkenő nélküliség természetesen nem jelenti azt, hogy ne kellett volna legyőznie kitaró (tudományos) munkával azokat a nehézségeket, amelyekkel mindenki találkozik a szakmai előmenetel rögös útján. A nyelvtudós mint (állam)polgár mondja el véleményét egy interjúban, még 1999-ben (a Személyes ezredforduló című sorozat többekkel is közölt beszélgetést a Magyar Nemzetben). Hasznos volt a kötetbe helyezése ennek a beszélgetésnek (Nyelv és önbecsülés, 423–8), hiszen általában (még az imént említett Bolla Kálmán szerkesztette sorozat és az Sz. Bakró-Nagy – Kontra 1991, valamint a Kontra – Bakró-Nagy 2009 ellenére is) kevés az ismeret arról, hogy a nyelvész-társadalom tagjainak milyen véleménye van a társadalom életének megannyi kérdéséről.

A tanulmánykötet nyelvészeti része három fejezetre van osztva. Az első Anyanyelvünk múltjából, jelenéről, jövőjéről címmel közöl tanulmányokat (17–175). A fejezetet nyitó tanulmány a *házsártos* szó eredetével foglalkozik, s külön érdekessége, hogy még a szerző egyetemi tanulmányainak elejéről származik, tudniillik szemináriu-

mi dolgozat gyanánt íródott, és csupán most látott napvilágot. Tanulságos a *vigyorog, mint a fakutya* magyarázata is (1971-ből). S nem csupán azért, mert „ki-ki megítélheti belőle, milyen nyelvtörténész válhatott volna” (8) a szerzőből, hanem azért is, mert egyes nyelvészeknek meglehetősen hiányos a nyelvtörténeti hátországa, amely tájékozatlanság nem csupán egyes nyelvművelőkről és egyes ellen-nyelvművelőkről, hanem más területek lingvistáiról is nemritkán kiderül; Kemény Gábor efféle írásai az egyéb irányú tevékenységét is hitelesítik. Ezért is megbízható az álláspontja a szakszókincs, szaknyelv, tudományos nyelv vitakérdésében (85–95), az igekötő-elhagyási tendencia nomasztó vagy normatágító voltának megítélésében (117–44) vagy más, tendenciaszerű nyelvi változások leírásában és értékelésében (145–50), továbbá az újabb nyelvhasználatban érvényesülő szintetikus és analitikus kifejezésmód vizsgálatában (150–70). Ebben a dolgozatában az időbeli körülményre utaló *magasságában* újabb időbeli használatát „[...] a lehető legtermészetesebb nyelvi fejleménynek kell tekintenünk – mondja a szerző –, hiszen az időhatározás eszközei a helyhatározásából fejlődtek ki [...]” (164). Az analitikus változás nyilvánvaló, Kemény más példái szintén tanúsítják. Kemény Gábor is említi, hogy a *magasságában* használatát a nyelvművelők fenntartással fogadták; egy példa: „Modorosság, mint a patacipő. Majd abbahagyják” (Nádasdy 2003: 277). Én magam a hajózás (szak)nyelvében és az ezzel kapcsolatos tárgyú ifjúsági regényekében kerestem az elterjedés okát: „»Szardínia magasságában van a hajó«, azaz a 40. szélességi kör tájékán szeli a hullámokat. Ebben a helyzetben érthető – legalábbis a térképen vagy egy földgömbön az északi sarkhoz – a viszonyítás a 0°-kal jelzett körhöz, az egyenlítőhöz képest meglévő képletes magasság” (Büky 2001). Kemény tanulmánya az egyedi, modorosságnak, divatszó-szerű használatnak tartható jelensége(ke)t tehát a magyar nyelv szintetikus alaptulajdonsága mellett részben indoeurópai hatásra, részben belső szükségletek kielégítésére kibontakozó analitikus tendenciának látja.

A Nyelvléírás – nyelvművelés – stilsztika című rövid dolgozatban (171–5), amely a könyv első fejezetét zárja, a nyelvművelés feladatát így fogalmazza meg: „[...] a nyelv művelőjének [...] a társadalmi vagy stilsztikai helyességet kell megítélnie, amikor nyelvhasználati tanácsot ad” (173), s ez egyúttal válasz is a nyelvművelés létét is kétségbe vonó, némileg zavaros nézetekre, amelyeknek bizonyos állításait Kemény ugyanitt a lényegre törve cáfolja.

Kép és kommunikáció a címe a második fejezetnek (177–253), amely az idestova harminc esztendővel ezelőtti sajtó, rádió, televízió, azaz a tömegtájékoztatás nyelvében tekinti át a nyelvi képek szerepét. Alapos és részletes vizsgálat és eligazítás van e tekintetben, mondhatni: gyakorlati stilsztika olvasható érdemi elméleti megalapozottsággal. Némelykor olyan finom részletekre is sor kerül, mint az attelage mibenléte, amelyet a magyar stilsztikai irodalom nem különít el a zeugmától, jóllehet egybeesésük véletlen (204–5). Az AILex. *zeugma* szócikke sem említi ezt az önálló szóképfajtát. – A vizsgálat meglehetősen nagy anyagra támaszkodik, következtetéseivel ezért is egyet lehet érteni: „Az írott és az elektronikus sajtónyelv tanulmányozása után arra a meggyőződésre jutottam, hogy a TT-ben [= tömegtájékoztatás] is létrejönnek olyan rövidebb-hosszabb szövegek, amelyek egy-egy nyelvi képre épülnek, amelyeknek egy

elemi vagy komplex kép a strukturális gócpontjuk” (234); továbbá: a sajtónyelv „[...] szívesebben alapoz köznyelvi képre, toposzra, közismert motívumra, utalásra stb., mint eredeti képre. Ezt mint a műfaj sajátosságát kell tudomásul vennünk, s nem marasztalhatjuk el miatta az egész nyelvi réteget” (248).

A harmadik fejezet – Stílusfejlődési tendenciák a XX. századi magyar szépirodalmi nyelvben (255–422) – tanulmányokat tartalmaz többek között a Nyugat folyóirat jelentőségéről a magyar szépirodalmi stílus alakulásában, s számos szerző (így Ady Endre, Babits Mihály, Cholnoky László; Déry Tibor, József Attila, Kosztolányi Dezső; Kőbányai János, Krúdy Gyula, Mészöly Miklós, Ottlik Géza, Tolnai Ottó) különböző stílusjelenségeiről.

A Prózasztílus-jellemzés kvantitatív módszerrel (Krúdy Gyula három regénye és tíz novellája 1913-ból) című tanulmány (297–342) abból a Lubomir Doleželtől származó, bizonytalannal helyes fölfogásból (is) eredő módszerből indul ki, mely szerint a különféle lehetséges nyelvi elemek gyakorisági megoszlása alakítja a stílus(minősé)gét, amint Kemény Gábor idézi is tanulmánya elején. Kemény a különféle nyelvi elemek mennyiségi viszonyai vizsgálatának idevágó szakirodalmát ismerve dolgozik. Módszertani eljárása kifogásolhatatlan. Például a Szóhosszúság (szótagszámban mérve) alcímű részben is ilyen, nem kevésbé a következtetésében, miszerint a lírai jelleg nem feltétlenül jár együtt a rövidebb szavak használatával, illetőleg nem egyféle líraiság van ebben a tekintetben sem (306–7). A mondategységek (= tagmondatok) szószámban mérve, továbbá a mondategész hosszúságának mondategységben, illetőleg szószámban való mérése (vagyis az ún. szerkesztettség és telítettség), a bekezdések mondategységben vagy mondategységben mérve – sorolhatók még tovább is a kutatás egyes részei –, s mindig gondos és hasznos áttekintéseket, összehasonlításokat, következtetéseket talál az olvasó. Méri a képtelítettséget is, amely a mondategységekre jutó nyelvi képek számának adataival jut el az általános képtelítettség és a százalékos képtelítettség adataihoz. A valódi (költői) képeknek aránylag csekély a gyakorisága, azonban az összefoglalás magyarázatot ad (erre is): Krúdy 1913-ban pályája csúcspontján van (ebből az évből való a vizsgálati anyag), s ekkor a szerkesztettség, fokozódó telítettség, a nyelvi képek arányának növekedése jellemzi (329). – Kemény Gábor jelzi, hogy Deme László és Raisz Rózsa megalapozó munkái nyomán további ilyen vizsgálatokat volna érdemes folytatni (330–1). A kétségtelenül méltó vizsgálati eredmények mindazonáltal nem fedhetik el azt a tényt, hogy Deme László mondatszerkezeti kutatásai annak idején az ún. rendszermondatot – amely voltaképpen csak a leíró nyelvtan(ok) rendszerében létezik, tehát ’grammatikai mondat’ – mint olyat tette vizsgálati tárgyává, nem a szövegmondatot(, illetőleg a megnyilatkozást), amint erre utal is (Deme 1971: 31–2). A szövegnyelvészlet (hazai) kibontakozása egyre inkább azt mutatja, hogy bármely szövegmű fölépítése ún. szövegmondatokból áll, amelyek azonban nem föltétlenül azonosak a rendszermondatokkal. „Az, amit Deme mondategésznek [Szvorényi József műszava a XIX. századból (B. L.)] nevez, tulajdonképpen egy minimális szövegegység, amely lehet mondatföredék, hiányos mondat, tagolatlan mondat is” (Károly 1980–1981: 54, 10. j.), vö. Büky 2000: 37; Büky 2004: 8. Mindez nem jelenti azt, hogy Kemény Gábornak az általa választott módszerrel végzett kutatása ne lenne érdemes és számos

tekintetben jelentős, azonban nem szabad elfelejteni, hogy e módszerrel voltaképpen a vizsgálat olyan, mintha valamilyen színszűrőn át néznénk körül a világban, amely a rajta áthaladó fénysugarakból bizonyos hullámhosszúakat elnyel. Kemény Gábor is találkozott e problémával, így például azt írja, hogy a mondategységekre való tagolás olykor nehézségeket okozott (307). A Deme László-kutatás nyomvonalát követők szintén szembesültek azzal, hogy a vizsgált „mondataik” nem mindenkor gyömszőlhetők bele a leíró grammatika mondatmintáiba, l. Szabó 1983: 31–48. A saját maga által gyűjtött nyelvjárási szövegek elemzésekor „A pontosan ki nem egészíthető hiányos mondatokat természetesen nem számítottam önálló tagmondatnak, hanem ezeket nem elemzendő töredékmondatoknak tekintettem” – oldja meg a kérdést Szabó József (1983: 47), ám ez az eljárási mód aligha fogadható el, minthogy a „töredékmondatok” teljes értékű szövegmondatok, illetőleg megnyilatkozások voltak a magnetofonra való rögzítéskor. Ezeket bizony elnyelte a leíró mondat színszűrője... A szépirodalom szövegeinek efféle vizsgálatok a probléma lépten-nyomon előjön, Elekfi László (1986: 11–5) az aktuális tagolás vizsgálata révén tulajdonképpen megnyilatkozásokként kezeli Petőfi Sándor – mint írja (17–8) – versmondatait, de arra is gondol, hogy részletesebb elemzés, „[...] olyanféleképp, mint Deme elemzett és statisztikázott prózai műveket [...]”, egyénekre és korokra jellemző mondatépítési tulajdonságokat tárhatja fel (Elekfi 1986: 369).

3. Az az ezernél több tárgyiszó, amelyeket főntebb sietős voltam megemlíteni, tulajdonképpen zavarba is hozza azt, aki Kemény Gábor válogatott munkáinak bemutatására vállalkozik, hiszen azt az ismeretanyagot, amelyet a mutató listája felsorakoztat, és amelyet a szerző évtizedek alatt dolgozatai szerves részévé tett, ugyancsak ismernie kell(ene), még ha ezek tekintélyes része a (magyar) nyelvészetben (stilisztikában, nyelvművelésben) rudimentális ismeret is. Talán a könyv recenziens rajzolta eligazító (tér)képén kevés helyen mutatkoznak e tekintetben fehér foltok, de mindenképpen ajánlatos kézbe venni Kemény Gábor könyvét, amelynek kiadója jól választott, amikor sorozata századik kötete gyanánt megjelentette.

P. S.

1987-ben a Tudományos Minősítő Bizottság fölkérése alapján tagja voltam annak a grémiumnak, amely Kemény Gábornak a nyelvtudomány kandidátusa cím megszerzéséért benyújtott értekezését bírálta. A nyilvános vita utáni megbeszélésen, amelyen a bizottság véleményét megfogalmazta, valaki a tagok közül javasolta, írássék az is az érdemek közé, hogy a kézirat rendkívül pontos, nem lelhetők benne filológiai, helyesírási vagy egyéb hibák. Elleneztem a javaslatot mondván, ne sértsük meg a jelöltet azzal, mintha feltételeznénk, hogy a dolgozat illetén kivitele külön erőfeszítést igényelt tőle. Itt és most mégis megemlítem, hogy Kemény Gábor jelen könyvében az említhető hibák még szeplőnyi méretben sem lelhetők föl, – s mondom ezt azért, mert manapság a magyar nyelv(észet)i tanszékek körül gomba módra termő doktori (PhD) dolgozatokról, a vezető magyar nyelvészeti folyóiratok cikkeiről, nemritkán az akadémiai doktori értekezésekről és a különféle nyelvészeti könyvekről sajnos ez nem mindig mondható el.

IRODALOM

- AlLex. = *Alakzatlexikon*. Főszerk. Szathmári István. Budapest, Tinta Könyvkiadó, 2008.
- Bakró-Nagy Marianne, Sz. – Kontra Miklós szerk. 1991: *A nyelvészetről – egyes szám első személyben*, Budapest, A Magyar Tudományos Akadémia Nyelvtudományi Intézete.
- Bolla Kálmán szerk. 2007: *Kemény Gábor*, Budapest, Zsigmond Király Főiskola. (Magyar nyelvész pályaképek és önvallomások 74.)
- Büky László 1992: Kemény Gábor, Szindbád nyomában. Krúdy Gyula a kortársak között. *Linguistica. Series A. Studia et Dissertationes*, 7. Budapest, A Magyar Tudományos Akadémia Nyelvtudományi Intézete, 1991. 128 lap, *Néprajz és Nyelvtudomány* 34, 229–32.
- Büky László 2000: *Egy vers szóhasználati háttere (Füst Milán: Szellemek utcája)*, Szeged, Szegedi Tudományegyetem Bölcsészettudományi Kar Magyar Nyelvészeti Tanszék.
- Büky László 2001: A hivataloskodás magasságában, *Magyar Nemzet* 2001. I. 3., 14. lap.
- Büky László 2004: *Füst Milán metaforahasználatának szövegmondattanából (szótárszerű feldolgozásban)*, Szeged, Szegedi Tudományegyetem Bölcsészettudományi Kar Magyar Nyelvészeti Tanszék.
- Büky László 2007: Kemény Gábor, Nyelvi mozaik. Válogatás négy évtized nyelvművelő írásaiából. Budapest, Tinta Könyvkiadó, 2007. 416 lap, *Magyar Nemzet* 2007. IX. 15., 35.
- Büky László 1995: Kemény Gábor, Képekbe menekülő élet. Krúdy Gyula képalkotásáról és a nyelvi kép stilisztikájáról. Budapest, Balassi Kiadó, 1993. 255 lap, *Néprajz és Nyelvtudomány* 36, 319–23.
- Büky László 2003: Kemény Gábor: Bevezetés a nyelvi kép stilisztikájába. Budapest, Tinta Könyvkiadó, 2002. 227 lap, *Magyar Nyelv* 99, 492–5.
- Deme László 1971: *Mondatszerkezeti sajátságok gyakorisági vizsgálata (magyar szövegek alapján)*, Budapest, Akadémiai Kiadó.
- Elekfi László 1986: *Petőfi verseinek mondattani és alaktani felépítése (különös tekintettel az aktuális tagolásra)*, Budapest, Akadémiai Kiadó. (Nyelvészeti tanulmányok 37.)
- Kontra Miklós – Bakró-Nagy Marianne szerk. 2009: *A nyelvészetről – egyes szám első személyben*, Szeged, Szegedi Tudományegyetem Bölcsészettudományi Kar.
- Károly Sándor 1980–1981: Mondat és megnyilatkozás, *Néprajz és Nyelvtudomány* XXIV–XXV, 49–63.
- Nádasdy Ádám 2003: *Ízlések és szabályok. Írások nyelvről, nyelvészetről*, Budapest, Magvető.
- Szabó József 1983: *A mondatszerkesztés nyelvészeti vizsgálata a nagykönyvi nyelvújításban*, Budapest, Akadémiai Kiadó.

Megemlékezések

MOKÁNY SÁNDOR

1932–2010

BÜKY LÁSZLÓ

Mokány Sándor a hajdani koronavárosban, a Tisza melletti Técsőn született 1932. június 6-án. Édesapja ácsmester volt, aki gazdálkodással is foglalkozott, és aki fiát taníttatta. A városka az államhatárok változása miatt tartozott Csehszlovákiához, Magyarországhoz, a Szovjetunióhoz (most Ukrajnához), így az iskolákat is váltani kellett: Mokány Sándor a técsői alsó osztályok után ugyan Huszton kezdte a gimnáziumot, de Técsőn fejezte be. Az Ungvári Állami Egyetemen 1954-ben középiskolai tanár lett.

Az egyetemi tanulmányok után rövid ideig a técsői járás pedagógiai-módszertani munkaközösségét vezette. 1956-ban felvették aspiránsnak a tartui egyetemre, az észt felsőoktatási intézmények szívesen fogadták a magyar nyelvrokonokat. A finnugor tanszéken, amelyhez Mokány került, akkor Paul Ariste volt a vezető. Az aspirantúra után a máramarosi ruszin nyelvjárások magyar jövevényszavairól készített kandidátusi disszertációt, amelyet 656 szóból álló etimológiai-történeti szótár zár. A kandidátusi minősítést 1966-ban szerezte meg. A leningrádi egyetem magyarnyelvtanárából egyetemi docens 1971-ben lett.

Még a szovjetunióbeli enyhülési folyamat megakadása előtt 1977-ben sikerült Magyarországra települnie. A József Attila Tudományegyetem Magyar Nyelvészeti Tanszékén kapott állást, ami sokban Deme László önzetlen segítségének is eredménye (ugyanis ő ebben az évben lett a tanszék vezetője). Feleségét, a szintén nyelvész kandidátus Mokány Katalint azonban a szegedi egyetem akkor egy (!) fős néprajzi tanszéke, pontosabban (erősen párthű) vezetője nem fogadta, ezért nem tudtak Szegeden letelepedni. Némi hányattatás után Budaörsön jutottak lakáshoz. Mokány Sándor így csatlakozott a (Budapestről Szegedre) „lejáró” tanárok táborához, akiket az akkori ún. párt- és állami vezetés – ők tudták, miért – általában nem nézett jó szemmel. Mokányné Nagy Katalin (1941–2010) idővel a MTA könyvtárban dolgozott; férjével számos közös tanulmányt közölt.

Mokány Sándor a Magyar Nyelvészeti Tanszéken a 2000. év végéig dolgozott, illetőleg az után is (részben önkéntes, tehát nem javadalmazott) óraadóként. Időközben számos esztendeig volt vendégtanár Pozsonyban (1982–1989), Prágában (1991–1995), rövid ideig az ELTE docensként az ukrán szak képzésében vett részt a Szláv Filológia Tanszéken. Szegeden a magyar nyelvészeti órák mellett vállalt némelykor észt szemináriumokat is a Finnugor tanszéken.

A szovjetunióbeli kiadványokban föllelhető nyelvtudományi munkái mellett maradandó az itthon kiadott mintegy száz etimológiája (Magyar szófejtések, 1980) és kötet terjedelmű dolgozata a népetimológiáról mint szóalkotási és szóalakítási módról (1995). Mokány Sándor etimológiáira ugyan többször hivatkozik az *Etymologisches Wörterbuch des Ungarischen*, mivel szófejtéseinek túlnyomó része nyelvjárási szó-

kincselemek eredetére vonatkozik, ezeket nem vette föl a szótár (amint korábban az TESz. sem).

Mokány a magyar–szláv nyelvi kapcsolatok kutatójaként bizonyos mértékig szláv nyelvészként is számon tartandó, ukrán és szlovák tárgyú dolgozatai Szentpéterváron, Uzsgorodban és másutt jelentek meg. Dolgozatait nagy, szinte aggályos körültekintéssel, pontossággal írta, nem véletlenül lett az Új magyar tájszótár ötödik, befejező kötetének lektora. Megfontoltsága és szerénysége nem akadályozta, hogy mindenkor határozottan kiálljon a szakmai színvonal és tisztesség mellett. Ennek utolsó bizonyítéka éppen a halála előtti napokban megjelentetett, mondhatni: tanulmányszámba menő, magyar népnyelvi vonatkozású könyvbírálata a Nyelvtudományi Közleményekben.

Mokány Sándor életének színterei a történelem viharai miatt is többször változtak, érett emberként és nyelvészként jutott ismét magyar földre. Dolgos (évtizedekig kisebbségben töltött) élete során az ún. szocializmus különféle módozataival kellett megismerkednie (nem is szólva leningrádi „szovjet” sajtóosságokról). Szegedi éveit során apránként idomult a hazai viszonyokhoz, ebben tanári és tudományos munkájának szeretete segítette, amelyet látva és érezve egyetemi hallgatói és kollégái alighanem kivétel nélkül becsülték.

Mokány Sándor néhány hónappal feleségének váratlan elhunytá és betegségek csapásai után 2010. november 20-án Budaörsön kilépett onnan, ahonnan élete utolsó harminc évtizedében a magasból azt a földet látta, amelynek népéből jött, és amelynek nyelvét kutatta. A százhalombattai temető mellől a Dunára látni, itt legyen neki könnyű a föld, ha Mokány Sándor nem is a szűkebb pátriájában, a számára oly kedves Tiszánál nyugszik.



Büky László 1997: Mokány Sándor hatvanöt éves, *Néprajz és Nyelvtudomány* **38**, 5–6.
Tátrai Szilárd 2002: Mokány Sándor 70 éves, *Magyar Nyelvőr* **126**, 380–2.

DEME LÁSZLÓ

1921–2011

M. KORCHMÁROS VALÉRIA

A Deme László és Hefty Mária fiaként Pécelen született ifjú Deme László Sárospatakon érettségizett, majd Budapesten az Eötvös József Collegium tagja lett, és a Pázmány Péter Tudományegyetemen szerzett 1939 és 1943 között magyar–angol szakos tanári diplomát. Igen hamar elkötelezte magát a magyar nyelvtudomány mellett: már elsőéves korában bekapcsolódott a nyelvjárási anyaggyűjtésbe. Tehetségének, szorgalmának köszönhetően gyorsan haladt előre: 1941-ben, harmadéves hallgatóként gyakornok lett az egyetemen, ebben az évben jelentek meg első publikációi, s mire végzett, gyakorlatilag kész lett a bölcsészdoktori értekezésével is, mely még 1943-ban megjelent *A hangátvetés a magyarban* címmel a Magyar Nyelvtudományi Társaság Kiadványai sorozat 69. tagjaként. Ezután előbb tanársegédként, 1947-től pedig adjunktusként dolgozott az egyetemen, majd 1949-től a Nyelvtudományi Intézet szervező–alapító tagja, tudományos munkatársa, 1958-tól pedig tudományos főmunkatársa lett.

Ebben az időszakban fő feladata A magyar nyelvjárások atlasza munkálatainak előkészítése, szervezése és – Imre Samuval együtt – az atlasz megszerkesztése volt. Ez a munka nem véletlenül terelte érdeklődését egyfelől a magyar hangrendszer, a magyar kiejtés felé (megalkotta a magyar nyelvjárások lejegyzésére alkalmas jelölési rendszert), másfelől a nyelv rétegződése, szociológiai vonatkozásai felé. Ahogy később ő maga fogalmazott: „ez a terület [ti. a dialektológia] volt az egyik, amelyik a praxistól a teóriáig – s nemkevésbé: a nyelvtől az emberig – vezette gondolkodásomat.” (A személyi érintettség jogán. In: *Hipotézisek és realitások a lingviztikában*. Szeged, 1996. 128.)

A praxistól a teóriáig: ez a gondolkodásmód jellemző maradt rá egész tudományos és közéleti munkásságában: mindig a gyakorlatból indult ki: a valóság tényeit figyelte, vizsgálta, és az ezekkel kapcsolatban felmerülő problémákra kereste a megoldást. Sohasem volt hajlandó követni azt a kutatási módszert, hogy felállítva egy új „elméleti alapot”, ahhoz keressen – vagy éppen gyártson – célirányos igazoló példákat, „mintha az elmélet nem a gyakorlatból és a gyakorlatért volna, hanem »felsőbb« eredettel büszkélkedhetnék a földön járó praxissal szemben.” (I. m. 123.) Csak azt az eredményt értékelte, amely „a nyelv természetéről” tárt fel valami újat, hiszen „a kutató nyelvész természete” nem a nyelvtudomány vizsgálatának tárgya. Mindig az lebegett a szeme előtt, hogy a nyelv csupán eszköz, mely arra való, hogy a társadalom tagjai a használata által jobban megértsék magukat, és jobban megértsék egymást. Amint az első idézetünk folytatásában olvashatjuk: „Aztán hasonló hatással kapcsolódott hozzá a nyelv- majd a beszédművelés; rádöbentvén, hogy nem a nyelvvel van probléma, hanem a használatával és – főleg – használóival.” (I. h.) A nyelvjárási anyag összegyűjtésének technikai kérdéseitől így jutott el nagyon korán *A nyelvjárási anyag felhasználása és feldolgozása*-ig (1949. Stephaneum ny. 27 p.), a magyarban előforduló beszédhangok jelölésétől és rendszerbe foglalásától a jó magyar kiejtés tanításának és ápolásának jelentőségéig (Magyarosan, 1948. 17. évf. 2. sz. 46–50., MNy, 1950. 69–71.).

1956-ban megvédte kandidátusi értekezését. A Nyelvtudományi Intézetben végzett munkáján túl – a nyelvatlasz mellett jelentősen hozzájárult az ekkoriban készülő alapvető kézikönyvek (pl. Helyesírási kézisztár, MMNyR.) megszületéséhez – további gazdag publikációs tevékenységről tanúskodik a bibliográfiája, ugyanakkor számos bizottság tagjaként is dolgozott mind a szaktudomány előbbre jutásáért, mind a széleskörű nyelvi ismeretterjesztésért. A Nyelvtudományi Intézet főmunkatársaként került vendégprofesszornak a pozsonyi Komenský Egyetemre, ahol 1965–1969-ig oktatott. A pozsonyi évektől kezdődően állandóan visszatérő témája volt a határon túli magyarok anyanyelvhasználata, a kétnyelvűség, az ezzel járó feladatok.

Közben pedig érlelődtek a nyelv „magasabb” szintjeiről szóló, az ismereteket összefoglaló, ugyanakkor a nyelvi jelenségeket nagyon sok tekintetben új megvilágításba helyező, gyakran meghökkentően eredeti felismeréseket tartalmazó összegező munkái (A nyelvről – felnőtteknek. Gondolat, 1966, Az általános nyelvészet alapjai. Bratislava, 1969), és 1971-ben megjelent nagydoktori értekezése: a Mondatszerkezeti sajátságok gyakorisági vizsgálata (Nyelvészeti Tanulmányok 15., Akadémiai Kiadó).

1970-ben nevezték ki Szegedre, a József Attila Tudományegyetemre, a frissen indított Általános és Alkalmazott Nyelvészeti Tanszék vezetőjévé. Tisztségét 1978-ban adta át utódjának, Károly Sándornak. Közben egy rövid átmeneti időszakban az akkoriban épp vezető nélkül maradt Angol Tanszék munkájának irányítását is rábízták. Ennek az adminisztratív részét a rá mindig is jellemző lelkiismeretességgel végezte, ügyelve arra, hogy a tanszék munkatársai és hallgatói semmiben se szenvedjenek hátrányt, amíg egy szakmailag is kompetens vezető nem veszi kezébe e feladatokat, de arra is, hogy „kívülről” jött főnökként ne „kontárkodják” a tanszék belső szakmai ügyeiben. A Magyar Nyelvészeti Tanszék vezetésével akkor bízták meg, amikor Nyíri Antal professzor nyugdíjba vonult. Ezt már igazán testhezálló feladatnak érezte.

Nyelvtudományi kutatómunkájának tematikája kiteljesedett: magától értetődően fordult érdeklődése az ekkorra már Magyarországon (is) nekilendülő szövegtani vizsgálatok felé. Hiszen azt ő már rég felismerte, hogy a nyelv önmagában csupán lehetőség, eszköz, amelynek léte a használatban nyer értelmet és realitást. A nyelv használata a beszéd, és a beszéd természetes megjelenési formája a szöveg. Minden megvalósult mondat szöveg eleme, egyetlen mondatnyi megnyilatkozás már képes betölteni a szöveg összes funkcióját. És ugye tudjuk, hogy már egyetlen fonémányi morféma is lehet mondat. Ezzel, amint mondani szokta: „feje tetejéről a talpára állítja” a nyelvtudományi kutatást: a funkcionális szemlélet eredményeként a szöveg felől indul el, azt bontja le, s nem a hangokból építi fel a nyelvi képződményeket. A mondat definitív tulajdonságának pedig nem a grammatikai megszerkesztettséget, a „milyenséget” tartja, hanem a szövegbe/beszédhelyzetbe való beszerkesztettséget, a „mire valóságot”.

Tisztában volt azzal, hogy a nyelvi nevelést-nevelődést nem elég felnőtt fejjel kezdeni, s hitt az ifjúság olvasóvá nevelésének jelentőségében és az értékes irodalom nyelvileg (is) nevelő hatásában. Ezért állt lelkesen az ifjúsági irodalom ápolása mellé: 1975-től 1981-ig főszerkesztője volt a Szegeden egy évvel korábban indult *Kincskereső* c. folyóiratnak, amely a 10–14 éves fiatalok nyelvi-irodalmi ízlésének formálását tűzte zászlajára. Azt pedig utolsó leheletéig vallotta, hogy az embereket igenis nevelni kell

anyanyelvük szabatos és célszerű használatára, mert ezáltal tudnak jobban boldogulni a társadalomban.

Felmerült benne a Szegedre költözés gondolata a hetvenes években, de a bürokrácia közbelépett, a lakáscsere meghiúsult, s az egyetem és a város szegényebb lett egy korszakalkotó elmével: amint betöltötte a hatvanadik évét, nyugdíjazását kérte. Távozott, de a személyes kapcsolatok nem szakadtak meg. Továbbra is figyelemmel kísérte korábbi munkatársai, tanítványai tevékenységét, és ahol tudott, segített, ha kellett. Letéve az adminisztrációs kötelezettségeket minden energiáját a „hobbijaira” – a nyelvészeti kutatásra és nyelvművelő munkára fordította. Kitűnő szervező képességét is kamatoztatta a különböző kiejtési és szövegalkotási anyanyelvi versenyekben, amelyek elindításában, szervezésében és a zsűrik értékelő munkájában fáradhatatlannak tűnt. A legnagyobb népszerűséget a „Beszélni nehéz” mozgalom hozta meg neki, amely évtizedek óta értő szövegelemzéssel tanít az értelmes (fel)olvasásra. A „Beszélni nehéz” körök munkájának segítését adta fel utoljára, amikor már a betegség úrrá lett hatalmas munkabírásán.

SZERZŐINK FIGYELMÉBE

Kérjük tisztelt szerzőinket, hogy a Nyelvtudományba küldött kézírataikat az alábbiak szerint alakítsák. A kéziratokat kinyomtatva (vagy pdf-ben) és elektronikusan is kérjük. A következő formátumokat fogadjuk el: MS Word 2000 (vagy újabb verzió), Rich Text Format, HTML.

A tanulmányokhoz kérjük, mellékeljenek egy 10–15 soros angol nyelvű tartalmi összefoglalót.

1. A cikk szövege

1.1. A szövegbeli hivatkozás a szerzők vezetéknevét tartalmazza zárójelbe tett évszámmal vagy évszámmal és oldalszámmal, pl. „Simonyi (1881) csoportosításában...” vagy „Antal (1961: 92) szerint...”. A szerzők nevének kiskapitális kiemelése kerülendő. Ha egy szerzőnek több, azonos évben megjelent művére hivatkozunk, ezeket az ábécé betűivel különböztessük meg egymástól, pl. Ferenczi (1974a, 1974b).

1.2. Kiemelések. Csak a nyelvi adatokat és az esetlegesen említett kötetcímet írjuk *dőlt betűvel*, de sortagolással elkülönítve a nyelvi adatok se dőljenek. Kivételesen a különtagolt részben is lehet a nyelvi adatot dönteni, ha az kontextusba van ágyazva.

Az alcímek és a szakkifejezések kiemelésére a **vastagítás**, egyéb tartalmi kiemelésre a vastagítás vagy r i t k í t á s használható.

A dőlt betűs szavakhoz tapadó központoszási jelek maguk is *dőljenek!*

2. Az irodalomjegyzék

A cikk végén **HIVATKOZÁSOK** cím alatt adjuk meg a cikkben említett művek adatait. A szerzőknek, szerkesztőknek a vezeték és az *utónevét* is közöljük. A szerző(k) neve és az évszám közé nem kell központoszási jel. A címetek (az alcímeket is beleértve) kettőspont előzze meg. A címet, a helyet és a kiadót vessző különítse el egymástól. A szerzők felsorolásában az ábécérendet, egyazon szerző művei között pedig az időrendet kövessük. A kötetcímet (könyv- és folyóiratcímet) dőljenek, a kötetben belüli címek maradjanak kiemeletlenül.

2.1. Könyv: kérjük a *kiadót* is feltüntetni! Az esetleges kötetszámok vessző nélkül, félkövéren kövessék a kötetcímet.

Pl. Bálint Sándor 1957: *Szegedi szótár I–II*, Budapest, Akadémiai.

Külföldi szerzők esetén az első szerző nevét magyaros sorrendben, a többiét eredeti sorrendben adjuk meg.

Pl. Chomsky, Noam–Morris Halle 1968: *The sound pattern of English*, New York, Harper and Row.

2.2. Többszerzős könyvben olvasható írás: a kötetbeli cím és a kötet cím közé kérjük a *szerkesztő(k)* nevét is kiírni. Az oldalszámok az írás teljes terjedelmét közöljék. (A konkrét oldalszámutalások a cikk szövegében legyenek.)

Pl. B. Lőrinczy Éva 1962: A határozó, in Tompa József szerk.: *A mai magyar nyelv rendszere II: Mondattan*, Budapest, Akadémiai, 162–259.

Ország László 1966: A mai angol szótáriródalom, in Ország László szerk.: *Szótártani tanulmányok*, Budapest, Tankönyvkiadó, 341–67.

2.3. Egyszerős könyvben olvasható írás: abban különbözik a többszerzősbelitől, hogy az „in” után rögtön a kötet cím következik. Az oldalszámok az írás teljes terjedelmét közölik. (A konkrét oldalszám utalások a cikk szövegében legyenek.)

Pl. Esterházy Péter 1986: A próza iszkolása, in *Bevezetés a szépirodalomba*, Budapest, Magvető, 8–153.

2.4. Folyóiratcikk: nincs „in” (ez különíti el az egyszerős könyvben olvasható írástól), és nem kell sem a szerkesztő, sem a hely, sem a kiadó, de kevésbé ismert folyóiratok esetén megadhatók. A félkövér szedésű évfolyamszám vessző nélkül kövesse a folyóirat címet. Az oldalszámok az írás teljes terjedelmét közölik. (A konkrét oldalszám utalások a cikk szövegében legyenek.)

Pl. Barna Ferdinánd 1867: Észjárati találkozások a magyar és finn nyelvben, *Nyelvtudományi Közlemények* 6, 70–101.

Ha a folyóiratnak egy évben több száma jelenik meg, és minden szám oldalszámmozása előlről kezdődik, az évfolyamszámhoz törvonallal a szám számát is írjuk hozzá.

Pl. Szathmári István 1995: A *csak* helye a mondatban, *Édes Anyanyelvünk* 12/1, 9.

2.5. Sorozatok

2.5.1. Folyóiratszerű sorozat. Ha egy sorozat csak a megjelenés rendszerességében különbözik a folyóiratoktól, akkor a benne megjelent cikkekre ugyanúgy hivatkozunk, mint a folyóiratbeliekre.

2.5.2. Monográfia-sorozat. A sorozat neve és a kötet szám alapján számon tartott kiadványok adatait a következőképp adjuk meg:

Pl. Károly Sándor 1958: *Az értelmező és az értelmezői mondat a magyarban* = *Nyelvtudományi Értekezések* 16, Budapest, Akadémiai.

2.5.3. Egyéb sorozat. Nem szükséges a sorozat címét kiírni, ha a kötet gerincén a sorozat neve és a kötet szám helyett a szerző/szerkesztő neve és a kötet címe van feltüntetve, vagy ha a sorozat nincs számozva. Az ilyen, elhagyható sorozat cím a könyv címe után adható meg zárójelek között, dőlt betűs kiemelés nélkül.

Pl. Vekerdi József szerk 1982: *Mesefolyamok óceánja: Válogatás a szanszkrit elbeszélési irodalomból* (A Világirodalom Klasszikusai), Budapest, Európa.

2.6. Kézirat: kéziratnak minősül minden akár gépelt, akár nyomtatott írás, amelyet még nem tettek közzé. A dőlt betűs cím után közöljük a kézirat jellegét (pl. „doktori értekezés”), majd írjuk ki, hogy „kézirat”, és hogy hol lehet hozzáférni (pl. „Budapest, MTA Nyelvtudományi Intézet”).

3. Elektronikus dokumentumok: A CD-ROM leírása ugyanolyan, mint a könyveké. Tehát meg kell adni a szerző, szerkesztő nevét, a CD-ROM címét, kiadóját, kiadás évét.

Pl. *Verstár '98 – a magyar líra klasszikusai* (CD-ROM), Arcanum Kft., Budapest, 1998.

A világhálón szereplő dokumentumok esetében a teljes elérési utat fel kell tüntetni, és minden esetben meg kell adni a felhasználás időpontját, vagyis amikor utoljára láttuk a tanulmányt.

Pl. Nádasdy Ádám 2003: Miért változik a nyelv?

[<http://origo.hu/mindentudasegyeteme/nadasdy/20031117nadasdy.html>
– 2008. október 22.]

A teljes elérési út megadása, úgy, ahogyan a böngészőablakban látható, azonban nem mindig szükséges, hiszen annak alapján nem mindig lehet megtalálni a hivatkozott művet (pl. regisztráció szükséges hozzá). Ilyenkor elég a főoldal megadása, ahonnan általában könnyen eljuthatunk a hivatkozott műhöz.

Pl. Havasréti József 2006: *Tudományos írásmű* [<http://ejegyzet.bibl.u-szeged.hu/> – 2008. október 22.]

Mollay Erzsébet 2000: *Németalföldi–magyar közmondásszótár*; Néderlandisztikai Központ, Eötvös Loránd Tudományegyetem, Budapest. [<http://mek.oszk.hu/> – 2008. október 22.]

Ha az interneten talált folyóirat a papírváltozat tördelését megtartva olvasható (pl. PDF-ben), akkor feltüntetjük a tanulmány eredeti megjelenésének helyét a szokásos módon, így a hivatkozást bárki visszakeresheti.

Pl. Lanstyák István 2003: A Magyar értelmező kéziszótár a nyelvhelyesség fogságában, *Magyar Nyelvőr* **127**, 370–88.

[<http://www.c3.hu/~nyelvor/period/1274/127403.pdf> – 2008. október 22.]

3. A cirill betűs neveket az *Analecta Linguistica* szerint kérjük átírni: az orosz *e* (= „je”) és *ě* minden helyzetben *e*, *э* = *é*, *ы* = *y*, *ю* = *ju*, *я* = *ja*, *ъ* = “(≠)”, *ы* = ‘(≠’), *ѣ* = *ž*, *с* = *s*, *х* = *h*, *у* = *c*, *ч* = *č*, *ш* = *š*, *щ* = *šč*.

TARTALOM

A 70 éves M. Korchmáros Valéria köszöntése

Árvey Anett: Kultúra a magyar mint idegen nyelv órán	5
Dömötör Adrienne: Az alaktanig és tovább: <i>korchmáros, koesmáros, korchomáros</i> és társai	13
B. Fejes Katalin: Tematikai és szintaktikai szerveződések koreferenciális összefüggései	23
Nagy L. János: A líra: logika (és retorika?)	31

Nyelvtudomány

Bátyi Szilvia: Kétnyelvűség: pszicholingvisztikai dimenziók	43
Büky László: A disszonancia megvalósulása Weöres Sándor versében	53
Duray Zsuzsa: Nyelvi attitűdök Enontekiö és Sodankylä beszélőközösségeiben	69
Georgieva, Ekaterina: Igei szinkretizmus a szláv nyelvekben	101
Horváth Ildikó: Az északi manysi érzékelésigék rendszere	133
Kovács Nóra: A verbális munkamemória működése afáziában	153
Szabó Martina Katalin: A <i>bár-</i> és az <i>akár-</i> szintaxisának és szemantikájának vizsgálata	181
Szücs Márta Zita: Idiómák megértésének vizsgálata kisiskolás gyermekek körében	199

Ismertetések

Büky László: Szathmári István főszerk., Alakzatlexikon	219
Büky László: Kemény Gábor 2010: A nyelvtől a stílusig	233

Megemlékezések

Büky László: Mokány Sándor (1932–2010)	241
M. Korchmáros Valéria: Deme László (1921–2011)	243

*

Szerzőink figyelmébe	247
----------------------------	-----

Generál Nyomda Kft.

•

6728 Szeged
Kollégiumi út 11/H